

शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । ‘सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्’
(वा ३०३७) । सान्निपातिकम् ।

१७०५ । गोद्व्यचोऽसङ्ख्यापरिमाणाश्चादेर्यत् । (५-१-३९)

गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गन्धः । द्यचः । धन्यः । यशस्यः ।
स्वर्ग्यः । ‘गोद्व्यचः—’ किम् । विजयस्य वैजयिकः । ‘असङ्ख्या—’ इत्यादि
किम् । पञ्चानां पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि—
आश्विकम् । आशिमकम् । ‘ब्रह्मवर्चसादुपसङ्ख्यानम्—’ (वा ३०३५) ।
ब्रह्मवर्चस्यम् ।

१७०६ । पुत्राच्छ च । (५-१-४०)

चाद्यत् । पुत्रीयः—पुत्र्यः ।

१७०७ । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ । (५-१-४१)

सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमि-
शब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते ।

शेषः । सान्निपातिकमिति ॥ सन्निपातः वातपित्तश्लेष्माणं सङ्करः दोषाणाम्, इति वैद्यके
प्रसिद्धः । तस्य निमित्तं सान्निपातिकम् । ज्वरप्रकोपादौ अपथ्यभक्षणादिसंयोगः, सन्निपातसूचकं
जिह्वाकर्ष्यादि च । गोद्व्यचः ॥ तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थे गोशब्दात् द्यचश्च
षष्ठ्यन्तात् यत्प्रत्ययः स्यात्, ननु सङ्ख्यायाः परिमाणात् अश्वादेश्चेत्यर्थः । ठकोऽपवादः ।
द्यच इति ॥ उदाह्रियते इति शेषः । धन्य इत्यादि ॥ धनस्य यशसः स्वर्गस्य च निमित्त-
मित्यर्थः । विजयस्येति ॥ निमित्तमिति शेषः । वैजयिक इति ॥ आर्हायष्टक् । पञ्चा-
नामिति ॥ निमित्तमिति शेषः । पञ्चकमिति ॥ ‘सङ्ख्यायाः’ इति कन् । सप्तकमिति ॥
सप्तानान्निमित्तमित्यर्थः । प्रास्थिकमिति ॥ प्रस्थस्य निमित्तमित्यर्थः । आर्हादिति ठग्विधौ
परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्टक् । खारीकमिति ॥ खार्या निमित्तमित्यर्थः । खार्या
ईकन् । अश्वादीति ॥ प्रत्युदाहरणसूचनमिदम् । आश्विकमिति ॥ अश्वस्य निमित्तमि-
त्यर्थः । आर्हायष्टक् । आशिमकमिति ॥ अश्मनो निमित्तमित्यर्थः । आर्हायष्टक् । ‘नस्तद्धिते’
इति टिलोपः । ब्रह्मवर्चसादिति ॥ ‘गोद्व्यचः’ इति सूत्रे ‘ब्रह्मवर्चसाच्च’ इति वक्तव्यभि-
त्यर्थः । ब्रह्मवर्चस्यमिति ॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तमित्यर्थः । पुत्राच्छ च ॥ तस्य निमित्त-
मित्येव । कथन्तर्हि “आरेभिरे यतात्मानः पुत्रियाभिष्टिमृत्विजः” इति नहीष्टिः संयोगः उत्पातो
वा उच्यते । संयुज्यतेऽनेनेति संयोगः । इष्ट्या हि पुत्रेण फलेन युज्यते यथा । सर्वभूमि ॥
तस्य निमित्तमित्येव । सर्वभूमि, पृथिवी, आभ्यां यथासङ्ख्यमणजौ स्तः । सार्वभौम इति ॥

१७०८ । तस्येश्वरः । (५-१-४२)

१७०९ । तत्र विदित इति च । (५-१-४३)

सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः ।

१७१० । लोकसर्वलोकादृज् । (५-१-४४)

‘तत्र विदितः’ इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ।
सार्वलौकिकः ।

१७११ । तस्य वापः । (५-१-४५)

उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् ।
खारीकम् ।

१७१२ । पात्रात्ठन् । (५-१-४६)

पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम्—पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ।

१७१३ । तदस्मिन्वृद्ध्यायलामशुल्कोपदा दीयते । (५-१-४७)

वृद्धिर्दीयते इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्च अस्मिन्

ठञोऽपवादः अण् । पार्थिव इति ॥ पृथिव्याः निमित्त संयोगः उत्पातो वेल्यर्थः । स्त्रियाम्पा-
र्थिवी । सार्वभौमिकशब्दे कथमुभयपदवृद्धिरित्यत आह । सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु
पठ्यते इति ॥ तथाच ‘अनुशतिकादीनाञ्च’ इत्युभयपदवृद्धिरिति भावः । तस्येश्वरः ॥ तत्र
विदित इति च ॥ सूत्रद्वयमिदम् । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामित्यनुवर्तते । तस्य निमित्तं संयोगो-
त्पाताविति तु निवृत्तम् । पुनस्तस्येत्युक्तेः । तस्येश्वर इत्यर्थे षष्ठ्यन्तात्तत्र विदित इत्यर्थे तु
सप्तम्यन्तात् अणचौ स्त इत्यर्थः । योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । उत्तरसूत्रे तत्र विदितः
इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थश्च । लोकसर्व ॥ तत्र विदित इत्यर्थे इति ॥ योगविभागसामर्थ्यात्
तस्येश्वर इति नानुवर्तते इति भावः । लौकिकः इति ॥ लोकेषु विदित इत्यर्थः । सर्वभूमि-
शब्दे विशेषमाह । अनुशतिकादित्वादिति ॥ तस्य वापः ॥ अस्मिन्नर्थे षष्ठ्यन्ता-
द्यथाविहितं ठञादयः स्युरित्यर्थः । प्रास्थिकमिति ॥ प्रस्थपरिमितबीजवापयोग्यं क्षेत्रमित्यर्थः ।
‘आर्हात्’ इति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्ठञ् । द्रौणिकमिति ॥ निष्कादित्वा-
द्ङ् । खारीकमिति ॥ खार्याम् ईकन् । द्रोणस्य खार्याश्च वाप इत्यर्थः । पात्रात् ठन् ॥
तस्य वाप इत्येव । पात्रिकमिति ॥ पात्रस्य वाप इत्यर्थः । भित्तवं डीषर्थमित्याह ।
पात्रिकीति ॥ तदस्मिन् ॥ वृद्धि, आय, शुल्क, उपदा, एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् ।
ननु तर्हि दीयत इति कथमेकवचनमित्यत आह । वृद्धिर्दीयते इत्यादि ॥ क्रमेणेति ॥
एवञ्च तदस्मिन्वृद्धिर्दीयते, तदस्मिन् आयो दीयते, तदस्मिन् शुल्को दीयते, तदस्मिन्नुपदा

वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः—शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकग्राह्यं लाभः । रक्षानिवेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा । ‘चतुर्थ्यर्थे उपसङ्ख्यानम्’ (वा ३०३६) । पञ्च असौ वृद्ध्या-दिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः । ‘सममब्राह्मणे दानम्’ इतिवदधिकरणत्वविवक्षा वा ।

१७१४ । पूरणार्धाट्टन् । (५-१-४८)

यथाक्रमं ठक्ठिनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अर्धिकः । अर्धशब्दो रूपकस्यार्धे रूढः ।

१७१५ । भागाद्यच्च । (५-१-४९)

चाट्टन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्धे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते भाग्यं—भागिकं शतम् । भाग्या—भागिका विंशतिः ।

१७१६ । तद्धरति वहत्यावहति भाराट्टंशादिभ्यः । (५-१-५०)

दीयते, इत्यर्थेषु प्रथमान्ताद्यथाविहितं ठादयः स्युरित्यर्थः । पञ्चक इति ॥ ‘सङ्ख्यायाः’ इति कन् । शतिकः—शत्य इति ॥ शतमस्मिन्वृद्धिः, आयः, लाभः, शुल्कः, उपदा वा, दीयते इति विग्रहः । ‘शताच्च’ इति ठन्यतौ । साहस्र इति ॥ सहस्रमस्मिन्दीयते इत्यादि विग्रहः । ‘शतमानसहस्र’ इत्यण् । रक्षानिवेश इति ॥ रक्षा प्रजापरिपालनम् । तदर्थो निवेशः भृतिः रक्षानिवेशः । उत्कोच इति ॥ महाङ्गिञ्चिद्वत्तच्चेत् तव राजद्वारेऽनुकूलो भवामीत्यादि समयं कृत्वा यद्गृह्यते तदुत्कोच इत्युच्यते इत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थे इति ॥ तदस्मै वृद्ध्यादि दीयते इत्युपसङ्ख्यातव्यमित्यर्थः । सममब्राह्मणे इति ॥ एवञ्च सम्प्रदानस्यैवा-धिकरणत्वविवक्षया इष्टसिद्धेरुपसङ्ख्यानमिदन्नादर्थव्यमिति भावः । पूरणार्धाट्टन् ॥ तदस्मिन् वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थे पूरणप्रत्ययान्तादर्धशब्दाच्च प्रथमान्ताट्टन् स्यादित्यर्थः । द्वितीयिकः । तृतीयिक इति ॥ आर्हादिति ठकोऽपवादश्च । अर्धिक इति ॥ अर्धमस्मिन्वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थः । ‘अर्धाच्चैति वक्तव्यम्’ इति टिठनोऽपवादश्च । टिठनि सति तु स्त्रियां डीप् स्यात् । अर्धिकेति तु ठावेवेति वक्ष्यते । रूपकस्येति ॥ रूप्यस्य कार्षापणस्येत्यर्थः । रूढ इति ॥ अन्यथा अर्धशब्दस्य रूप्यकसापेक्षत्वादसामर्थ्यं स्यादिति भावः । रूप्यकस्यार्धे रूढ इत्यत्र प्रमाणं मृग्यम् । असामर्थ्यन्तु नित्यसापेक्षत्वाद्वारयितुं शक्यमित्याहुः । भागाद्यच्च ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थे भागशब्दात्प्रथमान्ताद्यत्प्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । चाट्टनिति ॥ पूर्वसूत्रादनुकृष्यते इति शेषः । भागशब्दोऽपि रूप्यकस्यार्धे इति वर्तते इति शेषः । तद्धरति वहति ॥ वंशाद्वारादिभ्य इत्येकवचनबहुवचनान्तयोः सामानाधिकरण्यासम्भवात्

वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिका-
द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः । ऐक्षु-
भारिकः । ‘भाराद्वंशादिभ्यः’ इत्यस्य व्याख्यान्तरं ‘भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः’
इति । भारभूतान्वंशान्हरति वांशिकः । ऐक्षुकः ।

१७१७ । वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ । (५-१-५१)

यथासङ्ख्यं स्तः । वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः । द्रव्यकः ।

१७१८ । सम्भवत्यवहरति पचति । (५-१-५२)

प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः ।
प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति (उपसंहरति) पचति वेत्यर्थः । ‘तत्पचतीति
द्रोणादण्च’ (वा ३०३८) । चाटुच् । द्रोणं पचतीति द्रौणी—द्रौणिकी ।

१७१९ । आढकाचितपात्तात्वोऽन्यतरस्याम् । (५-१-५३)

वैयधिकरण्येनान्वयः । स च व्युत्क्रमः । व्याख्यानात् । तदाह । वंशादिभ्यः पर इति ॥
द्वितीयान्तादित्यनन्तरं हरति वहति आवहतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यादिति शेषः ।
हरणं कथञ्चिद्देशान्तरप्रापणं चौर्यं वा । शकटादिना प्रापणं वहनम् । स्वसमीपं प्रापणमावहनं
उत्पादनं वा । वांशभारिक इति ॥ ‘आर्हात्’ इति ठक् । अत्र पञ्चम्यन्तयोर्व्युत्क्रमेण
वैयधिकरण्येन चान्वये प्रमाणाभावादाह । भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरमिति ॥
भारात्परेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थभ्रमव्यावृत्तये व्याख्यान्तरं विशदयति । भारभूतेभ्यो वंशा-
दिभ्य इतीति ॥ वंशादिशब्दानाम्भारभूतत्वनु भारभूतवंशादिवृत्तेर्बोध्यम् । अस्मिन्व्या-
ख्याने भारादित्येकवचनमार्षम् । यद्वा प्रत्येकान्वयाभिप्रायम् । वस्तुतो भारभूता ये वंशादयः
तद्वाचिभ्य इति यावत् । वस्नद्रव्याभ्याम् ॥ तद्धरति वहत्यावहतीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य
आह । वस्नं हरतीत्यादि ॥ सम्भवत्यवहरति ॥ तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते ।
द्वितीयान्तात्सम्भवतीत्याद्यर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रास्थिक इति ॥ ‘आर्हात्’
इत्यत्र परिमाणपर्युदासाद्वगभावे प्राग्वतीयष्ठच् । ननु सम्भवतीत्यस्य उपपद्यते इत्यर्थकत्वा-
दकर्मकत्वात्प्रस्थं सम्भवतीति कथं द्वितीयेत्यत आह । समावेशयतीत्यर्थ इति ॥
उपसर्गवशादिति भावः । प्रास्थिकी ब्राह्मणीति ॥ ठञन्तत्वात् डीबिति भावः । अपह-
रतीत्येतद्व्याचष्टे । उपसंहरतीति ॥ किञ्चिद्गुणमपि यथा प्रस्थपरिमितं भवति तथा मिमीति
इत्यर्थः । तत् पचतीति द्रोणादण् चेति ॥ वार्तिकमिदम् । द्वितीयान्ताद्द्रोणशब्दात्
पचतीत्यर्थे अण् च स्यादित्यर्थः । पचतिप्रहणं सम्भवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम् । चाटुञ्जिति ॥
‘आर्हात्’ इति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासात् ठगभावे प्राग्वतेष्ठञेव चकारादनुकृष्यते इति
भावः । द्रौणीति ॥ अणन्तत्वात् डीप् । द्रौणिकीति ॥ ठञन्तत्वात् डीप् । आढकाचित ॥
आढक, आचित, पात्र, एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सम्भवत्यवहरतिपचतीत्यर्थेषु खो वा स्यादित्यर्थः ।

पक्षे ठच् । आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना—आढ-
किकी । अचितीना—आचितिकी । पात्रीणा—पात्रिकी ।

१७२० । द्विगोः छंश्च । (५-१-५४)

‘आढकाचितपात्रान्’ इत्येव । आढकाद्यन्ताद्विगोः सम्भवत्यादि-
ष्वर्थेषु छन्खौ वा स्तः । पक्षे ठच् । तस्य ‘अध्यर्थ—’ (सू १६९३) इति
लुक् । षित्त्वान्ङीप् । आढकिकी—आढकीना । ‘द्विगोः’ (सू ४७९) इति
ङीप् । आढकी । आचितिकी—आचितीना । ‘अपरिमाण—’ (सू ४८०)
इति ङीन्निषेधात् आचिता । द्विपात्रिकी—द्विपात्रीणा—द्विपात्री ।

१७२१ । कुलिजाल्लुक्खौ च । (५-१-५५)

कुलिजान्ताद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः । चात्छंश्च ।
लुगभावे ठञः श्रवणम् । द्विकुलिजी—द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी—द्वैकुलिजिकी ।

१७२२ । सोऽस्यांशवसभृतयः । (५-१-५६)

पक्षे ठञिति ॥ ‘आर्हात्’ इत्यतः परिमाणपर्युदासान्न ठगिति भावः । द्विगोछंश्च ॥
छन्खाविति ॥ चकारेण खस्यानुकर्षादिति भावः । वा स्त इति ॥ अन्यतरस्या-
मित्यनुवृत्तेरिति भावः । पक्षे ठञिति ॥ ‘आर्हात्’ इत्यत्र परिमाणपर्युदासान्न ठगिति भावः ।
षित्त्वात् ङीप् । आढकिकीति ॥ द्वे आढके सम्भवत्यवहरति पचति वेत्यर्थे ‘तद्धितार्थ’ इति
द्विगुः, छन्, षित्त्वात् ङीप्षित्यर्थः । अत्र ‘न य्वाभ्याम्’ इत्येज् न । वृद्धिनिषेधसन्नियोगशिष्टत्वात्
ञिणक्तिदभावेन वृद्धेरप्रसक्तेः । आढकीनेति ॥ खे रूपम् । ‘द्विगोः’ इति ङीप् । द्रव्याढ-
कीति ॥ ठञि ‘अध्यर्थ’ इति तस्य लुक् । ‘द्विगोः’ इति ङीप्षित्यर्थः । प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य
छन्तलक्षणङीप् तु नेति ‘अपरिमाणविस्त’ इत्यत्रोक्तम् । ‘अध्यर्थ’ इति लुक् ठञ एव, नतु
ठन्खयोरपि विधिसामर्थ्यात् । द्रव्याचितिकी ॥ द्रव्याचितिकीनेति ॥ छनि खे च रूपम् ।
अथ आचितशब्दात् ठञो लुकि ‘द्विगोः’ इति ङीपमाशङ्क्य आह । अपरिमाणेति ङीन्निषेधा-
दिति ॥ द्विपात्रिकीत्यादि ॥ कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य
आह । लुक्खौ वा स्त इति ॥ ‘आर्हात्’ इत्यत्र परिमाणपर्युदासाद्वगभावे प्राग्वहतीयस्य ठञः
‘अध्यर्थ’ इति नित्यं लुकि प्राप्ते लुको विकल्पविधिः । चात् छंश्चेति ॥ तथाच ठञो लुक्
खश्च छंश्चेति त्रितयं विकल्पते । तत्र छनः खस्य ठञः लुक्छाभावे ठञः श्रवणम्पर्यवस्यति ।
तदाह । लुगभावे ठञः श्रवणमिति ॥ द्विकुलिजीति ॥ ठञो लुकि रूपम् । ‘द्विगोः’ इति
ङीप् । द्विकुलिजीनेति ॥ खे रूपम् । द्विकुलिजिकीति ॥ छनि रूपम् । द्वैकुलिजि-
कीति ॥ ठञो लुगभावे रूपम् । परिमाणान्तस्येत्यत्र असंज्ञाशाणकुलिजानामित्युक्तेर्नोत्तरपदवृद्धिः ।
सोऽस्यांश ॥ स इति प्रत्येकमंशादिष्वन्वेति । सोऽस्यांशः, तदस्य वसनम्, सास्या भृतिः,

अंशो भागः । वस्त्रं मूल्यम् । श्रुतिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्त्रो
श्रुतिर्वास्य पञ्चकः ।

१७२३ । तदस्य परिमाणम् । (५-१-५७)

प्रस्थं परिमाणमस्य । प्रास्थिको राशिः ।

१७२४ । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्ख्यसूत्राध्ययनेषु । (५-१-५८)

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र 'संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः' (वा ३०३९)
यद्वा द्वेकयोरितिवत्सङ्ख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः ।
शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा । सङ्ख्ये पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं पाणिनीयम् ।
सङ्ख्यशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् । 'स्तोमे
डविधिः' (वा ३०४५) । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशस्तोमः ।

इत्यर्थेषु प्रथमान्ताद्यथाविहितम्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । पञ्चक इति ॥ 'सङ्ख्यायाः' इति कन् ।
तदस्य परिमाणम् ॥ अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितम्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । प्रास्थिक
इति ॥ 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्टञ् । अत्र सङ्ख्यापि परिमाणम् । यद्यपि
अगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणादिति पृथग्रहणात् सङ्ख्या न परिमाणम् । तथाप्यत्र परिच्छेदकत्वात्
सङ्ख्यापि परिमाणम् । उत्तरसूत्रे सङ्ख्यायाः परिमाणेन विशेषणाद्विज्ञात् । तेन षष्टिः परिमाणमस्य
षाष्टिकमिति सिद्धम् । द्विषष्ट्यादिभ्यस्त्वनभिधानान्नेति भाष्ये स्पष्टम् । सङ्ख्यायाः ॥ अनुवर्तत
इति ॥ तथाच तदस्य परिमाणमित्यर्थे प्रथमान्तात् सङ्ख्यात्मकपरिमाणवाचिनो यथाविहित-
म्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्य इति ॥ पञ्चकाः शकुनय इत्यत्र
पञ्च परिमाणमेषामित्यर्थो न सम्भवति । आदशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये इति पञ्चन्शब्दस्य
सङ्ख्येयवृत्तित्वेन पञ्च परिमाणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । अतः संज्ञायां स्वार्थे एव
सङ्ख्यायाः प्रत्यय इति पर्यवस्यतीति भावः । यद्वेति ॥ द्विशब्दस्य एकशब्दस्य च सङ्ख्येय-
वृत्तित्वेऽपि 'द्वेकयोः' इति समासवृत्तावेकत्वद्वित्वपरत्वमभ्युपगम्यते । अन्यथा 'द्वेकयोः'
इति द्विवचनानुपपत्तेः । तद्वत्पञ्चकाः शकुनय इति तद्धितवृत्तावपि पञ्चन्शब्दस्य पञ्चत्व-
सङ्ख्यापरतया पञ्चत्वं परिमाणमस्येति सामानाधिकरण्यं स्वीकृत्य पञ्चत्ववाचिनः पञ्चन्शब्दात्
पञ्चत्वरूपपरिमाणवति प्रत्ययः उपपद्यते इत्यर्थः । तत्र संज्ञायां स्वार्थे उदाहरति । पञ्चैवेति ॥
परिमाणिनि प्रत्ययमुदाहरति । पञ्च परिमाणमिति ॥ पञ्चत्वमित्यर्थः । सङ्ख्ये इति ॥
उदाहरणं वक्ष्यते इत्यर्थः । पञ्चक इति ॥ पञ्चत्वमस्य सङ्ख्यस्य परिमाणमित्यर्थः । सङ्ख्यस्य
पञ्चत्वन्तु अवयवद्वारा बोध्यम् । सूत्र इति ॥ उदाह्रियत इति शेषः । अष्टकं पाणिनीय-
मिति ॥ सूत्रमिति शेषः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्येति विग्रहः । अत्राष्टत्वं अध्यायद्वारा
सूत्रेऽन्वेति । सूत्रशब्दश्च सूत्रसङ्ख्यपरः । एकस्मिन् सूत्रे अष्टकत्वस्यासम्भवात् । नन्वेवं सति
सङ्ख्यग्रहणेनैव सिद्धे सूत्रग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । सङ्ख्यशब्दस्येति ॥ पञ्चकमध्ययनमिति ॥

सप्तदशः । एकविंशः । उप्रत्यये तिलोपः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा
पृष्ट्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः ।

१७२५ । पङ्क्तिर्विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीति-

नवतिशतम् । (५-१-५९)

एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ।

१७२६ । पञ्चदशतौ वर्गे वा । (५-१-६०)

पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्येति विग्रहः । स्तोमे डविधिरिति ॥ तदस्य परिमाणमित्यर्थे
सङ्ख्यावाचिन उपसङ्ख्यातव्य इति शेषः । सामाधारमन्त्रसमूहे स्तोमशब्दः शक्त इति
कैयटः । मनुष्यादिसमूहे तु स्तोमशब्दो लाक्षणिक इति तदाशयः । तदाह । पञ्चदश मन्त्रा
इति ॥ पञ्चदशस्तोम इति ॥ पञ्चदशत् शब्दात् उप्रत्यये 'टः' इति टिलोपः । सामाधार-
भूतपञ्चदशमन्त्रसमूह इत्यर्थः । ननु डित्त्वाभावेऽपि 'नस्तद्धिते' इत्येव टिलोपसिद्धेर्डित्वं
व्यर्थमित्यत आह । एकविंश इति ॥ एकविंशतिर्मन्त्राः परिमाणमस्य समूहस्येति विग्रहः ।
उप्रत्यये इति ॥ 'तिविशतेर्डिति' इति टिलोपः । मीमांसकास्तु पृष्टरथन्तरादिशब्दवाच्या
प्रगीतमन्त्रसाध्या गुणवत्त्वेन वर्णनात्मिका स्तुतिरेव स्तोमः, स एव उप्रत्ययार्थः । प्रगीतपञ्च-
दशमन्त्रपरिमाणकः स्तोम इत्यर्थः । पञ्चदशत्वसङ्ख्यात्मकपरिमाणं स्तुतौ मन्त्रद्वारा बोध्यम् ।
एवञ्च पञ्चदशेन स्तुवते इत्यादौ धात्वर्थभूतस्तुतिसामानाधिकरण्यम्पञ्चदशादिशब्दानामुपपद्यते
इत्याहुः । तन्मतमवलम्ब्य आह । सोमयागेष्विव्यादि ॥ पङ्क्तिर्विंशति ॥ रूढिशब्दा
निपात्यन्ते इति ॥ तदस्य परिमाणमित्यर्थे इति शेषः । पञ्च पादाः परिमाणमस्येत्यर्थे
पञ्चनशब्दात् तिप्रत्ययः प्रकृतेऽटिलोपः, चकारस्य कुत्वम्, अनुस्वारपरसवर्णौ, पङ्क्तिरिति
रूपम् । "पञ्चाक्षरा पञ्चपदा पङ्क्तिः" इति छन्दःशास्त्रे । दशानां वर्गः दशन् । 'पञ्चदशतौ वर्गे क'
इति वक्ष्यते । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य सङ्घस्य विंशतिः । शतिचप्रत्ययः प्रकृतेर्विन्भावः,
अनुस्वारश्च । अत्र सङ्घग्रहणमनुवर्तते । तथाच गवां विंशतिरिति भवति । सङ्घसङ्घिनोस्ता-
दात्म्यविवक्षायां तु विंशतिर्गाव इति भवति । स्वभावादिकवचनं स्त्रीत्वञ्च । एवं त्रिंशदादावपि ।
"विंशत्याद्यास्सदैकत्वे सङ्घायास्सङ्घेयसङ्घययोः", "तासु चानवतेः स्त्रियः" इति चामरः । त्रयः
दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य त्रिंशत् । शतप्रत्ययः, प्रकृतेः त्रिन्भावश्च । चत्वारो दशतः
परिमाणमस्य सङ्घस्य चत्वारिंशत्, शतप्रत्ययः । प्रकृतेः चत्वारिम्भावश्च । पञ्च दशतः परिमाणमस्य
सङ्घस्य पञ्चाशत् । शतप्रत्ययः प्रकृतेः पञ्चादेशः । षड् दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य षष्टिः ।
तिप्रत्ययः, प्रकृतेः षप्, जश्त्वाभावश्च । सप्त दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य सप्ततिः तिप्रत्ययः ।
'न लोपः' इति नकारलोपः । अष्टौ दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य अशीतिः । तिप्रत्ययः प्रकृतेः
अशी इत्यादेशः । नव दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य नवतिः, तिप्रत्ययः, नलोपः । दश दशतः
परिमाणमस्य सङ्घस्य शतम्, तप्रत्ययः प्रकृतेः शादेशश्च । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । "एतान्यव्युत्पन्न-
प्रातिपदिकानि" इति भाष्ये निष्कर्षः । पञ्चदशतौ ॥ पञ्च दश वा परिमाणमस्य वर्गस्येत्यर्थे

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः ।

१७२७ । त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां ङण् । (५-१-६२)

त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैशानि । चात्वारिंशानि ।

१७२८ । तदर्हति । (५-१-६३)

लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्टवाद्यः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वेतच्छत्रिकः ।

१७२९ । छेदादिभ्यो नित्यम् । (५-१-६४)

नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढ-
त्वात् । 'विराग विरङ्गं च' (ग सू ९९) । विरागं नित्यमर्हति । वैरागिकः—
वैराङ्गिकः ।

१७३० । शीर्षच्छेदाद्यच्च । (५-१-६५)

शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः—शीर्षच्छेदिकः । यट्टकोः सन्नियोगेन
शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ।

एतौ निपात्येते इत्यर्थः । पञ्चद्वर्ग इति ॥ पञ्च परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चनृशब्दात् ङतिप्रत्ययः ।
तत्र इकार उच्चारणार्थः । 'टेः' इति टिलोपः । दशदिति ॥ दश परिमाणमस्य वर्गस्येति
विग्रहः । ङति ङित्वाट्टिलोपः । एतदर्थमेव ङित्वम् । पक्षे इति ॥ डत्यभावपक्षे 'सङ्ख्यायाः'
ङति कन्मित्यर्थः । त्रिंशच्चत्वारिंशतोः ॥ तदस्य परिमाणमित्यर्थे परिमाणिनि ब्राह्मणे वाच्ये
त्रिंशच्चत्वारिंशन्त्यां ङण् स्यादित्यर्थः । ब्राह्मणं वेदेषु मन्त्रव्यतिरिक्तो भागः । त्रैशानीति ॥
ङित्वात् 'टेः' इति टिलोपः । तदर्हति ॥ अर्हतीत्यस्य योग्यो भवतीत्यर्थे अकर्मकत्वात्तदिति
द्वितीया न स्यात् । इष्यते तु द्वितीयान्तादेव प्रत्ययः । तत्राह । लब्धुमिति । श्वेत-
च्छत्रिक इति ॥ आर्हायण् । छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ आभीक्ष्ण्यमिति ॥ पौनः-
पुन्यमित्यर्थः । तन्नित्यमर्हतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः छेदादिभ्यो यथाविहितम्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।
छैदिको वेतस इति ॥ 'आर्हात्' इति ठक् । 'तदर्हति' इत्येव सिद्धे आभीक्ष्ण्य एवेति
नियमार्थमिदं सूत्रम् । वस्तुतस्तु नित्यमिति नाभीक्ष्ण्यार्थकम्प्रत्ययार्थकोटिप्रविष्टम्, किन्तु अपा-
क्षिकत्वार्थकम् । 'समर्थानाम्प्रथमाद्वा' इति वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थमभिप्रेत्य विग्रहवाक्यस्यापि
लोके दर्शनान्नित्यग्रहणन्न कर्तव्यमित्युक्तम् । एवञ्च छेदादिभ्यः पाक्षिकप्रत्ययस्य 'तदर्हति'
इत्येव सिद्धत्वात् सूत्रमेवेदं नारब्धव्यमिति फलति । विराग विरङ्गश्चेति ॥ गणसूत्रमिदम् ।
उक्तेऽर्थे विरागशब्दो विरङ्गादेशं लभते इत्यर्थः । चादार्हायण् । शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥
चादार्हायण् । ननु 'शीर्षच्छन्दसि' इति छन्दस्येव शिरसः शीर्षादेशविधानात् कथमिह

१७३१ । दण्डादिभ्यो यत् । (५-१-६६)

एभ्यो यत्स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः ।

१७३२ । पात्राद्वंश्च । (५-१-६८)

चाद्यत् तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः—पात्र्यः ।

१७३३ । कडङ्करदक्षिणाच्छ च । (५-१-६९)

चाद्यत् । कडं करोतीति विग्रहेऽत एव निपातनात्स्वच् । कडङ्करं माष-
मुद्रादिकाष्टमर्हतीति कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः—
दक्षिण्यः ।

१७३४ । स्थालीबिलात् । (५-१-७०)

स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः—स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः ।

१७३५ । यज्ञत्विग्भ्यां घखजौ । (५-१-७१)

यथासङ्ख्यं स्तः । यज्ञमृत्विजं वार्हति यज्ञियः, आर्त्विजीनो यजमानः ।
'यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्माहतीत्युपसङ्ख्यानम्' (वा ३०५२) । यज्ञियो देशः ।
आर्त्विजीनः ऋत्विक् ॥ इति आर्हियाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ॥

शीर्षादेश इत्यत आह । यद्वृकोरिति ॥ दण्डादिभ्यः ॥ यदित्यनुवर्तते । तदाह । यत्स्या-
दिति ॥ 'दण्डादिभ्यो यः' इति त्वपपाठः । 'अचो यत्' इति सूत्रभाष्ये तथैव दर्शनात् ।
अर्घ्यः इति ॥ मूल्यं पूजाविधिं वार्हतीत्यर्थः । 'मूल्ये पूजाविधावर्धः' इत्यमरः । वध्य इति ॥
वधमर्हतीत्यर्थः । पात्रात् घंश्च ॥ पात्रियः—पात्र्य इति ॥ पात्रमर्हतीत्यर्थः । कडङ्करद-
क्षिणाच्छ च ॥ 'कड मदे' कडनं कडः मदः 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । खजिति ॥
तथाच 'खिल्यनव्ययस्य' इति मुमिति भावः । कडङ्करश्च दक्षिणा चेति समाहारद्वन्द्वान्तात्पञ्चमी ।
स्थालीबिलात् ॥ छयतावनुवर्तते, तदर्हतीति च । यज्ञत्विग्भ्यां घखजौ ॥ तदर्हतीत्येव ।
यज्ञम् ऋत्विजं वेति ॥ यज्ञमर्हतीति यज्ञियः । ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीन इत्यन्वयः । तत्क-
र्मेति ॥ यज्ञकर्माहतीत्यर्थे यज्ञशब्दात् ऋत्विक्कर्माहतीत्यर्थे ऋत्विक्छब्दाच्च यथासङ्ख्यद्वयखजो-
रुपसङ्ख्यानमित्यर्थः । यज्ञियो देश इति ॥ यज्ञानुष्ठानमर्हतीत्यर्थः । आर्त्विजीनो
ऋत्विगिति ॥ ऋत्विक्कर्तव्यद्वयमर्हतीत्यर्थः । यद्यपि यज्ञत्विक्छब्दयोस्तत्कर्मणि लक्षणया
सिद्ध्यति । तथाप्यत्र प्रकरणे मुख्यार्थेभ्य एव प्रत्यय इति ज्ञापनार्थमिदम् । ठगादीनां द्वाद-
शानामिति ॥ 'प्राग्वतेः' इत्यारभ्य 'तेन क्रीतम्' इत्यतः प्राक् त्रयोदश प्रत्ययाः अनुक्रान्ताः ।
तत्र 'प्राग्वतेः' इति ठञं विना आर्हदित्यादिविहितानाण्ठगादीनान्द्वादशानां विधिः पूर्णः इत्यर्थः ॥

इति तद्धिते प्राग्वतीये आर्हदियाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालाधिकारप्रकरणम् ।

अतः परं ठञेव ।

१७३६ । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । (५-१-७२)

पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ।

१७३७ । संशयमापन्नः । (५-१-७३)

संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः ।

१७३८ । योजनं गच्छति । (५-१-७४)

यौजनिकः । ‘क्रोशशतयोजनशतयोरुपसङ्ख्यानम्’ (वा ३०५५) । क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । ‘ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम्’ (वा ३०५६) । क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः ।

१७३९ । पथः ष्कन् । (५-१-७५)

षो ङीषर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ।

अथ तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालाधिकारः निरूप्यते—अतः परं ठञेवेति ॥ आर्हयिष्वर्थेषु प्राग्वतीयठञपवादा आर्हयाष्टगादयः आर्हयार्थेषु निरूपितेषु ततः ऊर्ध्वं ठगादि-प्रत्ययानाम् अनुवृत्तेरसम्भवात् प्राग्वतीये ठञेवानुवर्तते इत्यर्थः । पारायण ॥ द्वितीयान्तेभ्यः पारायणादिशब्देभ्यः वर्तयतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । पारायणं वर्तयतीति ॥ पारायणं वेदाध्ययनम् । तद्वर्तयति आवर्तयतीत्यर्थः । पारायणिकः छात्र इति ॥ गुरौ त्वध्येतरि नायम्प्रत्ययः । अनभिधानादिति भावः । तौरायणिको यजमान इति ॥ ऋत्विजि नायम्प्रत्ययः । अनभिधानादिति भावः । चान्द्रायणिक इति ॥ चान्द्रायणं वर्तयतीत्यर्थः । चान्द्रायणङ्ङृच्छविशेषः । संशयमापन्नः ॥ अस्मिन्नर्थे संशयशब्दात् द्वितीयान्ताङ्ङ् स्यादित्यर्थः । अत्र आपन्न इति कर्तरि क्तः । विषयतया प्राप्त इत्यर्थः । उपसर्गवशात् संशयविषयीभूतोऽर्थ इति । तेन समवायेन संशयाधारे सन्देगधरि नायम्प्रत्यय इति भावः । अमरस्तु “सांशयिकः संशयापन्नमानसः” इत्याह । योजनङ्ङच्छति ॥ द्वितीयान्ताद्योजनशब्दात् गच्छतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । क्रोशशतेति ॥ आभ्यामपि द्वितीयान्ताभ्याङ्ङच्छतीत्यर्थे ठञ् उपसङ्ख्यान-मित्यर्थः । क्रोशशतादिति ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमी । क्रोशशतमतीत्येत्यर्थः । पथः ष्कन् ॥ पथः ष्कन् इति छेदः । द्वितीयान्तात् पथिन्शब्दात् गच्छतीत्यर्थे ष्कन् स्यादित्यर्थः । पन्थो ण

१८४० । पन्थो ण नित्यम् । (५-१-७६)

पन्थानं नित्यं गच्छति । पान्थः—पान्था ।

१७४१ । उत्तरपथेनाहृतं च । (५-१-७७)

उत्तरपथेनाहृतमौत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ।
'आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसङ्ग-यानम्' (वा ३०५७) ।
वारिपथिकम् ।

१७४२ । कालात् । (५-१-७८)

'व्युष्टादिभ्योऽण्' (सू १७६१) इत्यतः प्रागधिकारोऽयम् ।

१७४३ । तेन निर्वृत्तम् । (५-१-७९)

अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् ।

१७४४ । तमधीष्टो भृतो भूतो भावी । (५-१-८०)

अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया
व्यापकालः । भावी तादृश एवानागतकालः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः ।
मासं भृतः मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी
मासिक उत्सवः ।

१७४५ । मासाद्वयसि यत्खजौ । (५-१-८१)

मासं भूतो मास्यः—मासीनः ।

नित्यम् ॥ पथ इत्यनुवर्तते गच्छतीति च । नित्यमिति गच्छतीत्यत्रान्वितं प्रत्ययार्थप्रविष्टमेव ।
नतु विधानान्वितं सत् महाविभाषानिर्वृत्त्यर्थम् । द्वितीयान्तात् पथिन्शब्दात् नित्यञ्छतीत्यर्थे
णप्रत्ययः स्यात्प्रकृतेः पन्थादेशश्चेत्यर्थः । भाष्ये तु नित्यग्रहणम्प्रत्याख्यातम् । उत्तरपथे-
नाहृतञ्च ॥ उत्तरपथशब्दात् तृतीयान्तात् आहृतमित्यर्थे गच्छतीत्यर्थे च ठञ् स्यादित्यर्थः ।
वारिजङ्गलेति ॥ वारि, जङ्गल, स्थल, कान्तार, एतत्पूर्वात् पथिन्शब्दात् तृतीयान्तात्
आहृतमिति गच्छतीति चार्थे ठञित्यर्थः । वारिपथेन गच्छति आहृतं वेत्यर्थः । जाङ्गलपथिकः,
स्थालपथिकः, कान्तारपथिकः । कालात् ॥ इत्यतः प्रागिति ॥ व्याख्यानादिति भावः ।
तेन निर्वृत्तम् ॥ तृतीयान्तान्निर्वृत्तमित्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । आह्निकमिति ॥ 'अहष्टखो-
रेव' इति नियमान्न टिलोपः । तमधीष्टो ॥ द्वितीयान्तात् अधीष्टादिध्वर्थेषु ठञ् स्यादित्यर्थः ।
व्यापारित इति ॥ प्रेरित इत्यर्थः । तादृश एवेति ॥ स्वसत्तया व्याप्यमान इत्यर्थः ।
मासमधीष्ट इत्यादौ 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । मासाद्वयसि ॥ अत्र भूत इत्येवानुवर्तते ।

१७४६ । द्विगोर्यप् । (५-१-८२)

मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ।

१७४७ । षण्मासाण्यच्च । (५-१-८३)

‘वयसि’ इत्येव । यवप्यनुवर्तते, चाट्टञ् । षण्मास्यः—षाण्मास्यः—षाण्मासिकः ।

१७४८ । अवयसि ठञ्च । (५-१-८४)

चाण्यत् । षण्मासिको व्याधिः—षाण्मास्यः ।

१७४९ । समायाः खः । (५-१-८५)

समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः ।

१७५० । द्विगोर्वा । (५-१-८६)

‘समायाः खः’ इत्येव । ‘तेन परिजग्य—’ (सू १७५७) इत्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः—द्वैसमिकः ।

१७५१ । रात्र्यहःसंवत्सराच्च । (५-१-८७)

‘द्विगोः’ इत्येव । द्विरात्रीणः—द्वैरात्रिकः । ब्रह्मीनः—द्वैयह्निकः समा-सान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः ।

व्याख्यानात् । मासशब्दात् द्वितीयान्तात् भूत इत्यर्थे यत्खञौ स्तः । वयसि गम्ये इत्यर्थः । द्विगोर्यप् ॥ अनुवर्तते इति ॥ मासान्ताद्विगोर्भूत इत्यर्थे यप् स्याद्वयसि गम्ये इत्यर्थः । षण्मासाण्यच्च ॥ वयसीत्येवेति ॥ षण्मासशब्दात् भूत इत्यर्थे ण्यच्च स्याद्वयसि गम्ये इत्यर्थः । अत्र चकारात्सन्निहितस्य यपोऽनुकर्षणे ण्यद्यपावेव स्याताम्, नतु ठञपि । इष्यते तु ठञपि । तत्राह । यवप्यनुवर्तते इति ॥ स्वरितत्वादिति भावः । तर्हि चकारः किमर्थ इत्यत आह । चाट्टञिति ॥ तथाच ण्यत् यप् ठञिति त्रयः प्रत्ययाः फलिताः । अवयसि ठञ्च ॥ षण्मासशब्दात् द्वितीयान्तात् भूते अवयसि ठन् च स्यादित्यर्थः । समायाः खः ॥ मण्डूकप्लुत्या ‘तमधीष्टो भृतो भूतो भावी’ इति कृत्स्नमेव सूत्रमनुवर्तते । समाशब्दाद्वितीयान्तात् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः । द्विगोर्वा ॥ समायाः ख इत्येवेति ॥ तथाच समान्तात् द्विगोर्द्वितीयान्तात् खो वा स्यात् । पक्षे ठञिति फलितम् । “अप्सुमनःसमासिकतावर्षा-णाम्बहुत्वञ्च” इति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । “हायनोऽस्त्रीशरत्समाः” इत्यमरः । समां समां विजायते’ इति सूत्रादेकवचनमप्यस्ति । पञ्चस्त्विति ॥ तेन निर्वृत्तम् । तमधीष्टो भृतो भूतो भावीति पञ्चस्वित्यर्थः ॥ एषां यथायोगमन्वयः । द्वैसमिक इति ॥ खाभावे प्राग्वतीयष्ठञ् । रात्र्यहः ॥ द्विगोरित्येवेति ॥ रात्रि, अहन्, संवत्सर, एतदन्तात् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु

१७५२ । सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च । (७-३-१५)

सङ्ख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् बिदादौ । द्विसांवत्सरिकः । द्वे षष्ठी भृतो द्विषाष्टिकः । 'सङ्ख्यायाः परिमाणान्तस्य' इत्येव सिद्धे संवत्सर-ग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपद-वृद्धिर्न ।

१७५३ । वर्षाल्लुक् च । (५-१-८८)

वर्षशब्दान्ताद्दिगोर्वा खः । पक्षे ठञ्वा च लुक् । त्रीणि रूपाणि । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः—द्विवर्षः ।

१७५४ । वर्षस्याभविष्यति । (७-३-१६)

उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैवार्षिकः । अधीष्ट-भृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता, न तु तद्वितार्थः ।

खो वा स्यादित्यर्थः । पक्षे ठञ् । द्विरात्रीण इति ॥ द्वाभ्यां रात्रिभ्यान्निर्वृत्तः द्वे रात्री अधीष्टो भृतो भूतो भावी वेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि यथायोगं ज्ञेयम् । द्वयहीन इति ॥ द्वाभ्यां अहोभ्यां निर्वृत्तः द्वे अहनी अधीष्टे इत्यादिष्वर्थेषु 'तद्वितार्थ' इति द्विगोः खः, 'अहष्टखोः' इति टिलोपः । समाहारद्विगोस्तु न खः । टचि कृते अहन्शब्दाभावात् । द्वैयह्निक इति ॥ 'अहष्टखोरेव' इति नियमात् न टिलोपः । किन्त्वल्लोपः अह्लादेशो वा । 'न य्वाभ्याम्' इत्यैच् । ननु द्वयहीन इत्यत्र 'तद्वितार्थ' इति तु द्विगुसमासे कृते 'रात्र्यहःसंवत्सराच्च' इति खम्बा-धित्वा परत्वात् 'राजाहःसखिभ्यः' इति टचि 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्याह्लादेशे तस्य स्थानिवत्त्वे-नाहन्शब्दत्वे टजन्तस्य तदभावात् 'रात्र्यहःसंवत्सराच्च' इति खप्रत्ययो न स्यात् । कृतेऽपि खप्रत्यये द्वयहीन इति स्यादित्यत आह । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टजिति ॥ एवञ्च टजभावे सति नाह्लादेशः । समासान्ते पर एव तद्विधानादिति भावः । 'समासान्तविधिरनित्यः' इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीये पादे 'द्वित्रिभ्याम्पाद्नमूर्धेषु बहुव्रीहौ' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अथ संवत्सरान्तस्य खे उदाहरति । द्विसंवत्सरीण इति ॥ ठञि स्वादिवृद्धौ प्राप्ता-याम् । सङ्ख्यायाः संवत्सर ॥ आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । संवत्सरश्च सङ्ख्या चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । सङ्ख्याया उत्तरपदस्येति ॥ सङ्ख्यायाः परस्य संवत्सरसङ्ख्यस्योत्तरपदस्येत्यर्थः । नन्वत्र संवत्सरग्रहणं व्यर्थम् । संवत्सरस्य द्वादशमासपरिमाणतया 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' इत्येव सिद्धेरित्यत आह । परिमाणान्तस्येत्येवेति ॥ वर्षाल्लुक् च ॥ वा च लुगिति ॥ खठञोरिति शेषः । द्विवर्षीण इति ॥ खे रूपम् । द्विवर्ष इति ॥ खठञोरुकि रूपम् । ठञि आदिवृद्धौ प्राप्तायाम् । वर्षस्याभविष्यति ॥ आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । शेषपूरणेन तद्भावे । उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यादिति ॥ अभविष्यति यो बिदादिः तस्मिन्परे

द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः । 'परिमाणा-
न्तस्यासंज्ञाशाणयोः' (सू १६८३) । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः ।
द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । 'असंज्ञा—' इति
किम् । पञ्च कपालाः परिमाणमस्य पाञ्चकपालिकम् । तद्वितान्तः संज्ञा ।
द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः ।

१७५५ । चित्तवति नित्यम् । (५-१-८९)

वर्षशब्दान्ताद्दिगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक्स्याच्चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षो
दारकः ।

१७५६ । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । (५-१-९०)

बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्द-
लोपश्च निपात्यते ।

१७५७ । तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् । (५-१-९३)

मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं
सुकरं वा मासिकम् ।

इत्यर्थः । निर्वृत्तादिद्वि पञ्चस्वर्थेषु भविष्यदर्थं वर्जयित्वा तदितरेषु चतुर्ष्वर्थेषु यस्तद्धितः
तस्मिन् परे इति यावत् । द्विवार्षिक इति ॥ द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निर्वृत्तः द्वे वर्षे अधीष्टः भृतः
भृतो वेत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । द्वैवर्षिक इति ॥ व्याधिरिति शेषः । चित्तवति
नित्यलुको वक्ष्यमाणत्वात् । नन्वेवं सति द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यति द्विवार्षिक इत्यत्र
कथमुत्तरपदवृद्धिः । भविष्यत्त्वस्य प्रतीतेरित्याशङ्क्य आह । अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति
प्रतिषेधो नेति ॥ कुत इत्यत आह । गम्यते हि तत्र भविष्यत्तेति ॥ अध्येषण-
भरणयोः क्तप्रत्ययेन भूतत्वमेव शब्दशक्त्या गम्यते । तद्धितप्रत्ययेन च तथाविधाध्येषणभरण-
कर्माभूतौ प्रतीयेते । एवंविधाध्येषणभरणशिष्टयोस्तु भविष्यता कर्माचरणेन सम्बन्धः कर्म
करिष्यतीत्यनेनावगत इति न स तद्धितार्थः । एवञ्च तत्रापि भविष्यदर्थकतद्धितपरकत्वाभावात्
स्यादेवोत्तरपदवृद्धिरित्यर्थः । द्विवार्षिको मनुष्य इति ॥ 'चित्तवति नित्यम्' इति वक्ष्य-
माणस्तु नित्यलुक् न भवति । चित्तवतीत्येवारम्भसामर्थ्यात् नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणेन
भूत एवार्थे नित्यं लुगित्यभ्युपगमादिति हरदत्तः । केचित्तु द्विवार्षिकः अमनुष्य इति छिन्दन्ति ।
चित्तवति नित्यम् ॥ प्रत्ययस्येति ॥ खस्य ठञश्चेत्यर्थः । दारकः बालकः । षष्टिकाः ॥
तृतीयान्तादिति ॥ षष्टिरात्रशब्दादिति शेषः । तेन परिजय्य ॥ निर्वृत्तादयः पञ्चार्थाः
निर्वृत्ताः । तेन परिजय्यम्, तेन लभ्यम्, तेन कार्यम्, तेन सुकरम्, इत्यर्थेषु तृतीयान्ताद्वित्यर्थः ।

१७५८ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् । (५-१-९४)

द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । ‘महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसङ्ख्यानम्’ (वा ३०६४) । महानाम्न्यो नाम ‘विदामघवन्—’ इत्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाम्निकः । हरदत्तस्तु ‘भस्याडे—’ इति पुंवद्भावान्माहानाम्निक इत्याह । ‘चतुर्मासाण्यो यज्ञे’ तत्र भव इत्यर्थे (वा ३०६९) । चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि, यज्ञकर्माणि । अण् संज्ञायाम् (वा ३०७०) । चातुर्मासी, पौर्णमासी । अण्-न्तत्वान्डीप् ।

१७५९ । तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । (५-१-९५)

परिजड्य इत्यस्य विवरणञ्जेतुं शक्य इति । तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ननु द्वितीयान्तादिति कथम् । सूत्रे ब्रह्मचर्यविशेषणस्य तच्छब्दस्य प्रथमान्तत्वादित्यत आह । अत्यन्तेति ॥ तथाच कालविशेषणमभिव्याप्तब्रह्मचर्यवानित्यर्थे कालात्प्रत्ययः । इदमर्थं प्रति ब्रह्मचर्यं विशेषणम् । मासिको ब्रह्मचारीति ॥ मासाभिव्याप्तब्रह्मचर्यवानित्यर्थः । आर्धमासिक इति ॥ ‘अर्धात्परिमाणस्य’ इत्युभयपदवृद्धिः । अत्र इदंशब्दार्थस्य ब्रह्मचारिणः प्राधान्यम् । मासाभिव्याप्तब्रह्मचर्यन्तु तद्विशेषणमिति स्थितिः । यद्वेति ॥ सूत्रे तदिति प्रथमान्तम् । ब्रह्मचर्यमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तथाच प्रथमान्तात्कालवाचिनः अस्य ब्रह्मचर्येत्येत्यर्थे ठित्यर्थः फलति । तदाह । प्रथमान्तादिति ॥ कालवाचिन इति शेषः । अस्येत्यर्थे इति ॥ अस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थे इत्यर्थः । मासोऽस्येत्यनन्तरं ब्रह्मचर्यस्येति शेषः । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मचर्यमेव प्रत्याथत्वात्प्रधानम् । इदमर्थस्तु तद्विशेषणमिति बोध्यम् । उपसङ्ख्यानमिति ॥ अस्य ब्रह्मचर्यमित्यर्थे ठञ् इति शेषः । माहानाम्निक इति ॥ महानाम्नीशब्दस्य ऋग्विशेषेषु रूढस्य नित्यञ्जीलिङ्गत्वात् भाषितपुंस्कत्वाभावात् ‘भस्याडे’ इति पुंवत्त्वं नेति भावः । हरदत्तस्त्विति ॥ माहानाम्निकमित्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिसमुपेक्ष्यमिति भावः । चतुर्मासाण्यो यज्ञे, तत्र भवः इति ॥ वार्तिकमिदम् । तत्र भवो यज्ञः इत्यर्थे चतुर्मासशब्दात्सप्तम्यन्ताण्यो वाच्य इत्यर्थः । चतुर्ष्विति ॥ चतुर्षु मासेषु अतीतिष्वित्यर्थः । अण् संज्ञायामिति ॥ वार्तिकमिदम् । चतुर्मासशब्दात् भवार्थे अण् वाच्यः संज्ञायामित्यर्थः । चतुर्ष्विति ॥ फाल्गुनी पौर्णमासीमारभ्य चतुर्षु मासेष्वतीतिष्वित्यर्थः । आषाढीति ॥ आषाढ्यः पौर्णमास्याः चातुर्मासीति संज्ञेति भावः । नच ‘तत्र भवः’ इत्यणैव सिद्धमिति वाच्यम् । ‘द्विगोर्लुङ्गनपत्ये’ इति लुङ्निवृत्त्यर्थत्वात् । तस्य च दक्षिणा ॥ तस्य दक्षिणेत्यर्थे यज्ञकालनिवृत्तिभ्यः

द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । आमि-
ष्टोमिकी । वाजपेयिकी ।

१७६० । तत्र च दीयते कार्यं भववत् । (५-१-९६)

प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ।

इति तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालात् इत्यधिकारस्सम्पूर्णः ।

अथ ठञ्विधिप्रकरणम् ।

१७६१ । व्युष्टादिभ्योऽण् । (५-१-९७)

व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट तीर्थं सङ्ग्राम प्रवास इत्यादि ।
[‘अग्निपदादिभ्य उपसङ्ख्यानम्’ (वा ३०७२) । अग्निपदे दीयते कार्यं
वा आमिपदम् । पैलुमूलम् ।]

ठञ् स्यादित्यर्थः । द्वादशाहस्येति ॥ द्वादशदिनसाध्यमुल्याकः ऋतुर्द्वादशाहः । तस्ये-
त्यर्थः । कालोपसर्जनकृतुवाचित्वादयमपि कालवृत्तिरिति भावः । ‘कालात्’ इत्यधिकारसूत्रे
हि यथाकथञ्चित्कालबोधकस्य ग्रहणमिति ‘तदस्य परिमाणम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नन्वेवं
सति अग्निष्टोमस्य दक्षिणा अग्निष्टोमिकीत्यत्र ठञ् न स्यात् । अग्निष्टोमशब्दस्य कथञ्चिदपि
कालवाचित्वाभावादित्यत आह । आख्याग्रहणादकालादपीति ॥ अन्यथा यज्ञेभ्य
इत्येव सिद्धे आख्याग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः । वस्तुतस्तु यज्ञेभ्यः इत्येवोक्तौ कालादि-
त्यधिकारात् द्वादशाहादिशब्देभ्य एव स्यात्, नतु अग्निष्टोमादिशब्देभ्यः । आख्याग्रहणे
तु अग्निष्टोमादिभ्यो द्वादशाहादिशब्देभ्यश्च सर्वेभ्यो यज्ञवाचिभ्य इति भाष्ये स्पष्टम् । तत्र च
दीयते ॥ तत्र दीयते तत्र कार्यमित्यर्थयोः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः भववत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः ।
प्रावृषेण्यमिति ॥ ‘प्रावृष एण्यः’ इति भवार्थे विहितः इहापि भवति । शारदमिति ॥
शरदि दीयते कार्यं वेत्यर्थः । सन्धिबेलाद्यण् । भवे विहित इहापि भवति । इदं वृत्त्यनुरोधेन ।
वस्तुतस्तु तत्र कार्यन्दीयत इत्यर्थे यज्ञाख्येभ्यः भववत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । अग्निष्टोमे दीयते
भक्तम् अग्निष्टोमिकम् । कार्यग्रहणादग्निष्टोमे दीयते हिरण्यमित्यत्र न भवति । “नह्यग्निष्टोमे
हिरण्यङ्कियते” इति भाष्ये स्पष्टम् ॥

इति तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालात् इत्यधिकारस्सम्पूर्णः ।

अथ ठञ्विधिर्निरूप्यते—व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ तत्र च दीयते कार्यमित्यनुवर्तते ।
दीयते कार्यं वेत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्यो व्युष्टादिभ्यः अण् स्यात् । ठञोऽपवादः । व्युष्टं प्रभातम् ।

१७६२ । तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ । (५-१-९८)

यथाकथाचेत्यव्ययसङ्घातातृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासङ्घ-
स्तः । 'अर्थाभ्यां तु यथासङ्घ-थं नेष्यते' यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथा-
कथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ।

१७६३ । सम्पादिनि । (५-१-९९)

'तेन' इत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखम् ।
कर्णालङ्काराभ्यामवश्यं शोभते इत्यर्थः ।

१७६४ । कर्मवेषाद्यत् । (५-१-१००)

कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण सम्पादि वेष्यो नटः । वेषः
कृत्रिम आकारः ।

१७६५ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः । (५-१-१०१)

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । साङ्गामिकः ।

१७६६ । योगाद्यच्च । (५-१-१०२)

चाट्वञ् । योगाय प्रभवति योग्यः—यौगिकः ।

१७६७ । कर्मण उकञ् । ५-१-१०३)

कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् ।

१७६८ । समयस्तदस्य प्राप्तम् । (५-१-१०४)

समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् ।

वैयुष्टमिति ॥ अणि 'न खाभ्याम्' इत्येच् । तेन यथा ॥ अर्थाभ्यामिति ॥ प्रकृत्याः
प्रत्यययोश्च यथासङ्घ-थम्, नतु दीयते कार्यमित्यर्थयोरित्यर्थः । व्याख्यानानादिति भावः । सम्पा-
दिनि ॥ तेनेत्येवेति ॥ सम्पादः सम्पत्तिः शोभा अस्यास्तीति सम्पादी । तस्मिन्नर्थे
तृतीयान्ताद्गित्यर्थः । कर्मवेषाद्यत् ॥ तृतीयान्तात्कर्मन्शब्दात् वेषशब्दाच्च सम्पादिन्यर्थे
यत्स्यादित्यर्थः । तस्मै प्रभवति ॥ चतुर्थ्यन्तेभ्यः सन्तापादिभ्यः प्रभवतीत्यर्थे ठञ्
स्यादित्यर्थः । सन्तापाय प्रभवतीति ॥ शत्रूणामपीडायै शक्नोतीत्यर्थः । योगाद्यच्च ॥
चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे इति शेषः । कर्मण उकञ् ॥ चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे इति शेषः ।
कार्मुकमिति ॥ उकञि टिलोपः । समयस्तदस्य ॥ तदिति प्राप्तमिति च सामान्ये
नपुंसकम् । समयः प्राप्तोऽस्येत्यर्थे प्रथमान्तात्समयशब्दात् ठञित्यर्थः । तदित्युत्तरार्थम् ।

१७६९ । ऋतोरण् । (५-१-१०५)

ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । [‘उपवस्त्रादिभ्य उपसङ्ख्यानम्’ । उप-
वस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशिन्नम् ।]

१७७० । कालाद्यत् । (५-१-१०७)

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् ।

१७७१ । प्रकृष्टे ठञ् । (५-१-१०८)

‘कालात्’ इत्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं
वैरम् ।

१७७२ । प्रयोजनम् । (५-१-१०९)

‘तदस्य’ इत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं
फलं कारणं च ।

१७७३ । विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः । (५-१-११०)

आभ्यामणस्याप्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा
प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः । ‘चूडादिभ्य उपसङ्ख्यानम्’ ।
चूडा—चौडम् । श्रद्धा—श्राद्धम् ।

ऋतोरण् ॥ प्राप्तमित्येव । प्राप्तोऽस्येत्यर्थे प्रथमान्तात् ऋतोरणित्यर्थः । आर्तवमिति ॥ अणि
ओगुणः, आदिवृद्धिः, रपरत्वम् । कालाद्यत् ॥ तदस्य प्राप्तमित्येव । प्रथमान्तात्कालशब्दात्
अस्य प्राप्त इत्यर्थे यदित्यर्थः । प्रातःकाले काल्यशब्दस्तु कल्यवदव्युत्पन्नम्प्रातिपदिकम् । कल्यमेव
काल्यं वा । प्रकृष्टे ठञ् ॥ अस्य प्राप्त इत्यर्थे प्रकृष्टवृत्तेः कालशब्दात् ठञित्यर्थः । यतोऽपवादः ।
प्रकृष्टशब्दस्य विवरणं दीर्घ इति । प्रयोजनम् ॥ तदस्येत्येवेति ॥ अस्य प्रयोजनमित्यर्थे
प्रथमान्ताद्गुणित्यर्थः । इन्द्रमह इति ॥ इन्द्रात्सव इत्यर्थः । “मह उद्धव उत्सवः” इत्यमरः ।
प्रयोजनं फलं कारणञ्चेति ॥ प्रयुज्यते प्रवृत्त्या निष्पाद्यते इति कर्मणि ल्युटि प्रयोजनशब्दः
फलवाची प्रयुज्यते । प्रयुज्यते प्रवर्तते पुरुषोऽन्नेनेति कारणे ल्युटि प्रयोजनशब्दः प्रवर्तकवाची-
त्यर्थः । विशाखाषाढात् ॥ विशाखाशब्दात् आषाढशब्दाच्च प्रथमान्तात् अस्य प्रयोजनमित्यर्थे
अण् स्यात् । समुदायेन मन्थे दण्डे च क्रमात् गम्ये सतीत्यर्थः । तदाह । आभ्यामिति ॥
स्थूणागमेकान्निखाय तस्यां रज्जुद्वयमधरोत्तरमासज्य तयोः रज्ज्वोर्मन्थनदण्डम् ऊर्ध्वमासज्यते ।
न रज्ज्वा भ्रामितं दधि विलोच्यते इति स्थितिः । तत्र स्थूणा मन्थ इत्युच्यते । मन्थानाख्य-
दण्डो दण्ड उच्यते । अनयोः वैशाखशब्दः आषाढशब्दश्च रूढौ तत्रावयवार्थाभिनिवेशो न
कर्तव्यः । चूडादिभ्य इति ॥ चूडादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अस्य प्रयोजनमित्यर्थे अणित्यर्थः ।

१७७४ । अनुप्रवचनादिभ्यश्छः । (५-१-१११)

अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ।

१७७५ । समापनात्सपूर्वपदात् । (५-१-११२)

व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयः ।

१७७६ । ऐकागारिकट् चौरैः । (५-१-११३)

एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः ।

१७७७ । आकालिकडाद्यन्तवचने । (५-१-११४)

समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याकाल आदेशः ।

आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा । 'आकालादृश्च' (वा ३०७८) । आकालिका विद्युत् ।

इति तद्धिते प्राग्वर्तीयस्य ठञः पूर्णोऽवधिः ।

चौडमिति ॥ चूडा प्रयोजनमस्येति विग्रहः । डलयोरभेदाच्चौळमित्यपि । श्रद्धा, श्राद्ध-
मिति ॥ श्रद्धा प्रयोजनमस्येति विग्रहः । श्रद्धाशब्दादपि श्राद्धमित्यर्थः । अत्र प्रयोजनशब्दः
कारणवाची । श्राद्धहेतुकमिति यावत् । **अनुप्रवचनादिभ्यश्छः** ॥ प्रथमान्तादनुप्रवचन-
शब्दादस्य प्रयोजनमित्यर्थः छः स्यादित्यर्थः । अनुप्रवचनं नाम उपनयनाङ्गं किञ्चित्कर्म
आश्वलायनसूत्रे प्रसिद्धम् । **समापनात्सपूर्वपदात्** ॥ सपूर्वपदात्समापनशब्दात् अस्य
प्रयोजनमित्यर्थः छः स्यादित्यर्थः । **व्याकरणसमापनीय इति** ॥ मङ्गलाचार इति शेषः ।
ऐकागारिकट् चौरैः ॥ एकमगारं प्रयोजनं प्रयोजकमस्य चोरश्चेति विग्रहे एकागार-
शब्दादिकट्प्रत्यये ऐकागारिकट् इति निपात्यते । टित्वं ङीवर्थं प्रयोजनमित्येव सिद्धे चोर एवेति
नियमार्थम् सूत्रम् । एकमित्यस्य विवरणम् । असहायमिति "एकं मुख्यान्यकेवला." इत्यमरः ।
मुमुषिषोरिति ॥ चौर्यङ्कृतुमिच्छोरित्यर्थः । चोरस्य हि असहायमगारमिष्टं गृहान्तरसत्त्वे
चौर्यप्रकटनप्रसङ्गादिति भावः । चोरे क्रिम् । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति वाक्यमेव ।
भाष्ये तु 'एकागाराचोरे' इत्येव सुवचम् । प्रकृतत्वाद्ङत् सिद्ध इत्युक्तम् । **आकालिकट्** ॥
समानकालाविति बहुव्रीहिः । **आद्यन्ताविति** ॥ उत्पत्तिविनाशावित्यर्थः । **समानकाल-**
स्येति ॥ समानकालशब्दस्य इकप्रत्यये परं आकालादेशो निपात्यते इत्यर्थः । ननु उत्पत्ति-
विनाशयोरैककालिकत्वमसम्भवपराहतमित्यत आह । **आशु विनाशीति** ॥ लक्षणां विनैव
आह । **पूर्वदिने इति** ॥ **आकालादृश्चेति** ॥ आकालशब्दादाद्यन्तवचनाद्ङत्प्रत्ययश्च
वक्तव्य इत्यर्थः । चात् ठञ् । **आकालिका विद्युदिति** ॥ ठनि टाप् । ठञि तु ङीप् ।
आकालिकी । अर्थः प्राग्वत् ॥

इति तद्धिते प्राग्वर्तीयस्य ठञः पूर्णोऽवधिः ।

अथ तद्धितनञ्ज्ञञधिकारप्रकरणम् ।

१७७८ । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । (५-१-११५)

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । 'क्रिया चेत्' इति किम् । गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

१७७९ । तत्र तस्येव । (५-१-११६)

मधुरायामिव मधुरावत्सुधे प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य भावः ।

१७८० । तदर्हम् । (५-१-११७)

विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । तेनेह न । राजानमर्हति छत्रम् ।

१७८१ । तस्य भावस्त्वतलौ । (५-१-११९)

अथ नञ्ज्ञञधिकारो निरूप्यते—तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ तुल्यमिति क्रियेत्यस्य विशेषणम् । सामान्याभिप्रायन्नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिप्रत्ययः स्यात् । यत्तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः । तुल्या क्रियेत्यर्थे वतिः स्यादिति यावत् । ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते इति ॥ अत्र ब्राह्मणवदित्युदाहरणम् । ब्राह्मणेन तुल्यमधीते इति विग्रहवाक्यम् । अत्र ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनं लक्ष्यते । ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यं क्षत्रियकर्तृकाध्ययनमिति बोधः । गुणतुल्ये इति ॥ द्रव्यतुल्येऽपीति बोध्यम् । तेन चैत्रेण तुल्यो धनी देवदत्तः इत्यादौ न भवति । 'अयमेवं न तद्वत्' इत्यादौ वतेस्साधुत्वार्थम् आहति क्रियापदं प्रयुज्यते वृद्धाः । तत्र तस्येव ॥ तत्रेवेति तस्येवेति चार्थे सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च वतिः स्यादित्यर्थः । अत्र तृतीयान्तार्थ आरम्भः । अस्मादेव निर्देशादिवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तम्यपीति भाष्यम् । अत्र क्रिया चेति नानुवर्तते इत्यभिप्रेत्योदाहरति । मधुरायामिव मधुरावत्सुधे प्राकार इति ॥ अत्र मधुरायामिवेति नाधिकरणसप्तमी । तथासति विद्यमानेति क्रियापदसापेक्षतया असामर्थ्यात् । अत एव अस्मादेव सूत्रनिर्देशादिवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमीभाष्यं सङ्गच्छते । मधुरासम्बन्धिप्राकारनिर्देशः सुधस्य प्राकार इति बोधः । मैत्रस्य भाव इति । वृत्तमित्यर्थः । तदर्हम् ॥ अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । तदिति कर्मणि द्वितीयान्तम् । लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थात् कृद्योगलक्षणषष्ठ्यभावस्त्वार्थः । वतिरित्यनुवर्तते । द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थे वतिः स्यादित्यर्थः । विधिमर्हतीति ॥ विधिं लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थः । विधिवत्पूज्यते इति ॥ हरिरिति शेषः । विधिं लब्धुं योग्यं हरिपूजनमित्यर्थः । विहितं प्रकारमनतिक्रान्तमिति यावत् । मण्डूकप्लुत्येति ॥ पूर्वसूत्रे अननुवृत्तेरिति भावः । तस्य भावः ॥ षष्ठ्यन्ताद्भाव इत्यर्थे त्वतलौ स्त इत्यर्थः । भावशब्दस्य

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गोत्वम् । गोता । ‘त्वान्तं क्लीबम्’ (लि १२०) । ‘तलन्तं स्त्रियाम्’ (लि १७) ।

१७८२ । आ च त्वात् । (५-१-१२०)

ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक्त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थं, गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्त्वभ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रिया भावः स्त्रैणम्-स्त्रीत्वम्-स्त्रीता । पौंस्यम्-पुंस्त्वम्-पुंस्ता ।

१७८३ । न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवण-

वटयुधकतरसलसेभ्यः । (५-१-१२१)

अभिप्रायादावपि वृतेराह । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भाव इति ॥ त्वतत्प्रत्ययौ यत् उत्पत्स्येते तस्मात्प्रकृतिभूतशब्दात् व्यक्तिवोधे जायमाने यत् जाल्यादिकं विशेषणतया भासते तद्व्यक्तिविशेषणम्भावशब्देन विवक्षितमित्यर्थः । यथा गोशब्दाद्धि व्यक्तिवोधे जायमाने गोत्वं विशेषणत्वेन भासते । गोशब्दस्य गोत्ववतीषु व्यक्तिषु गोत्वे वा शक्ति-ग्रहणात् । न हि गोत्वं विहाय गोव्यक्तिषु गोशब्दस्य शक्तिग्रहः सम्भवति । अतीतानागतानां वर्तमानानाश्चानन्तत्वेन युगपदुपस्थित्यसम्भवात् । गोशब्दात् प्राणित्वपशुत्वादिरेणापि गोव्यक्ति-प्रतीत्यापत्तेश्च । ततश्च सर्वासु गोव्यक्तिष्वनुगतं तदितरव्यक्तिभ्यो व्यावृत्तङ्गिद्धर्मविशेषं शक्यतावच्छेदकं पुरस्कृत्य गोशब्दः प्रवर्तत इति सिद्धान्तः । एवङ्गतादिशब्दा अपि घटत्वादित्तत्तद्धर्मं पुरस्कृत्य प्रवर्तन्ते । तदिदं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देन विवक्षितमिति भाव्य-कैयटयोः स्थितम् । गोर्भाव इति ॥ गोशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तामिति बोधः । ‘त्वान्तं क्लीबं तलन्तं स्त्रियाम्’ इति लिङ्गानुशासनसूत्रसिद्धम् । आ च त्वात् ॥ त्वतलावित्यनुवर्तते । आङ्गर्थादायाम् । तदाह । ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्रागिति ॥ ननु ‘तस्य भावस्त्वतलौ’ इत्यतः त्वतलोऽन्तरसूत्रेणुवृत्त्यैव सिद्धेरधिकारोऽयं व्यर्थ इत्यत आह । अपवादैरिति ॥ ‘पृथादिभ्य इमनिज्वा’ इत्यादिविहितैरिमनिजादिभिरपवादैः समुच्चयार्थमित्यर्थः । असति त्वेतस्मिन्नधिकार-सूत्रे उत्तरत्र इमनिजादिविधिषु त्वतलोऽनुपस्थितिः स्यात् । प्रत्यक्षनिर्दिष्टैरिमनिजादिविशेषैः शान्ताकाङ्क्षत्वात् । अन्यथा ‘प्राग्दीव्यतोऽण्’ इत्यधिकृतस्य अणः ‘अत इञ्’ इत्यादावपि प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । प्रयोजनान्तरमाह । गुणवचनादिभ्य इति ॥ अन्यथा भावेऽर्थे सावकाशयोस्त्वतलोः कर्मण्यर्थे गुणवचनादिभ्यो विशेषविहितेन ध्यञा बाधप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवमपि आत्वादित्येवास्तु, स्वरितत्वादेव पूर्वसूत्रादिह त्वतलोऽनुवृत्तिसिद्धेस्तदनुकर्षार्थश्चकारो व्यर्थ इत्यत आह । चकार इति ॥ अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां न स्याताम् । अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः । पौंस्यमिति ॥ संयोगान्तलोपे ‘पुमः खय्यम्परे’ इति क्त्वम् । पाक्षिका-वनुनासिकानुस्वारौ, विसर्गे कृते सत्वम् । एवं पुंस्त्वम् । तत्र ‘ह्रस्वात्तादौ’ इति षत्वन्तु न भवति । सवनादिषु पाठात् । न नञ्पूर्वात् ॥ इतः परमिति ॥ त्वतल्विधेरुर्ध्वमित्यर्थः । नञ्पूर्वात्

इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्त्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा ।
अपतित्वम् । अपटुत्वम् । ‘नञ्पूर्वात्’ किम् । बार्हस्पत्यम् । ‘तत्पुरुषात्’
किम् । नास्य षटवः सन्तीत्यपटुः तस्य भावः आपटवम् । ‘अचतुर-’ इति
किम् । आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवश्यम् । आयुध्यम् ।
आकृत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

१७८४ । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । (५-१-१२२)

वावचनमणादिसमावेशार्थम् ।

१७८५ । र ऋतो हलादेर्लघोः । (६-४-१६१)

हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्टमेयस्सु ।

१७८६ । टेः । (६-४-१५५)

इत्युत्तरस्य प्रतिषेध इति भाष्यादिति भावः । चतुरादीनिति ॥ चतुर, सङ्गत, लवण, षट्,
बुध, कत, रस, लस, एतान् वर्जयित्वेत्यर्थः । अपतित्वमिति ॥ इह ‘पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः’
इति यक् न भवति । अपटुत्वमिति ॥ इह ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’ इत्यण् न भवति । बार्ह-
स्पत्यमिति ॥ ‘पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः’ इति यक् । आपटवमिति ॥ ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’
इत्यण् । अपटुशब्दस्य बहुव्रीहित्वात्तत्पुरुषत्वाभावात्त्रास्याणो निषेध इति भावः । आचतुर्य-
मिति ॥ अचतुरस्य भावः ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । आसङ्गत्यमिति ॥ असङ्गतशब्दात् ष्यञ् ।
आलवण्यमिति ॥ अलवणशब्दात् ष्यञ् । आवश्यमिति ॥ न वटः अवटः तस्मात् ष्यञ् ।
आयुध्यमिति ॥ अयुधशब्दात् ष्यञ् । आकृत्यमिति ॥ अकतशब्दात् ष्यञ् । आरस्य-
मिति ॥ अरसशब्दात् ष्यञ् । आलस्यमिति ॥ लसतिः लसः न लसः अलसः तस्मात् ष्यञ् ।
पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ तस्य भावः इत्यनुवर्तते । पृथ्वादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः भावे इमनिज्
वा स्यादित्यर्थः । ननु वाग्रहणं व्यर्थम् । ‘समर्थानाम्प्रथमाद्वा’ इति महाविभाषयैव वाक्यस्य
सिद्धत्वात् । नच इमनिज्भावे त्वतत्प्रत्ययार्थं वाग्रहणमिति वाच्यम् । आचत्वादित्येव तत्समा-
वेशसिद्धेरित्यत आह । वावचनमणादिसमावेशार्थमिति ॥ पृथुमुदुप्रभृतिषु ‘इगन्ताच्च
लघुपूर्वात्’ इत्यण् । चण्डखण्डादिषु गुणवचनलक्षणष्यञः बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्य
अञश्च औत्सर्गिकस्य समावेशार्थमित्यर्थः । अन्यथा महाविभाषावशादपवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न
प्रवर्तते’ इति ‘पारे मध्ये षष्ठ्या वा’ इति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिमनिच् त्वतलामभावे तेषां
प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । र ऋतो हलादेः ॥ र इति प्रथमान्तम् इष्टमेयस्त्विति शेषपूरणम् ।
‘तुरिष्टमेयस्सु’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अङ्गस्थेयधिकृतं हलादेरङ्गस्थ लघोः ऋकारस्य
र इति रेफाकारसङ्घात आदेशः स्यात् । इष्टनि इमनि ईयसि च परे इत्यर्थः । टेः ॥ इष्टमेयस्सु

भस्य टेलोपः स्यादिष्टेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा—पार्थवम् । अदिमा—
मार्दवम् ।

१७८७ । वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च । (५-१-१२३)

चादिमनिच् । शौक्ल्यम्—शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । ‘पृथुमृदुभृशकृशदृढ-
परिवृढानामेव रत्वम्’ (वा ४२११) । द्रढिमा । षो ङीषर्थः । औचिती ।
याथाकामी ।

१७८८ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । (५-१-१२४)

चाद्भावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा
मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् । ‘अर्हतो नुम्च—’ (वा ३०९२) । अर्हतो भावः कर्म
वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ।

इत्यनुवर्तते । ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यतः लोप इति च । तदाह । **टेलोपः स्यादिष्टेमेयस्स्विति ॥**
प्रथिमेति ॥ पृथुशब्दादिमनिच्, चकार इत्, नकारादिकार उच्चारणार्थः । ऋकारस्य रः,
उकारस्य गुणम्बाधित्वा टेलोपः । **पार्थवमिति ॥** इमनिजभावे ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’
इत्यण् । **अदिमेति ॥** मृदुशब्दादिमनिचि ऋकारस्य रः, ‘टेः’ इति टिलोपश्च । **मार्दवमिति ॥**
‘इगन्ताच्च’ इत्यण् । **वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ॥** षष्ठ्यन्तेभ्यो वर्णवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे
ष्यञ् च स्यादित्यर्थः । गुणवचनत्वादेव ष्यञि सिद्धे इमनिच्समुच्चार्यार्थं वचनम् । “पृथुं मृदुं
भृशञ्चैव कृशञ्च दृढमेव च । परिपूर्वम्बृदञ्चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत्” इति वार्तिकमर्थतः
सङ्गृह्णाति । **पृथुमृदुभृशेत्यादि ॥** तेन कृतयतीत्यादाविष्टवत्त्वेऽपि रभावो न । **द्रढिमिति ॥**
दृढशब्दादिमनिचि ऋकारस्य रः । अशिमा क्रशिमा द्रढिमा परिव्रढिमा । ननु वर्णदृढादीनां
लोकतो नपुंसकत्वात् ष्यञ्षित्वस्य किम्प्रयोजनमित्यत आह । **षो ङीषर्थ इति ॥ औ-**
चितीति ॥ उचितशब्दात्ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि लोकात् स्त्रीत्वम् । षित्त्वात् ङीषि ‘हलस्तद्धितस्य’
इति यलोपः । उचितस्तु न दृढादिः । तद्गुणे अदर्शनात् इमनिच्प्रसङ्गाच्च । अस्यैव ष्यञ् । उत्तर-
सूत्रे अनुवृत्तेरिहैव तस्य षित्वप्रयोजनकथनमिति बोध्यम् । **याथाकामीति ॥** काममनति-
क्रम्य यथाकामम् । ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञि लोकात् स्त्रीत्वे षित्त्वात् ङीप् ।
गुणवचन ॥ गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावे कर्मणि च अर्थे
ष्यञित्यर्थः । **अर्हतो नुम्चेति ॥** वार्तिकमिदम् । ‘अर्हः प्रशंसायाम्’ इति सूत्रेण शतरि
अर्हच्छब्दः पूज्यवाचीति कैयटः । अर्हच्छब्दात् ष्यञ् स्यात्प्रकृतेर्नु चेत्यर्थः । मित्त्वादन्यादचः
परः । अनुस्वारपरसवर्णौ । लोकात् पुंस्त्व स्त्रीत्वञ्च । तदाह । **आर्हन्त्यमार्हन्तीति ॥**
आर्हन्त्यशब्दात् ङीषि ‘हलस्तद्धितस्य’ इति यलोपः । यथातथेति निपातसमुदायः ।
यथापुरमिति पुराशब्देन पदार्थानतितृप्तावव्ययीभावः । इमौ शब्दौ नञ्पूर्वपदौ ब्राह्मणादी

इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्त्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । ‘नञ्पूर्वात्’ किम् । बार्हस्पत्यम् । ‘तत्पुरुषात्’ किम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः तस्य भावः आपटवम् । ‘अचतुर—’ इति किम् । आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् । आयुध्यम् । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

१७८४ । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । (५-१-१२२)

वावचनमणादिसमावेशार्थम् ।

१७८५ । र ऋतो हलादेर्लघोः । (६-४-१६१)

हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्टेमेयस्सु ।

१७८६ । टेः । (६-४-१५५)

इत्युत्तरस्य प्रतिषेध इति भाष्यादिति भावः । चतुरादीनिति ॥ चतुर, सङ्गत, लवण, वट, बुध, कत, रस, लस, एतान् वर्जयित्वेत्यर्थः । अपतित्वमिति ॥ इह ‘पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः’ इति यक् न भवति । अपटुत्वमिति ॥ इह ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’ इत्यण् न भवति । बार्हस्पत्यमिति ॥ ‘पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः’ इति यक् । आपटवमिति ॥ ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’ इत्यण् । अपटुशब्दस्य बहुव्रीहित्वात्तत्पुरुषत्वाभावात्त्रास्याणो निषेध इति भावः । आचतुर्यमिति ॥ अचतुरस्य भावः ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । आसङ्गत्यमिति ॥ असङ्गतशब्दात् ष्यञ् । आलवण्यमिति ॥ अलवणशब्दात् ष्यञ् । आवट्यमिति ॥ न वटः अवटः तस्मात् ष्यञ् । आयुध्यमिति ॥ अयुधशब्दात् ष्यञ् । आकत्यमिति ॥ अकतशब्दात् ष्यञ् । आरस्यमिति ॥ अरसशब्दात् ष्यञ् । आलस्यमिति ॥ लसतिः लसः न लसः अलसः तस्मात् ष्यञ् । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ तस्य भावः इत्यनुवर्तते । पृथ्वादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः भावे इमनिज्वा स्यादित्यर्थः । ननु वाग्रहणं व्यर्थम् । ‘समर्थानाम्प्रथमाद्वा’ इति महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वात् । नच इमनिज्भावे त्वतलप्रत्ययार्थं वाग्रहणमिति वाच्यम् । आचत्वादित्येव तत्समावेशसिद्धेरित्यत आह । वावचनमणादिसमावेशार्थमिति ॥ पृथुसुदुप्रभृतिषु ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’ इत्यण् । चण्डखण्डादिषु गुणवचनलक्षणष्यञः बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्य अजश्च औत्सर्गिकस्य समावेशार्थमित्यर्थः । अन्यथा महाविभाषावशादपवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते’ इति ‘पारे मध्ये षष्ठ्या वा’ इति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिमनिच् त्वतलामभावे तेषां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । र ऋतो हलादेः ॥ र इति प्रथमान्तम् इष्टेमेयस्त्विति शेषपूरणम् । ‘तुरिष्टेमेयस्सु’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अङ्गस्येत्यधिकृतं हलादेरङ्गस्य लघोः ऋकारस्य र इति रेफाकारसङ्घात आदेशः स्यात् । इष्टनि इमनि ईयसि च परे इत्यर्थः । टेः ॥ इष्टेमेयस्सु

१७९१ । सख्युर्यः । (५-१-१२६)

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् 'दूतवणिग्भ्यां च' । दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । 'वणिज्यम्—' इति काशिका । माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणि' इत्याह । भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि ।

१७९२ । कपिज्ञात्योर्दक् । (५-१-१२७)

कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

१७९३ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । (५-१-१२८)

सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । 'राजासे' (ग सू १०६) । राजन्शब्दाऽसमासे यकं लभते इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यच् । आधिराज्यम् ।

'यस्येति च' इत्यकारलोपात् स्तेयमिति सिध्यतीति वाच्यम् । 'अचःपरस्मिन्' इत्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तमाश्रित्य एकारस्य अयादेशप्रसङ्गात् । नच सङ्घातग्रहणेऽपि 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यकारस्यैव लोपः स्यादिति शङ्क्यम् । 'यस्येति च' इत्येव अकारस्यैव लोपसिद्धाविह नलोपविधिवैयर्थ्यात्, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इति निषेधाच्च । योगं विभज्येति ॥ स्तेनादिति पृथक् सूत्रम् । ध्यजित्यनुवर्तते । स्तेनशब्दाद्भावे कर्मणि च ध्यजित्यर्थः । समासकृदन्त-तद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसङ्ख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञक भवतीति आकारसूत्रभाष्यरीत्या स्तेनशब्दस्य पचायजन्तस्य कृदन्तस्य गुणवचनत्वाभावादप्राप्ताविदं वचनम् । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया गुणवचनत्वेऽपि यत्प्रत्ययेनापवादेन पक्षे समावेशार्थं वचनम् । ततो 'यन्नलोपश्च' इति योगान्तरम् । स्तेनात् इत्यनुवृत्तावुक्तोऽर्थः । केचिदिति ॥ भाष्यदृष्टत्वात् योगविभागोऽयमप्रामाणिकः इति भावः । सख्युर्यः ॥ सखिशब्दात् षष्ठ्यन्तात् भावकर्मणोः यः स्यादित्यर्थः । दूतवणिग्भ्याश्चेति ॥ वार्तिकमिदम् । आभ्यामपि षष्ठ्यन्ताभ्याम्भाव-कर्मणोः यत्स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । नास्त्येवेति ॥ वार्तिकत्वे तस्य भाष्ये पाठावश्य-कत्वात् पाठस्य चाभावादप्रामाणिकमेवेदं वृत्तिपठितं वार्तिकमिति भावः । तर्हि दूतवणिग्भ्याम्भावकर्मणोः कथं यत्प्रत्यय इत्याशङ्क्य नास्त्येव यत्प्रत्ययः, किन्तु ध्यजेवेत्याह । ब्राह्मणादि-त्वाद्वाणिज्यमपीति ॥ अपिना दौत्यसङ्ग्रहः । कपिज्ञात्योर्दक् ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठा । आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्याम्भावकर्मणोः ढगित्यर्थः । अतः कपिज्ञात्योः भावकर्मणोश्च न यथासङ्गत्वं, व्याख्यानात् । पत्यन्त ॥ पत्यन्तेभ्यः पुरोहितादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावकर्मणोर्यक् स्यादित्यर्थः । राजासे इति ॥ पुरोहितादिगणसूत्रमिदम् । राजा असे इति छेदः । स इति समासस्य प्राचां संज्ञा । तदाह । राजन्शब्द इति ॥ राज्यमिति ॥ यकि टिलोपः । 'ये चाभावकर्मणोः' इति

१७९४ । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । (५-१-१२९)

प्राणभृज्जाति आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचनं कौमारम् । कैशोरम् ।
औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्ट्रवम् । दौष्ट्रवम् ।

१७९५ । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । (५-१-१३०)

द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् । 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च'
(वा ३०९३) । श्रौत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु
ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम्-कौशलमित्यादि ।

१७९६ । इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । (५-१-१३१)

शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कविशब्दस्य
ब्राह्मणादित्वात्त्यञ् ।

१७९७ । योपधादुरूपोत्तमाहुञ् । (५-१-१३२)

प्रकृतिभावस्तु न । अभावकर्मणोरिति पर्युदासात् । समासे त्विति ॥ अधिको राजा अधि-
राजः प्रादिसमासः । असे इति पर्युदासाद्यगभावे ब्राह्मणादित्वात् घ्यञि आधिराज्यमिति
रूपमित्यर्थः । यक्ष्यञोः स्वरे विशेषः । प्राणभृज्जाति ॥ प्राणभृतः-प्राणिनः, तज्जातिवाचिभ्यो
वयोविशेषवाचिभ्य उद्गात्रादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः भावकर्मणोः अजित्यर्थः । प्राणभृज्जातीति ॥
उदाहरणसूचनम् । एवं वयोवचनेति । हायनान्त ॥ हायनान्तेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः भाव-
कर्मणोः अण् स्यादित्यर्थः । द्वैहायनमिति ॥ द्विहायनस्य भावः कर्म वेति विग्रहः । वयोवचन-
लक्षणस्य अजोऽपवादः । एवं त्रैहायनमपि । यौवनमिति ॥ अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः ।
श्रोत्रियस्येति ॥ वार्तिकमिदम् । श्रोत्रियशब्दात् षष्ठ्यन्तात् भावकर्मणोः अण्, प्रकृतेर्यलोपश्चे-
त्यर्थः । येति सङ्घातग्रहणम् । श्रौत्रमिति ॥ छन्दोऽधीते इत्यर्थे छन्दश्शब्दात् घप्रत्यये तस्य
इयादेशे प्रकृतेर्श्रोत्र इत्यादेशे 'यस्येति च' इत्यल्लोपे श्रोत्रियशब्दः । श्रोत्रियस्य भावः कर्म
वेत्यर्थे श्रोत्रियशब्दादणि यकाराकारसङ्घातस्य लोपे रेफादिकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे श्रौत्र-
मिति रूपम् । यकारादिकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे सति यकारमात्रस्यानेन लोपे तु रेफा-
दिकारस्य यण् स्यात् । नच तस्य 'यस्येति च' इति लोपः शङ्क्यः । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव
प्रवृत्तिरिति न्यायात् । अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाभावाच्च, 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च'
इत्येके पठन्ति । इगन्ताच्च ॥ लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति विग्रहः । पूर्वत्वञ्च इगवधिकमेव गृह्यते,
व्याख्यानात् । तथा च लघुपूर्वो य इक् तदन्तात्प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोरण् स्यादित्यर्थः ।
गुणवचनेत्यादेरपवादः । कथङ्काव्यमिति ॥ कविशब्दस्य लघुपूर्वेगन्तत्वात् 'गुणवचन'
इति घ्यजम्वाधित्वा अणप्रसङ्गात् काव्यमिति कथमित्याक्षेपः । समाधत्ते । कविशब्दस्येति ॥
ब्राह्मणादित्वादित्यनन्तरं घ्यञि उपपाद्यमिति शेषः । योपधात् ॥ योपधात् गुरूपोत्तमात्

रामणीयकम् । आभिधानीयकम् । ‘सहायाद्वा’ (वा ३०९४) ।
साहाय्यम्-साहायकम् ।

१७९८ । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । (५-१-१३३)

शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ।

१७९९ । गोत्रचरणाच्छलाघात्याकारतद्वेतेषु । (५-१-१३४)

अत्याकारोऽधिक्षेपः । तद्वेतः ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः ।
अवगतवान्वा । गार्गिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विकत्थते इत्यर्थः । गार्गिकया
अत्याकुरुते । गार्गिकामवेतः ।

१८०० । होत्राभ्यश्छः । (५-१-१३५)

होत्राशब्दो ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छा-
वाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् ।

१८०१ । ब्रह्मणस्त्वः । (५-१-१३६)

प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोर्बुञित्यर्थः । रामणीयकमिति ॥ रामणीयशब्दाद्बुञ् ।
आभिधानीयकमिति ॥ अभिधानीयशब्दाद्बुञ् । सहायाद्वेति ॥ बुञिति शेषः । पक्षे
ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । इदन्तु वार्तिकं भाष्ये कचिन्मृग्यम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥
द्वन्द्वात् मनोज्ञादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः बुञित्यर्थः । शैष्योपाध्यायिकेति ॥ शिष्यश्च उपाध्याय-
श्चेति द्वन्द्वाद्बुञ् । स्त्रीत्वं लोकात् । यद्यपि ‘योपधात्’ इत्येवं सिध्यति । तथापि गोपालपशुपालिके-
त्युदाहरणं बोध्यम् । गोत्रचरणात् ॥ गोत्रप्रत्ययान्तात् शाखाध्येतृवाचिनश्च षष्ठ्यन्ताद्भाव-
कर्मणोर्बुञ् स्यात् श्लाघादिषु विषयेष्वित्यर्थः । अपत्याधिकारादन्यत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धज्ञोत्र-
मित्युक्तम् । अत्याकार इत्यस्य विवरणम् । अधिक्षेप इति ॥ तद्वेत इत्येतद्विवृणोति ।
ते गोत्रेति ॥ तच्छब्देन गोत्रचरणयोः भावकर्मणी विवक्षिते । अवपूर्वादिणः प्राप्त्यर्थात्
ज्ञानार्थाद्वा कर्तरि क्तः । ते अवेतस्तद्वेत इति विग्रहः । ‘द्वितीया’ इति योगविभागात् समासः ।
अवगतवान्वेति ॥ ज्ञातवानित्यर्थः । गार्गिकयेति ॥ गार्ग्यशब्दाद्बुञि ‘आपत्यस्य’ इति
यलोपे ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपे लोकात् स्त्रीत्वे टापि ‘प्रत्ययस्थात्’ इति इत्वे गार्गिकाशब्दः ।
काठिकया श्लाघते इति चरणादुदाहार्यम् । अत्र श्लाघादयः पदान्तरोपात्ता एव प्रत्ययार्थान्वयिनः
नतु प्रत्ययवाच्या इति बोध्यम् । होत्राभ्यश्छः ॥ ऋत्विग्वाचीति ॥ याज्ञिकप्रसिद्धेरिति
भावः । ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः छः स्याद्भावकर्मणोरित्यर्थः । अच्छावाकीय-
मिति ॥ ‘आ च त्वात्’ इति त्वतलोरपि सर्वत्र समावेशो बोध्यः । ब्रह्मणस्त्वः ॥ होत्राभ्यः

होत्रावाचिनो ब्रह्मन्शब्दात्त्वः स्यात् । छस्यापवादः । ब्रह्मत्वम् ।
नेति वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मन्शब्दात् त्वतलौ ।
ब्रह्मत्वम्—ब्रह्मता ।

इति तद्धितेनञ्सनञधिकारप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते पाञ्चमिकप्रकरणम् ।

१८०२ । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । (५-२-१)

भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् ।

१८०३ । व्रीहिशाल्योर्ढक् । (५-२-२)

त्रैहेयम् । शालेयम् ।

१८०४ । यवयवकषष्टिकाद्यत् । (५-२-३)

इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरिणम्यते । तदाह । होत्रावाचिन इति ॥ ऋत्विग्वाचिन इत्यर्थः ।
ननु ब्रह्मणो नेत्येवास्तु । ब्रह्मणश्छो न इत्यर्थलाभे सति छे निषिद्धे 'आ च त्वात्' इत्यधि-
कारात् 'होत्राभ्यः छः' इत्येव भावकर्मणोस्त्वप्रत्ययः सिध्यतीत्यत आह । नेति वाच्ये
इति ॥ तलो बाधनार्थमिति ॥ अधिकारवशाद्धोत्राभ्य इति भावकर्मणोः प्राप्तस्य तलो
निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एतेन 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यनेन ब्रह्मणः कर्मणि त्वस्याप्राप्तेस्तदर्थं
त्वप्रत्ययविधानमिति न शङ्क्यम् । नापि ब्रह्मणो नेत्युक्ते पूर्वसूत्रविहितानां त्वतल्लानां निषेधः
स्यादित्यपि शङ्क्यम् । शब्दोपात्तस्य छस्यैव निषेधात् । अत्र होत्राग्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनमाह ।
ब्राह्मणपर्यायादिति ॥

इति तद्धिते नञ्सनञोरधिकारः ।

अथ पाञ्चमिका निरूप्यन्ते—धान्यानां भवने ॥ धान्यवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः भवने
क्षेत्रेऽर्थे खञित्यर्थः । भवनशब्दस्य भावल्युडन्तत्वे क्षेत्रशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह ।
भवन्यस्मिन्निति भवनमिति ॥ भूधातुरुत्पत्तिवाची । उत्पत्तिस्थानं भवनमिति
लभ्यते । धान्योत्पत्तिस्थान क्षेत्रम् । 'केदारः क्षेत्रम्' इत्यमरः । क्षेत्रशब्दाभावे भूधातोः
सत्तावाचित्वमाश्रित्य यत्र विद्यते तद्भवनमिति व्युत्पत्त्या आधारसामान्यं गृहकुसूलादि
लभ्येत । अतः क्षेत्रपदम् । भवनपदाभावे तु क्षेत्रशब्देन सेतुबन्धकाद्यादिपुण्यप्रदेशोऽपि
लभ्येत । अतो भवनपदम् । उभयोपादाने तु धान्योत्पत्तिप्रदेश एव लभ्यते इति न
पौनरुक्त्यम् । व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ व्रीहिशब्दात् शालिशब्दाच्च षष्ठ्यन्ताद्भवने क्षेत्रेऽर्थे
ढगित्यर्थः । खञोऽपवादः । यवयवक ॥ यव, यवक, षष्टिक, एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो भवने क्षेत्रे

यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ।

१८०५ । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्युभ्यः । (५-२-४)

यद्वा स्यात् । पक्षे खञ् । तिल्यम्—तैलीनम् । माष्यम्—माषीणम् ।
उम्यम्—औमीनम् । भङ्ग्यम्—भाङ्गीनम् । अणव्यम्—आणवीनम् ।

१८०६ । सर्वचर्मणः कृतः खखञौ । (५-२-५)

असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मणः—
सार्वचर्मणः ।

१८०७ । यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः । (५-२-६)

मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः ।
समं सर्वं मुखं सम्मुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनो
यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः ।

१८०८ । तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति । (५-२-७)

यत्स्यादित्यर्थः । खजोऽपवादः । धान्यानामित्यनुवृत्तेरिहापि षष्ठ्येव समर्थविभक्तिः । विभाषा-
तिल ॥ तिल, माष, उमा, भङ्ग, अणु, एभ्यो धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो यद्वा
स्यादित्यर्थः । “उमाभङ्गौ धान्यविशेषौ” इति भाष्यम् । “उमा स्यादतसी क्षुमा” इत्यमरः ।
अणव्यमिति ॥ अणुर्धान्यविशेषः । यति ‘ओर्गुणः’ ‘वान्तो यि’ इत्यवादेशः । सर्वचर्मणः ॥
सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयान्तात् चर्मणा सर्वकृत इत्यर्थे खखञौ स्त इत्यर्थः । औचित्यादिह
नृतीया समर्थविभक्तिः । नन्विह सर्वशब्दस्य कृते अन्वयात् चर्मण्यन्वयाभावादसामर्थ्याच्चर्मणा-
समासासम्भवात् कथं सर्वचर्मन्शब्दात्प्रत्यय इत्यत आह । असामर्थ्येऽपीति ॥ सर्वचर्मणा
कृत इति विग्रहवाक्यम् । चर्मणा कृत्स्नः कृत इत्यर्थः । सर्वचर्मण इति ॥ ‘नस्तद्धिते’
इति टिलोपः । सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तु न खखञौ । व्याख्यानात् । यथामुख ॥
यथामुख सम्मुख आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां दर्शनः इत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । दृश्यन्तेऽस्मिन्निति
दर्शनः आदर्शादिः । ननु मुखस्य सदृशं यथामुखमिति कथमव्ययीभावः । ‘यथाऽसादृश्ये’
इति सादृश्ये तन्निषेधादित्यत आह । निपातनादिति ॥ सम्मुखशब्दे आभिमुख्यार्थकस्य
समित्युपसर्गस्य न प्रवेशः, किन्तु समशब्दस्य, सर्वपर्यायस्येत्याह । समं सर्वं मुखं सम्-
मुखमिति ॥ सममित्यस्य विवरणं सर्वमिति । समं च तन्मुखञ्चेति कर्मधारये सम्मुखशब्द
इत्यर्थः । निपात्यत इति ॥ इदञ्च भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च समित्युपसर्गपूर्वादयम्प्रत्ययो
नेष्यते इति भावः । तत्सर्वादेः ॥ पथिन्, अङ्ग, कर्मन्, पत्र, पात्र, एषां समाहारद्वन्द्वात्
पञ्चम्यर्थे द्वितीया । प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि-
र्नास्तीति निषेधस्तु न । केवलानामेषां सर्वादित्वस्यासम्भवात् । तदिति तु द्वितीयान्तं

सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद्वितीयान्तात्खः स्यात् । सर्वपथान्वयाप्रोति सर्व-
पथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मिणः । सर्वपत्त्रीणः । सर्वपात्रीणः ।

१८०९ । आप्रपदं प्राप्नोति । (५-२-८)

पादस्याग्रं प्रपदं, तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम्, आप्रपदीनः पटः ।

१८१० । अनुपदसर्वाङ्गायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु । (५-२-९)

अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वा-
ङ्गानि भक्षयति सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः । तं नेयः
अयानयीनः शारः ।

१८११ । परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति । (५-२-१०)

परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरस्योत्त्वं निपात्यते । परांश्च
परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परंपरभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रान्

व्याप्नोतीत्यत्रान्वेति । ततश्च तद्व्याप्नोतीत्यर्थे सर्वशब्दपूर्वपदकेभ्यः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तेभ्यः
प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः खः स्यादित्यर्थः । फलति । तदाह । **सर्वादेरित्यादिना ॥**
सर्वपथानिति ॥ “ऋक्पूः” इति समासान्तः । **आप्रपदम् ॥** आप्रपदमित्यव्ययीभावात्
द्वितीयान्तात्प्राप्नोतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । **पदस्याग्रं प्रपदमिति ॥** “पादाग्रं प्रपदम्”
इत्यमरः । **आप्रपदमिति ॥** ‘आङ्गार्यादाभिविध्योः’ इत्यव्ययीभावः । **अनुपद ॥** अनुपद,
सर्वाङ्ग, अयानय एषां समाहारद्वन्द्वात् द्वितीया । बद्धा भक्षयति नेय एषां द्वन्द्वात् सप्तमी ।
तिङन्तस्य द्वन्द्वानुप्रवेश आर्षः । अनुपदादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः क्रमाद्वद्वादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः ।
अनुरायामे सादृश्ये वेति ॥ आये ‘यस्य चायामः’ इत्यव्ययीभावः । द्वितीये सादृश्ये अव्ययी
भावः । **अनुपदं बद्धेति ॥** क्रियाविशेषणत्वाद्वितीया । **अनुपदीना उपानदिति ॥**
पदसम्बन्धि दैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः । पदेन सदृशीति वा । तत्तुल्यपरिमाणेति यावत् ।
अयानयः इति ॥ द्यूते शाराणां प्रदक्षिणपरिवर्तनं अयः । प्रसव्यपरिवर्तनं अनयः ।
अयसहितः अनयः अयानयः । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां यस्मिन् युग्मादिपदे स्थितानां परकीयैः
शारैरनाक्रमणं तत्स्थानमिह अयानयशब्देन लक्षणयोच्यते इत्यर्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् ।
‘सप्तहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् । असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते ॥’ इति द्यूतशान्त्र-
मर्यादा । विस्तरस्तु कैयटमनोरमादावनुसन्धेयः । **तन्नेय इति ॥** तं स्थानविशेषमयानयाख्यं
प्रापणीय इत्यर्थः । णीञ् द्विकर्मकः प्रधाने कर्मणि यत् । ‘अप्रधाने द्वितीया’ इति भावकर्मलकार-
प्रक्रियायां वक्ष्यते । **परोवर ॥** परोवर, परम्पर, पुत्रपौत्र, एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः अनुभवती-
त्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । **परोवरीण इति ॥** परे च अवरे च परावरे । ताननुभवतीत्यर्थः ।
अवरस्योत्त्वमिति ॥ अवरशब्दस्य आदेरकारस्य खप्रत्ययसामनेयोगेन उत्त्वं निपात्यते

अनुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गम् । तस्मादेव स्वार्थे व्यञ्जि पारम्पर्यम् । कथं पारोवर्यवदिति । असाधुरेव । खप्रत्ययसंनियोगेनैव परोवरेति निपातनात् ।

१८१२ । अवारपारात्यन्तानुकामं गामी । (५-२-११)

अवारपारं गामी अवारपारीणः—अवारीणः—पारीणः—पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्ता ।

१८१३ । समां समां विजायते । (५-२-१२)

यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक्च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः ।

इत्यर्थः । एवञ्च विग्रहवाक्ये इदमुत्पन्नं भवति । प्रकृतेरिति ॥ परपरतरशब्दात् द्वन्द्वात्वे सति तत्सन्नियोगेन प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते इत्यर्थः । नन्वेवं सति कल्याणपरम्परत्यादौ कथं परम्पराशब्दः । परम्पराभावस्य खप्रत्ययसन्नियोगाशिष्टत्वादित्यत आह । परम्परा-शब्दस्त्विति ॥ तस्मादेवेति ॥ परम्परेत्यव्युत्पन्नप्रातिपदिकादेवेत्यर्थः । कथमिति ॥ परोवरशब्दात् भावे वा स्वार्थे वा व्यञ्जि अवरस्यादेरुत्त्वे परोवर्यशब्दात् मनुपि परोवर्यवदिति कथमित्याक्षेपः । उत्त्वस्य खप्रत्ययसन्नियोगाशिष्टत्वादिति भावः । उत्त्वन्दुरुपपादमेवेत्याह । असाधुरेवेति ॥ नन्वत्र परोवरेति निर्देशात् खादन्यत्वाव्युत्पन्नत्वं किन्न स्यादित्यत आह । खप्रत्ययसन्नियोगेनैवेति ॥ अत एव भाष्ये “परांश्चावरांश्चानुभवति” इत्येव विग्रहो दर्शित इति भावः । अवारपार ॥ अवारपार, अत्यन्त, अनुकाम, एभ्यः गामीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । गामीत्यस्य अवश्यं गमिष्यन्नित्यर्थः । ‘आवश्यकाधमर्ण्ययोगिनिः’ इति णिनिः । ‘भविष्यति गम्यादयः’ इति भविष्यत्कालता । ‘बहुलमाभीक्ष्ण्ये’ इति वा णिनिः । अवारपारीण इति ॥ अवारपारज्ञामीति विग्रहः । अवारपारशब्दाद्विग्रहीतादपि । व्याख्यानान् । तदाह । अवारीणः, पारीणः इति ॥ अत्यन्तीन इति ॥ अत्यन्तशब्दोऽत्र भृशवाची । तदाह । भृशङ्गन्तेति ॥ अनुकाममिति ॥ कामः इच्छा । तामनतिक्रम्येत्यर्थः । पदार्थानिति वृत्तावव्ययीभावः । समां समां ॥ विपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने वर्तते । विजायते गर्भम् । विमुञ्चतीत्यर्थः । धात्वर्थेनोपसङ्गहादकर्मकः । अतो न कर्मणि द्वितीया । गर्भविमोचनेन कृत्स्नायाः समाया अव्यापनादत्यन्तसंयोगलक्षणा द्वितीयापि न भवति । किन्तु सप्तम्येव । तत्र सप्तम्यन्तस्य समायामित्यस्य ‘नित्यवीप्सयोः’ इति द्विर्वचने समायां समायामिति भवितव्यम् । तत्र पदद्वयमपि यकारलोपसहितं निर्दिश्यते समां समामिति । समायां समायामित्यर्थः । एवञ्च समायां समायां विजायते इत्यर्थे सप्तम्यन्तद्वयसमुदायात् विजायते इत्यर्थे खः स्यादिति फलितम् । ननु सप्तम्यन्तद्वयसमुदायात् खप्रत्ययोत्पत्तौ तदन्तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात् तदवयवयोः सप्तम्योर्लुकि समासमीनः इति स्यात् । इष्यते तु समांसमीनेति । तत्राह । यलोप इति ॥ पूर्वपदे

‘समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते’ इत्यमरः । ‘खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः’ (वा ३१००) । समां समां विजायते । समायां समायां वा ।

१८१४ । अद्यश्चीनावष्टब्धे । (५-२-१३)

अद्य श्रो वा विजायते अद्यश्चीना बडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायते इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्चीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः ।

१८१५ । आगवीनः । (५-२-१४)

आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः ।

१८१६ । अनुग्वलङ्गामी । (५-२-१५)

अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः ।

१८१७ । अध्वनो यत्वौ । (५-२-१६)

विभक्तेरवयवस्य यकारस्य लोपः । अवशिष्टस्य विभक्त्यंशस्य अलुक्च निपात्यते इत्यर्थः । भाष्ये तु “यलोपनिपातनादवशिष्टविभक्त्यंशस्य न लुक्” इत्युक्तम् । ननु समां समासिति निर्देशात् उत्तरपदेऽपि यकारलोपः अवशिष्टविभक्त्यंशस्य अलुक् च स्यादित्यत आह । पूर्वपदे इति ॥ ‘पूर्वपदस्य यलोपवचनम्’ इति वार्तिकादिति भावः । खप्रत्यया-नुत्पत्ताविति ॥ पदद्वयेऽपीति शेषः । इह विभाषया कदाचित् खप्रत्ययाभावे सति समायां समायां विजायते इति वाक्यदशायां सप्तम्यन्तद्वये यकारलोपो वा वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र पदद्वयेऽपि निपातनादेव यकारलोपः सिद्धः । सूत्रे उभयत्रापि तथोच्चारणात् । विकल्प एव तु यलोपस्य वाक्यदशायां वाचनिक इति बोध्यम् । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । अद्यश्चीना-वष्टब्धे ॥ अद्यश्चीनेत्यविभक्तिको निर्देशः । अवष्टब्धम्, आसन्नम् ‘अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः’ इत्याविदूर्ये स्तम्भेः षत्वविधानात् अद्य श्रो वा विजायते इत्यर्थे अद्यश्चस् इति समुदायात्खः स्यादासन्नत्वे गम्ये इत्यर्थः । अद्यश्चीना बडवेति ॥ अद्य वा श्रो वेति वार्थे निपातनात्समासः । खे सति ‘अव्ययानाम्भमात्रे’ इति टिलोपः । सूत्रे अद्यश्चीनेति टाबन्तनिर्देशे तु अद्यश्चीनो गोसमूहः, अद्यश्चीनङ्गोमण्डलमिति न स्यात् । आगवीनः ॥ कर्मकरे इति ॥ वार्तिकलभ्य-मिदम् । भृतिङ्गृहीत्वा यः कर्म करोति स कर्मकरः । अत्र गोपालो विवक्षितः । स हि प्रातर्गा-ङ्गृहीत्वा आसायश्चारयित्वा स्वामिनो गृहं नीत्वा प्रत्यर्पयति । तदाह । गोः प्रत्यर्पणेति । आगवीन इति ॥ गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे लाक्षणिकः । ‘आङ्पर्यादाभिधिभ्योः’ इत्यव्ययीभावे ‘गोस्त्रियोः’ इति ह्रस्वत्वे आगुशब्दात् खे ‘ओर्गुणः’ इति भावः । अनुग्वलङ्गामी ॥ अनुगु इत्यविभक्तिको निर्देशः । गोः पश्चादिति विग्रहे पश्चादर्थे अनोरव्ययीभावे ह्रस्वत्वे अनुशब्दः । तस्मात् अलङ्गामीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । अत्र अनुगु इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयैव

अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः—अध्वनीनः । ‘ये चाभावकर्मणोः’ (सू ११५४) ‘आत्माध्वानौ खं’ (तृ १२७१) इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः ।

१८१८ । अभ्यमित्राच्छ च । (५-२-१७)

चाद्यत्वात् । अभ्यमित्राच्छः—अभ्यमित्र्यः—अभ्यमित्राणः । अभिमुखं मुखं सुष्ठु गच्छतान्यर्थः ।

१८१९ । गोष्ठात्त्वञ्भूतपूर्वे । (५-२-१८)

गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देवः ।

१८२० । अश्वस्यैकाहगमः । (५-२-१९)

एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः आश्वीनोऽध्वा ।

१८२१ । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः । (५-२-२०)

शालाप्रवेशमर्हति शालीनोऽधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्वद्गोप्यत्वात्पुरुषलिङ्गामपि, तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि ।

समर्थविभक्तिरिति हरदत्तः । कृद्योगपृष्ठात्यन्ये । अलङ्कामीत्यत्र अलंशब्दस्य विवरणं पर्याप्तमिति क्रियाविशेषणम् । अध्वनो यत्खौ ॥ अध्वन्शब्दात् अलङ्कामीत्यर्थे यत्खौ स्त इत्यर्थः । अध्वानमलङ्कच्छतीति ॥ अलङ्कामीत्यनेन विग्रहे तु अध्वनोऽलङ्कामीत्येव विग्रहः । अभ्यमित्राच्छ च ॥ अभिमुखः शत्रुः । तमभिमुखो भूत्वैत्यर्थे ‘लक्षणेनाभिप्रीती आभिमुख्ये’ इत्यव्ययीभावे अभ्यमित्रशब्दः । तस्मात् अलङ्कामीत्यर्थे छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । गोष्ठात्खञ् ॥ भूतपूर्व इति प्रकृतिविशेषणम् । भूतपूर्ववृत्तेर्गोष्ठशब्दान्स्वार्थे खः स्यादिति वृत्तिकृतः । अश्वस्यैकाहगमः ॥ अश्वशब्दात् षष्ठ्यन्तात् एकाहगम इत्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः । एकाहगमशब्दं व्युत्पादयति । एकाहेनेति ॥ अस्मादेव निपातनात्कर्मणि गमेरिति भावः । ‘कर्तृकरणे कृता’ इति समासः । अश्वस्येति कर्तरि षष्ठी । आश्वीनोऽध्वेति ॥ अश्वेन कर्त्रा एकाहेन गन्तुं शक्य इत्यर्थः । शालीन ॥ “शालाप्रवेशमर्हत्यधृष्ट इति कूपावतरणमर्हत्यकार्यमिति चार्थे शालाप्रवेशशब्दात्कूपावतरणशब्दाच्च खञ् । प्रवेशशब्दस्य अवतरणशब्दस्य चोत्तरपदस्य लोपे शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते” इति भाष्यम् । अधृष्ट इति ॥ अप्रगल्भ इत्यर्थः । अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालाप्रवेशमेवाहंति यः सः शालीन इति यावत् । कूपपतनमिति ॥ कूपावतरणशब्दस्य विवरणमिदम् । कूपशब्दो नरकाभिधायी । कौपीनं पापमिति ॥ नरकपतनसाधनमकार्यम्पापमित्यर्थः । अनयोरर्थयोरेतौ रूढौ । ननु पुरुषलिङ्गे कथङ्कौपीनशब्दः इत्यत आह । तत्साधनत्वादिति । पापसाधनत्वाद्वा, पापवदाच्छादनीयत्वाद्वा, पुरुषलिङ्गे कौपीनशब्दो लाक्षणिक इत्यर्थः । तत्सम्बन्धादिति ॥ कौपीनशब्दस्य लक्ष्यपुरुषलिङ्गसम्बन्धात्

१८२२ । ब्रातेन जीवति । (५-२-२१)

ब्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स ब्रातीनः ।

१८२३ । साप्तपदीनं सख्यम् । (५-२-२२)

सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् ।

१८२४ । हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । (५-२-२३)

ह्यो गोदोहस्य ह्रियङ्गुरादेशो विकारार्थे खञ्च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । ह्यो गोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनम् । नवनीतम् ।

१८२५ । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः

कुणब्जाहचौ । (५-२-२४)

पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ।

१८२६ । पक्षात्तिः (५-२-२५)

मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ।

तदाच्छादनवस्त्रखण्डे कौपीनशब्दो लक्षितलक्षणया प्रयुज्यते इत्यर्थः । ब्रातेन जीवति ॥ ब्रातशब्दात्तृतीयान्तःत् जीवतीत्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः । “नानाजातीयानाम् अलब्धजीवनद्रव्याणाम्भारवहनादिकष्टकर्मजीवानां सङ्घो ब्रातः । तस्य यज्जीवनार्थङ्कष्टङ्कर्म तदिह ब्रातम्” इति भाष्यम् । तादृशसङ्घवाचिनो ब्रातशब्दात् ‘तस्येदम्’ इत्यणि ब्रातशब्दोऽत्र तदीयकर्मणि विवक्षित इति तदाशयः । तदाह । शरीरायासेनेति ॥ साप्तपदीनम् ॥ सप्तपदशब्दात् तृतीयान्तादवाप्यं सख्यमित्यर्थे खञि साप्तपदीनमिति भवतीत्यर्थः । सप्तभिः पदैरिति ॥ पदविक्षेपैरित्यर्थः । हैयङ्गवीनम् ॥ “ह्यस् इत्यव्ययम्पूर्वैद्युरित्यर्थे तत्रोत्पन्नो गोदोहः गोपयः ह्यो गोदोहः । तस्मात् षष्ठ्यन्तात् विकाराऽर्थे खञि ईनादेशे प्रकृतेः ह्रियङ्गु इत्यादेशे ओर्गुणे अवादेशे आदिष्टौ हैयङ्गवीनमिति भवति संज्ञायाम्” इति भाष्यम् । तदाह । ह्यो गोदोहस्येत्यादिना ॥ नवनीतमिति ॥ भाष्ये तु “हैयङ्गवीनं घृतम्” इति दृश्यते । “तत्तु हैयङ्गवीनं स्यात् ह्यो गोदोहोद्वयं घृतम्” इत्यमरः । तस्य पाकमूले ॥ पाकमूले इति समाहारद्वन्द्वसप्तमी । पाकः परिणामः । षष्ठ्यन्तेभ्यः पील्वादभ्यः पाकेऽर्थे कुणप् । कर्णादिभ्यस्तु मूलेऽर्थे जाहजित्यर्थः । कुणपस्तद्धितत्वात् ककारस्य नेत्संज्ञा । जाहचस्तु जकारस्य प्रयोजनाभावात् नेत्संज्ञा । पक्षात्तिः ॥ मूलग्रहणमात्रमिति ॥ पूर्वसूत्रे पाकमूल इति समासनिर्दिष्टत्वेऽप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । तस्येत्यनुवर्तते । पक्षशब्दात् षष्ठ्यन्तात् मूलेऽर्थे तिप्रत्ययः

❀ १८२७ । तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ । (५-२-२६)

यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्रनिर्दिष्टः, तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्याया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः ।

१८२८ । विनञ्भ्यां नानाञौ न सह । (५-२-२७)

असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना, नाना ।

१८२९ । वेः शालच्छङ्कटचौ । (५-२-२८)

क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे । विस्तृतम् । विशालम् । विशङ्कटम् ।

१८३० । संप्रोदश्च कटच् । (५-२-२९)

सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । ‘अलावूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युप-सङ्ख्यानम्’ (वा ३१०७) । अलावूनां रजः अलावूकटम् । ‘गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः’ (वा ३१०९) । गवां स्थानं गोगोष्ठम् । ‘सङ्घाते कटच्’ (वा ३११०) । अवीनां सङ्घातः अविकटः । ‘विस्तारे पटच्’ (वा

स्यादित्यर्थः । तेन वित्तः ॥ तृतीयान्तात् वित्त इत्यर्थे चुञ्चुप्चणपौ भवत इत्यर्थः । वित्तः प्रसिद्धः । चस्य नेत्संज्ञेति ॥ उपदेशे आदित्वाभावादिति भावः । विनञ्भ्याम् ॥ नसहेति सङ्घातः पृथक्त्वे वर्तते । प्रकृतिविशेषणमिदम् । तदाह । असहार्थे इति ॥ तस्य विवरणं पृथग्भावे इति ॥ वर्तमानाभ्यामित्यनन्तरं विनञ्भ्यामिति शेषः । स्वार्थे इति ॥ प्रत्ययार्थस्य अनिर्देशादिति भावः । प्रत्ययाविति ॥ यथासङ्ख्य नानावाविति शेषः । विनेति ॥ वेर्नाप्रत्यये रूपम् । पृथगित्यर्थः । नानेति ॥ नञो नाञि आदिशृद्धौ रूपम् । पृथगित्यर्थः । नसहेत्यस्य प्रत्ययार्थत्वे तु नानेत्यनेन न सहेति गम्येत । एवं सति ननसह, किन्तु सहैवेत्यर्थः स्यात् । “द्वौ नञौ प्रकृतमर्थङ्गमयतः” इति न्यायात् इति भाष्ये स्पष्टम् । वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ क्रियाविशिष्टेति ॥ क्रियाविशिष्टकारकवाचकात्स्वार्थे शालचकटचप्रत्ययौ स्त इति यावत् । इदञ्च भाष्ये स्पष्टम् । संप्रोदश्च कटच् ॥ सं, प्र, उत्, एभ्यश्च क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यः स्वार्थे कटच् स्यादित्यर्थः । चाद्वैरपि ॥ सङ्कटं संहतमित्यर्थः । निविडीकृतमिति यावत् । प्रकटमिति ॥ प्रज्ञातमित्यर्थः । प्रकाश-मिति यावत् । उत्कटमिति ॥ उन्नतमित्यर्थः । अधिकमिति यावत् । रूढशब्दा एते कथञ्चिद्व्युत्पाद्याः । अलावूतिलेति ॥ अलावू, तिल, उमा, भङ्गा, इत्येभ्यः षष्ठ्यन्ते-भ्यो रजसि अभिधेये कटचः उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । विकारप्रत्ययानामपवादोऽयम् । रजः चूर्णरेणुः । गोष्ठजादय इति ॥ पशुनामभ्यः स्थानादिष्वर्थेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया

* उकारद्वयवान्—इति मनोरमा ।

३११५) । अविपटः । 'द्वित्वे गोयुगच्' । (वा ३११६) । द्वौ वृषौ वृषगो-
युगम् । 'षड्त्वे षड्गवच्' (वा ३११७) अश्वषड्गवम् । 'स्नेहे तैलच्' (वा
३११८) । तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ' (वा
३११९) । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ।

१८३१ । अवात्कुटारच्च । (५-२-३०)

चात्कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः ।

१८३२ । नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्जाटज्भ्रटचः । (५-२-३१)

'अवात्' इत्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम् ।

अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः ।

१८३३ । नेर्बिडज्विरीसचौ । (५-२-३२)

निबिडम् । निविरीसम् ।

१८३४ । इनच्पिटच्चिकचि च । (५-२-३३)

'नेः' इत्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृते-
श्चिक चि इत्यादेशौ च । 'कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ' (वा ३१२१) ।

वक्तव्या इत्यर्थः । गोष्ठजादीनां प्रत्ययानां स्थानादीनाञ्चार्थानां प्रपञ्चपराणि 'सङ्घाते कटच्'
इत्यादीनि शाकटशाकिनावित्यन्तानि षड्वर्तिकानि । तेषु पशुनामभ्य इत्यनुवर्तते ।
अप्रसृतावयवः सङ्घातः । प्रसृतावयवस्तु विस्तारः । द्वित्व इति ॥ प्रकृत्यर्थगत-
द्वित्व इत्यर्थः । द्वौ वृषौ वृषगोयुगमिति ॥ व्यवयवकसङ्घाताभिप्रायमेकवचनम् । द्वयं
युगमित्यादिवत् । केचित्तु द्वौ वृषावित्यर्थे वृषगोयुगमिति स्वभावादेकवचनं विंशतिरित्यादि-
वदित्याहुः । एवमुष्ट्रगोयुगम् । अश्वषड्गवम् । अवात्कुटारच्च ॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकाद-
वात्स्वार्थे कुटारच्च स्यादित्यर्थः । अवाचीन इति ॥ अवार्चने विद्यमानादवात् कुटारचि
अवकुटारमित्यर्थः । नते नासिकायाः ॥ अवादित्येवेति ॥ अवशब्दात् नासिकाया
अवनतेऽर्थे टीटच्, नाटच्, भ्रटच्, एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । 'णमु प्रहृत्वे' इति धातोर्भावे
क्तप्रत्यये नतशब्द इत्यभिप्रेत्य आह । नतं नमनमिति ॥ प्रहृत्वमित्यर्थः । ननु यदि
नासिकायाः नमनमवटीटं तर्हि अवटीटा नासिकेति कथमित्यत आह । तद्योगादिति ॥
नमनयोगात्तत्र लाक्षणिकमिति भावः । पुरुषोऽप्यवटीट इति ॥ तादृशनासिकायोगादिति
भावः । नेर्बिडज्विरीसचौ ॥ 'नते नासिकायाः संज्ञायाम्' इत्यनुवर्तते । नेः नासिकाया
नतेऽर्थे बिडच्, विरीसच्, द्वौ प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । निबिडा वृक्षा इति तु उपमानादित्याहुः ।
इनच्पिटच् ॥ इनच्, पिटच् इति समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम् । चिकचि इत्यपि चिक चि
इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम् । प्रकृतेरिति ॥ नेरित्यर्थः । तत्र इनचि परे चिक

चिकिनम् । चिपिटम् । चिक्कम् । ‘क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी’ (वा ३१२२) । क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः । ‘चुल् च’ (वा ३१२३) । चुल्लः ।

१८३५ । उपाधिभ्यां त्यक्त्वासन्नारूढयोः । (५-२-३४)

‘संज्ञायाम्’ इत्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका ।

१८३६ । कर्मणि घटोऽठच् । (५-२-३५)

घटत इति घटः । पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ।

१८३७ । तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् । (५-२-३६)

तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् ।

१८३८ । प्रमाणे द्वयसज्दम्नज्मात्रचः । (५-२-३७)

इत्यादेशः । तत्र अकारः उच्चारणार्थः । पिटचि तु परे चि इत्यादेशः । कप्रत्ययेति ॥ उक्तनेः कप्रत्ययः । प्रकृतेः चिकादेशश्चेत्यर्थः । अयमपि ककारान्त एवादेशः । चिकिन-मिति ॥ इनचि प्रत्यये कृते नेः चिकादेशे रूपम् । चिपिटमिति ॥ पिटचि कृते नेः चि इत्यादेशे रूपम् । चिक्कमिति ॥ कप्रत्यये नेः चिकादेशे रूपम् । क्लिन्नस्य चिल्पिल्ल-श्चास्य चक्षुषी इति ॥ वार्तिकमिदम् । चिल् पिल् इति समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम् । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति विग्रहे क्लिन्नशब्दात् अस्य चक्षुषी इत्यर्थे लप्रत्ययः प्रकृतेः चिल्पिल् एतावादेशौ स्त इत्यर्थः । क्लिन्ने इति ॥ नेत्रामयप्रयुक्तजलनिष्पन्दवती इत्यर्थः । चिल्लः पिल्ल इति ॥ किन्नचक्षुष्क इत्यर्थः । चल् चेति ॥ उक्तविषये क्लिन्नस्य चुल् आदेशश्च, लप्रत्ययसन्निभेन वक्तव्य इत्यर्थः । उपाधिभ्याम् ॥ उप, अधि, आभ्यां यथासङ्ग्यमासन्नारूढयोर्वर्तमानाभ्यां स्वार्थे लकन्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । आसन्नं समीपम् । आरूढम् उच्चम् । अनुवर्तते इति ॥ ‘नते नासिकायाः’ इत्यस्मादिति भावः । कस्य समीपं कस्योच्चम् इत्याकाङ्क्षायां संज्ञाधिकारात् पर्वतस्येति लभ्यते इत्यभिप्रेत्य आह । पर्वतस्येति । उपत्यका, अधित्यकेति ॥ त्रीत्वं लोकात् । अत्र ‘प्रत्ययस्थात्’ इति इत्वं तु न । ‘त्यक्नश्च’ इत्युक्तेः । कर्मणि घटोऽठच् ॥ सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दात् घट इत्यर्थे अठञ्स्यादित्यर्थः । घटशब्दस्य कलशपर्यायत्वभ्रमं वारयति । कर्मणि घटते इति ॥ व्याप्रियते इत्यर्थः । तथाचात्र घटशब्दो यौगिकः घटमाने वर्तते इति भावः । कर्मठ इति ॥ अठचि ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः । अठचि ठस्य अङ्गात्परत्वाभावादिका-देशाभाव इति भावः । तदस्य ॥ प्रथमान्तेभ्यस्तारकादिभ्यः अस्य तत्सञ्जातमित्यर्थे इतच् स्यादित्यर्थः । तारकितन्नम् इति ॥ सञ्जातनक्षत्रमित्यर्थः । आकृतिगणोऽयमिति ॥ तेन पुष्पितो वृक्षः फलित इत्यादि सङ्ग्रहः । प्रमाणे ॥ अनुवर्तते इति ॥ ततश्च अस्य प्रमेयस्य

‘तदस्य’ इत्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् ।
 ऊरुमात्रम् । ‘प्रमाणे लः’ (वा ३१२८) । शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ।
 ‘द्विगोर्नित्यम्’ (वा ३१२९) । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् । ‘प्रमाण-
 परिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः’ (वा ३१३३) । शम-
 मात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् । ‘वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम्’
 (वा ३१३४) । तावदेव तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् ।

१८३९ । पुरुषहस्तिभ्यामण्च । (५-२-३८)

पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्-पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम्-हस्तिद्वयसम् ।

१८४० । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५-२-३९)

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

तत्प्रमाणमित्यर्थे प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तात् द्वयसच्, दघ्नच्, मात्रच्, एते प्रत्ययाः स्युः ।
 “प्रमाणवानिदमर्थोऽत्रप्रत्ययार्थः” इति भाष्ये स्पष्टम् । तत्र “प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ
 मम” इति भाष्ये स्पष्टम् । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् । तत्र मात्रच् प्रस्थमात्रमूरुमात्रमित्यादि
 इति कैयटः । वस्तुतस्तु “यत्तदेतेभ्यः” इति सूत्रभाष्यस्वरसादायामपरिच्छेदकमेवात्र प्रमाणम्”
 इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । प्रमाणे ल इति ॥ लुको ल इति पूर्वाचार्यशास्त्रसिद्धा संज्ञा ।
 प्रमाणे वर्तमानाद्विहितस्य द्वयसजादेर्लुग्वक्तव्य इत्यर्थः । शमो दिष्टिर्वितस्तिरिति ॥
 शमः प्रमाणमस्येत्यादि विग्रहः । शमादयः अनूर्ध्वमानविशेषाः । तेभ्यो मात्रचो लुक् । इतरयो-
 रसम्भवात् । अत्र ‘आयामस्तु प्रमाणं स्यात्’ इत्येव गृह्यते । एवञ्च ऊरुद्वयसमित्यादौ न
 लुक् । द्विगोर्नित्यमिति ॥ प्रमाणान्ताद्विगोः परस्य द्वयसजादेर्नित्यं लुक् स्यादित्यर्थः ।
 प्रमाणान्तस्य द्विगोः प्रमाणवृत्तित्वात् सामर्थ्यादिह तदन्तविधिः । पूर्ववार्तिकेन तु नात्र
 प्राप्तिरस्ति । द्विगोः प्रमाणत्वाभावात् । द्विशममिति ॥ ताद्वितार्थे द्विगुः । ततो
 मात्रचः अनेन लुक् । “विकल्पस्याप्रकृतत्वादेव सिद्धे नित्यग्रहणं संशये वक्ष्यमाणस्य
 मात्रचः लुगर्थः । अन्यथा शममात्रमित्यत्रेव द्विशमशब्दादपि सः मात्रच् न लुप्येत” इति
 भाष्ये स्पष्टम् । प्रमाणेति ॥ प्रमाणवाचिनः परिमाणवाचिनः सङ्ख्यावाचिनश्च संशये
 मात्रज्वक्तव्य इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमायाम एव गृह्यते । “आयामस्तु प्रमाणं स्यात्” इति
 वचनात् । अत एव परिमाणग्रहणमर्थवत् । शममात्रमित्यादि ॥ शमस्यात्र वेत्यादि
 विग्रहः । वत्वन्तादिति ॥ वार्तिकमिदम् । पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥ उक्तविषये इति
 शेषः । चात् द्वयसजादयस्त्रयः । यत्तदेतेभ्यः ॥ तदस्येत्यनुवर्तते । अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे
 परिमाणवाचिनः प्रथमान्तेभ्यः किम्, यद्, तद्, एतद्, एभ्यः वतुप् स्यादित्यर्थः ।
 यावानिति ॥ यच्छब्दाद्वतुप् । उपावितौ । ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्यात्वम्, सुः, ‘उगिदचाम्’

१८४१ । किमिदम्भ्यां वो घः । (५-२-४०)

आभ्यां वतुप् स्याद्वस्य च घः । कियान् । इयान् ।

१८४२ । किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति च । (५-२-४१)

चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यान् । का सङ्ख्या एषां ते कति-
कियन्तः । क्षेपेतु न । का सङ्ख्या एषां दशानाम् ।

१८४३ । सङ्ख्याया अवयवे तयप् । (५-२-४२)

पञ्च अवयवाः अस्य पञ्चतयं दारु ।

१८४४ । द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । (५-२-४३)

इति नुम्, 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । एवं तावान्, एतावान् ।
किमिदम्भ्यां वो घः ॥ तदस्य इति, परिमाणे वतुबिति चानुवर्तते । तदाह । आभ्यां
वतुप् स्यादिति ॥ आभ्यां प्रथमान्ताभ्याम् अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे वतुप् स्यादित्यर्थः ।
वस्य च घ इति ॥ वकारस्य घकार इत्यर्थः । कियानिति ॥ किं परिमाणमस्येति
विग्रहः । किशब्दात् वतुप् । उपावितौ । वकारस्य घकारः इयादेशः, किम् इयत् इति स्थिते
'इदङ्किमोरीङ्की' इति इदम्भः कर्त्तृभावे 'यस्येति च' इति ईकारलोपे कियत्शब्दात्सौ 'उगि-
दचाम्' इति नुमि 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपाविति भावः । इया-
निति ॥ इदंशब्दात् वतुपि वकारस्य घकारे इयादेशे इदम्भः इयत् इति स्थिते 'इदङ्किमोरीङ्की'
इति शित्त्वाद्विदम्भः ईकारे सर्वादेशे 'यस्येति च' इति ईकारस्य लोपे इत् इति प्रत्ययमात्रं
शिष्यते । ततः सौ नुमादि पूर्ववत् । किमः सङ्ख्या ॥ तदस्येत्यनुवर्तते । सङ्ख्यायाः
परिमाणं परिच्छेदः । किशब्दः प्रश्ने वर्तते । का अस्य सङ्ख्येत्येवं सङ्ख्यापरिच्छेदविषयकप्रश्ने
विद्यमानात् किशब्दात्प्रथमान्तात् अस्येति यथेति प्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । का सङ्ख्या एषां
ते कतीति ॥ का सङ्ख्या अस्येति, का सङ्ख्या अनयोरिति च प्रश्नो न सम्भवति ।
अस्येत्यनेन एकत्वस्य अनयोरित्यनेन द्वित्वस्य च ज्ञातत्वात् । ज्ञाते च प्रश्नासम्भवात् । का
सङ्ख्या एषामिति तु प्रश्नः सम्भवति । तत्र एषामित्यनेन बहुत्वस्य ज्ञातत्वेऽपि तद्व्याप्यत्रित्व-
चतुष्टादिसङ्ख्यानामज्ञातत्वात् । उक्तञ्च भाष्ये 'न ङकयोः प्रश्नोऽस्ति' इति । ततश्च नित्य-
बहुवचनान्तोऽयं कतिशब्दः 'डति च' इति षट्संज्ञकत्वात् 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुक् ।
कियन्त इति ॥ कियानितिवत्प्रक्रिया । बहुवचनं विशेषः । सङ्ख्यापरिमाणे इत्युक्तेः किमः
क्षेपार्थकत्वे डतिर्न भवति । का सङ्ख्या एषां दशानामिति ॥ दशावरा परिषदित्यत्र
ब्राह्मणब्रुवाणां मेळने इदं वाक्यं प्रवृत्तम् । सङ्ख्येयद्वारा सङ्ख्यायाः कुत्सात्र गम्यते । अव्रताना-
ममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानाम्परिषत्त्वं न विद्यते" इति स्मरणात् ।
सङ्ख्यायाः ॥ तदस्येत्यनुवर्तते । द्वित्र्यादिसङ्ख्यायां अवयवाः अस्यावयविनः इति विग्रहे
अवयवीभूतसङ्ख्यावाचिनः प्रथमान्तात् अस्यावयविनः इत्यर्थे तयवित्यर्थः । पञ्चतयमिति ॥

द्वयम्—द्वितयम् । त्रयम्—त्रितयम् ।

१८४५ । उभादुदात्तो नित्यम् । (५-२-४४)

उभशब्दान्तयप आदेशोऽयच् स्यात्, स चोदात्तः । उभयम् ।

इति पाञ्चमिकाः ।

अथ तद्धिते मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

१८४६ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङुः । (५-२-४५)

एकादश अधिकाः अस्मिन्नेकादशम् । ‘शतसहस्रयोरेवेष्ण्यते’ (वा ३१४१) । नेह । एकादश अधिकाः अस्यां विंशतौ । ‘प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वमेवेष्ण्यते’ (वा ३१४०) । नेह । एकादश भाषाः अधिकाः अस्मिन्सुवर्णशते ।

१८४७ । शदन्तविंशतेश्च । (५-२-४६)

ङः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् विंशं शतम् । विंशम् ।

पञ्चावयवकः समुदाय इत्यर्थः । द्वित्रिभ्याम् ॥ द्वित्रिभ्याम्परस्य तयपः अयज्वा स्यादित्यर्थः । द्वयमिति ॥ द्विशब्दान्तयपः अयचि ‘यस्येति च’ इति इकारलोपः । द्वयवयवकसमुदाय इत्यर्थः । एवं त्रयम् । उभादुदात्तो नित्यम् ॥ स चोदात्त इति ॥ आद्युदात्त इत्यर्थः । “अन्तोदात्तत्वस्य चित्त्वेनैव सिद्धेः” इति भाष्ये स्पष्टम् । “अत्र अयच् प्रत्यय एव विधीयते, नतु तयप आदेशः” इति स्थानिवत्सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तयप आदेश इति मूलन्तु वार्तिकानुरोधेन ॥

इति पाञ्चमिकाः ।

अथ मत्वर्थीयाः—तदस्मिन्नाधिकम् ॥ तदधिकमस्मिन् इति विग्रहे प्रथमान्तात् दशान्शब्दान्तात् समासात् अस्मिन्नित्यर्थे डप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादन्तग्रहणम् । अत एव निर्देशात् पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहुः । “औपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी” इति भाष्यम् । “सामीपिकमधिकरणम्” इति कैयटः । एकादश भाषाः अधिकाः अस्मिन्निति ॥ अस्मादित्यर्थः । अस्मिन् उपश्लिष्टा इति वा । नच व्यपदेशिवत्त्वेन केवलदशान्शब्दादपि स्यादिति शङ्क्यम् । ‘व्यपदेशिवद्भावाऽप्रातिपदिकेन’ इत्युक्तः । शदन्तविंशतेश्च ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । ङः स्यादुक्तेऽर्थे इति ॥ दशान्तत्वाभावात्पूर्वेण प्राप्तिः । त्रिंशं शतमिति ॥ ङे सति ‘टेः’ इति टिलोपः । विंशमिति ॥ विंशतः अस्मिन्नधिकमिति विग्रहः । ‘ति विंशतः’ इति त्रिशब्दस्य लोपः । अन्तग्रहणादेकत्रिंशं शतमिति सिद्धम् । अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिनियमः स्यात् । ‘विंशतावप्यन्तग्रहणम्’ इति वार्तिकात् एकविंशं

१८४८ । सङ्ख्याया गुणस्य निमाने मयट् । (५-२-४७)

भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्सङ्ख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । 'गुणस्य' इति किम् । द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्विनः । 'निमाने' किम् । द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन ।

१८४९ । तस्य पूरणे डट् । (५-२-४८)

एकादशानां पूरणः एकादशः ।

१८५० । नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् । (५-२-४९)

डटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । 'नान्तात्' किम् । विंशः । 'असङ्ख्यादेः' किम् । एकादशः ।

१८५१ । षट्कृतिकतिपयचतुरां थुक् । (५-२-५१)

एषां थुगागमः स्याड्ढटि । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्द-

शतमित्यादि सिद्धम् । सङ्ख्याया गुणस्य ॥ तदस्यैत्यनुवर्तते । गुणः भागः अंशः निमीयते विक्रीयतेऽनेनेति निमानं मूल्यद्रव्यम् । 'मेङ् प्रणिदाने' करणे ल्युट् । तदाह । भागस्य मूल्य इत्यादि । षष्ठ्यर्थे इति ॥ अस्यैत्यर्थे इत्यर्थः । यवानान्द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्येति विग्रहवाक्यम् । द्वाभ्यां यवप्रस्थाभ्याम् एक उदश्वित्प्रस्थो विक्रीयते यत्र तत्तदेवं वाक्यम्प्रयुज्यते । द्विमयमुदश्विद्यवानामित्युदाहरणम् । यवानामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । यवप्रस्थद्वयेन विक्रेतव्यमुदश्विदित्यर्थः । द्विशब्दस्य भागवृत्तेर्नित्यसापेक्षत्वाद्यवानामित्येतत्सापेक्षत्वेऽपि प्रत्ययः । द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्वित इति ॥ द्वित्वसङ्ख्याविशिष्टौ ब्रीहियवराशी यौ तौ अस्य उदश्विनो निमानमित्यर्थः । तत्र उदश्विद्यावत् तदपेक्षया ब्रीहियवराशयोद्विगुणत्वन्न विवक्षितम् । किन्तु राशिद्वित्वमेव विवक्षितमिति द्विशब्दस्य भागवृत्तिवाभावात् प्रत्ययः । तस्य पूरणे डट् ॥ सङ्ख्याया इत्यनुवर्तते । सङ्ख्येयार्थकसङ्ख्यावाचिनः षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययनिर्मितसङ्ख्यायाः पूरणे वाच्ये डट्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । पूर्यते अनेनेति पूरणः अवयवः सः प्रत्ययार्थः । एकादशः इति ॥ एकादशत्वसङ्ख्यायाः पूरकोऽवयव इत्यर्थः । यस्मिन् अनुपाते एकादशत्वसङ्ख्या न सम्पद्यते, यस्मिन्नुपाते सा पूर्यते सोऽवयवः एकदेश इति यावत् । प्रवृत्तिनिमित्तेति किम् । पञ्चानाङ्गतानां पूरणं जलादि । नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् ॥ डटो मडागमः स्यादिति ॥ शेषपूरणमिदम् । डटि टकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । पञ्चम इति ॥ पञ्चनशब्दात् डटि तस्य मडागमे सति नलोपः । "यद्यपि मटः प्रत्ययत्वेऽपि न रूपभेदः । तथापि स्वरविशेषार्थमडागमाश्रयणम्" इति भाष्ये स्पष्टम् । षट्कति ॥ थुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्यादवः परः । षष्ठ इति ॥ अपदान्तत्वात् षस्य न जश्त्वम् ।

स्यासङ्ख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाड् । कतिपयथः । चतुर्थः । ‘चतुरश्छयता-
वाद्यक्षरस्य लोपश्च’ (वा ३१५८) । तुरीयः—तुर्यः ।

१८५२ । बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् । (५-२-५२)

‘डटि’ इत्येव । पूगसङ्घयोरसङ्ख्यात्वेऽप्यत एव डट् । बहुतिथः
इत्यादि ।

१८५३ । वतोरिथुक् । (५-२-५३)

‘डटि’ इत्येव । यावतिथः ।

१८५४ । द्वेस्तीयः । (५-२-५४)

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणः द्वितीयः ।

१८५५ । त्रेः सम्प्रसारणं च । (५-२-५५)

तृतीयः ।

१८५६ । विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । (५-२-५६)

एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः—विंशः । एकविंशति-
तमः—एकविंशः ।

१८५७ । नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । (५-२-५७)

चतुर्थः इति ॥ अपदान्तत्वान्न रेफस्य विसर्गः । चतुरः इति ॥ वार्तिकमिदम् । चतुरशब्दात्
षष्ठ्यन्तात्पूरणे छयतौ स्तः । आद्यक्षरस्य लोपश्चेति ॥ सङ्घातस्य लोपश्चेत्यर्थः । बहुपू-
गगण ॥ बहु, पूग, गण, सङ्घ, एषाण्डटि तिथुगागमः स्यादित्यर्थः । ककार इत् । उकार
उच्चारणार्थः । किन्त्वादन्यादचः परः । इत्यादीति ॥ पूगतिथः, गणतिथः, सङ्घतिथः । वतो-
रिथुक् ॥ डटीत्येवेति ॥ वतुबन्तस्य इथुगागमः स्यात् डटीत्यर्थः । यावतिथ इति ॥ यावतां
पूरण इति विग्रहः । बहुगणेति सङ्ख्यात्वात् ‘तस्य पूरणे’ इति डटि प्रकृतेरिथुक् । द्वेस्तीयः ॥
द्विशब्दात् षष्ठ्यन्तात् पूरणे तीयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । त्रेः सम्प्रसारणञ्च ॥ त्रेस्तीयः
स्यात्प्रकृतेः सम्प्रसारणञ्चेत्यर्थः । तृतीयः इति ॥ त्रयाणां पूरण इति विग्रहः । तीयप्रत्यये सति
रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः । ‘सम्प्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपम् । ‘हलः’ इति दीर्घान्तु न
भवति । ‘ढ्रलोपे’ इत्यतः अण इत्यनुवृत्तेः । विंशत्यादिभ्यः ॥ तमटि टकार इत्, मकारा-
दकार उच्चारणार्थः । अत्र ‘पङ्क्तिर्विंशति’ इति सूत्रानुक्रान्ता एव विंशत्यादयो गृह्यन्ते । ननु लोक-
प्रसिद्धा एकविंशत्यादयोऽपि । विप्रकर्षात् इति कैयटः । एकविंशतितमः इत्यत्र तु तदन्त-
विधिना तमडित्यग्रे वक्ष्यते । नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ शतादिभ्यः

शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरत एव डट् ।
मासतमः । अर्धमासतमः । संवत्सरतमः ।

१८५८ । षष्ट्यादेश्चासङ्ख्यादेः । (५-२-५८)

षष्टितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्यः (सू १८५६) इति विकल्प
एव । एकषष्टः—एकषष्टितमः ।

१८५९ । मतौ छः सूक्तसाम्नोः । (५-२-५९)

मत्वर्थे छः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् ।
वारवन्तीयं साम ।

१८६० । अध्यायानुवाकयोर्लुक् । (५-२-६०)

मासात् अर्धमासात् सवत्सराच्च परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यादित्यर्थः । ननु
षष्ठ्यादेश्चेत्युत्तरसूत्रेण शततमः सिध्यतीत्यत आह । एकशततमः इति ॥ ‘असङ्ख्यादेः’
इति पर्युदासादुत्तरसूत्रस्य नात्र प्रवृत्तिरिति भावः । ननु मासार्धमाससंवत्सरशब्दानां सङ्ख्या
वाचित्वाभावात् तेभ्यो डट एवाप्रसक्तेः तस्य कथन्तमङ्गुधिरित्यत आह । मासादेरिति ॥
मासतम इति ॥ मासस्य पूरणः अर्धमासादिरवयवः । अर्धमासतम इति ॥ अर्ध-
मासस्य पूरणः तिथ्यादिरवयवः । संवत्सरतम इति ॥ संवत्सरस्य पूरणः मासादिरवयवः ।
षष्ट्यादेश्चासङ्ख्यादेः ॥ असङ्ख्यापूर्वपदात् षष्ठ्यादः परस्य डटो नित्यं तमडागमः
स्यादित्यर्थः । ‘विंशत्यादिभ्यः’ इति विकल्पस्यापवादः । एकषष्टः—एकषष्टितमः इति ॥
सङ्ख्यादित्वान्नित्यस्य तमटोऽभावे विंशत्यादिभ्य इति डटस्तमङ्गिकल्पः । तमडभावे डटि
‘यस्येति च’ इति इकारलोपे एकषष्ट इति रूपम् । ननु केवलात् षष्ठ्यादेर्विहितस्य नित्यतमटः
सङ्ख्यादेः कथं प्रसक्तिः । तमडागमविधेरप्रत्ययविधित्वेऽपि ‘प्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्त-
विधिर्नास्ति’ इति निषेधादिति चेन्नैवम् । सङ्ख्यादेरिति हि इह प्रकरणे प्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधि ज्ञापयति । तेन ‘विंशत्यादिभ्यः’ इति पूर्वसूत्रम् एकविंशतितमः
इत्यादावपि प्रवर्तते इति भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च एकान्नविंशतितमः इत्यापि सिद्धम् । मतौ छः
सूक्तसाम्नोः ॥ मनुशब्दो मत्वर्थे लाक्षणिक इत्याह । मत्वर्थे इति ॥ अच्छावाकीयं
सूक्तमिति ॥ अच्छावाकशब्दः अस्यास्ति अस्मिन्नस्तीति वा विग्रहः । अच्छावाकशब्दयुक्त-
मित्यर्थः । अच्छावाकशब्दात् शब्दस्वरूपपरात् प्रथमान्ताच्छः । वारवन्तीयं सामेति ॥ अश्वं
नत्वा वारवन्तमित्यस्यामृच्यद्ध्यूढमित्यर्थः । एवमस्य वामीयमित्यपि । अस्य वामस्येत्यस्य एक-
देशानुकरणमस्य वामेति । तस्माच्छः । अस्यवामशब्दसंयुक्तमित्यर्थः । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्या-
नित्यत्वात्सुपो लुक् । अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ नन्वध्यायानुवाकयोरभिधेये छस्य कथं
प्राप्तिः । सूक्तसाम्नोरिति नियमादित्यत आह । अत एवेति ॥ विधानेति ॥ “मनुप्रकरण

मत्वर्थस्य छस्य । अत एव ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः—गर्दभाण्डीयः ।

१८६१ । विमुक्तादिभ्योऽण् । (५-२-६१)

मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः ।
दैवासुरः ।

१८६२ । गोषदादिभ्यो वुन् । (५-२-६२)

मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ।

१८६३ । तत्र कुशलः पथः । (५-२-६३)

वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथिकः ।

१८६४ । आकर्षादिभ्यः कन् । (५-२-६४)

आकर्षे कुशलः आकर्षकः । ‘आकर्षादिभ्यः’ इति रेफरहितो मुख्यः
पाठः । आकषो निकषः ।

१८६५ । धनहिरण्यात्कामे । (५-२-६५)

कामः इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ।

१८६६ । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । (५-२-६६)

केशेषु प्रसितः केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः ।

एवास्मिन्पूत्रे कर्तव्ये अत्र प्रकरणे छस्य लुग्विधानसामर्थ्यात्” इति कथं । ज्ञापकसिद्धः, विधानसामर्थ्यादित्यन्ये । भाष्ये तु “अध्यायानुवाकयोर्वा लुग्वक्तव्यः” इति वचनमेवारब्धम् । गर्दभाण्डः—गर्दभाण्डीय इति ॥ गर्दभाण्डशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । भाष्यो-दाहरणादेव क्वचिदन्तामकोऽध्यायोऽनुवाको वा अन्वेष्ट्यः । विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ वैमुक्त इति ॥ विमुक्तशब्दयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । गोषदादिभ्यो वुन् ॥ गोषदक इति ॥ गोषदशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । इषेत्वक इति ॥ इषेत्वा इति शब्द-युक्त इत्यर्थः । अस्य वामीयमित्यत्रोक्तरीत्या सुपो न लुक् । तत्र कुशलः पथः ॥ वुन् स्यादिति ॥ सप्तम्यन्तात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुनित्यर्थः । पथिक इति ॥ अकादेशे ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः । आकर्षादिभ्यः कन् ॥ आकर्षक इति ॥ यद्यपि वुनैवानुवृत्ते-नेदं सिद्ध्यति । तथापि शकुनिक इत्याद्यर्थङ्कनप्रहणम् । धनहिरण्यात्कामे ॥ तत्रेत्यनुवर्तते । धनशब्दात् हिरण्यशब्दाच्च सप्तम्यन्तात्कामे वाच्ये कन् स्यादित्यर्थः । काम इच्छेति ॥ ननु कामयिता । व्याख्यानादिति भावः । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ तत्रेत्यनुवर्तते । स्वाङ्गेभ्यः

१८६७ । उदराट्टगाद्यूने । (५-२-६७)

अविजिगीषौ ठक् स्यात्कनोऽपवादः । वुभुक्षयात्यन्तपीडितः उदरे प्रसितः औदरिकः । 'आद्यूने' किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ।

१८६८ । सस्येन परिजातः । (५-२-६८)

कन् स्वर्यते न तु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची । 'सस्येन' इति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः सस्यकः साधुः ।

१८६९ । अंशं हारी । (५-२-६९)

'हारी' इत्यावश्यकं णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दायदः ।

१८७० । तन्त्रादचिरापहते । (५-२-७०)

तन्त्रकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः ।

१८७१ । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । (५-२-७१)

सप्तम्यन्तेभ्यः प्रसितेऽर्थे कन् स्यादित्यर्थः । प्रसितः उत्सुकः । तद्वचनायामिति ॥ वेण्यादि-
प्रथने इत्यर्थः । अत्रैवार्थे अस्य साधुवम् । व्याख्यानादिति भावः । उदराट्टगाद्यूने ॥
तत्र प्रसित इत्यनुवर्तते । सप्तम्यन्तादुदरशब्दात् आद्यूने प्रसितेऽर्थे ठगित्यर्थः इत्यभिप्रेत्य
आद्यूनशब्दं विवृण्वन्नाह । अविजिगीषाविति ॥ 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इत्यविजिगी-
षायामेव दिवो निष्ठानत्वविधानादिति भावः । वुभुक्षयेति ॥ क्षुधा पीडित एव सन् उदर-
परिमार्जनं प्रसितः, नतु मल्लवद्युद्धे विजिगीषयेत्यर्थः । उदरक इति ॥ मल्ल इति शेषः ।
स हि युद्धे विजिगीषया उदरपरिमार्जनादौ उत्सुको भवति । तदाह । उदरपरिमार्जनादौ
प्रसक्त इति ॥ विजिगीषयेति शेषः । सस्येन परिजातः ॥ तृतीयान्तात् सस्यशब्दात्परिजात
इत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । सन्निहितष्टगेव कुतो नानुवर्तत इत्यत आह । कन् स्वर्यते नतु
ठगिति ॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञायान्तु पाणिनीयपरम्परैव प्रमाणम् । सस्यशब्दो गुणवाचीति ॥
व्याख्यानमेवात्र शरणम् । शस्येनेतीति ॥ 'शंसु स्तुतौ' इति धातौ कर्मणि यति शस्य-
शब्दः स्तुत्यपर्यायः । स्तुत्यश्च गुण एवाति भावः । परिजात इत्यस्य विवरणं सम्बद्ध इति ।
अंशं हारी ॥ द्वितीयान्तात् अंशशब्दात् हारीत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । ननु कृद्योगषष्ठी-
प्रसङ्गादंशमिति कथं द्वितीयेत्यत आह । आवश्यके णिनिरिति ॥ 'आवश्यकधमर्णयोः'
इत्यनेनेति शेषः । षष्ठी नेति ॥ 'अकंनोः' इति तन्निषंघादिति भावः । तन्त्रादचिरा-
पहते ॥ तन्त्रशब्दात् पञ्चम्यन्तात् अचिरापहतेऽर्थे कनित्यर्थः । तन्त्रं तन्तुवायशलाका ।
अचिरेण कालेन अपहृतः अचिरापहृतः । 'कालाः परिमाणिना' इति समासः । प्रत्यग्र इति ॥
नूतन इत्यर्थः । ब्राह्मणकोष्णिके ॥ आयुधजीविविषयब्राह्मणशब्दात् प्रथमान्तात् असिन्नित्यर्थे

आयुधजीविनो ब्राह्मणाः यस्मिन्देशे सः ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिक्का यवागूः । अल्पान्नशब्दस्योष्णादेशो निपात्यते ।

१८७२ । शीतोष्णाभ्यां कारिणि । (५-२-७२)

शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीत्युष्णकः शीघ्रकारी ।

१८७३ । अधिकम् । (५-२-७३)

अध्यारूढशब्दात्कनुत्तरपदलोपश्च ।

१८७४ । अनुकाभिकाभीकः कमिता । (५-२-७४)

अन्वभिभ्यां कन्नभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अभि-
कामयते अभिकः—अभीकः ।

१८७५ । पार्श्वेनान्विच्छति । (५-२-७५)

अनृजुरुपायः पार्श्वम्, तेनान्विच्छति पार्श्वकः ।

१८७६ । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । (५-२-७६)

तीक्ष्णः उपायोऽयःशूलं, तेनान्विच्छति आयःशूलिकः । साहसिकः ।
दण्डाजिनं दम्भः । तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः ।

कन् निपात्यते इत्यर्थः । अल्पान्नशब्दस्येति ॥ अल्पान्नशब्दात् प्रथमान्तात् अस्मिन्नित्यर्थे कन्प्रत्ययः प्रकृतेरुष्णादेशश्च निपात्यते इत्यर्थः । शीतोष्णाभ्याङ्कारिणि ॥ शीतमिव शीतं मन्दमित्यर्थः । उष्णमिव उष्णम् शीघ्रमित्यर्थः । आभ्यां क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयान्ताभ्याङ्कन् स्यादित्यर्थः । “यः आशु कर्तव्यानर्थान् चिरेण करोति सः शीतक उच्यते, यस्तु अनाशु कर्तव्यान् आश्वेव करोति सः उष्णक उच्यते” इति भाष्ये । संज्ञायामित्यननुवृत्तेरयमर्थो लभ्यते” इति कैयटः । तदाह । शीतकोऽलस इति ॥ उष्णकः शीघ्रकारीति च ॥ अधिकम् ॥ अध्यारूढशब्दादिति ॥ व्युत्पादनमात्रमिदम् । शुद्धरूढ एवायमिति वेध्यम् । अनुकाभिक ॥ अनुक, अभिक, अभीक, एषां समाहारद्वन्द्वः । सौत्रम्पुंस्त्वम् । पार्श्वेनान्विच्छति ॥ तृतीयान्तात्पार्श्वशब्दात् अन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां कन् स्यादित्यर्थः । अन्वेषणं मार्गणम् । पार्श्वमिव पार्श्वम् । अनृजुरुपायः । ऋजुरूपेण अन्वेष्टव्यान् अर्थान् यः अनृजुना उपायेनान्विच्छति सः पार्श्वक इति भाष्यम् । तदाह । अनृजुरित्यादि ॥ अयःशूल-
दण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ अयःशूल, दण्डाजिन आभ्यान्तृतीयान्ताभ्यां अन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायाम्ठक्ठञौ स्त इत्यर्थः । अयःशूलमिव अयःशूलम् । साहसमित्यर्थः । “यो मृदुनोपायेन अन्वेष्टव्यानर्थान् तीक्ष्णोपायेनान्विच्छति सः आयःशूलिकः” इति भाष्यम् । तदाह । तीक्ष्णोपाय इत्यादि ॥ दण्डाजिनं दम्भ इति ॥ दम्भार्थत्वाद्दण्डाजिनशब्दो दम्भे

१८७७ । तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व । (५-२-७७)

कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्व । द्वितीयकं—द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । ‘तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यं च लुक्’ (वा ३१७२) । षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः ।

१८७८ । स एषां ग्रामणीः । (५-२-७८)

देवदत्तो मुख्यो एषां देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः ।

१८७९ । शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे । (५-२-७९)

शृङ्खलकः करभः ।

१८८० । उत्क उन्मनाः । (५-२-८०)

उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उत्कः उत्कण्ठितः ।

१८८१ । कालप्रयोजनाद्रोगे । (५-२-८१)

लाक्षणिक इति भावः । तावतिथम् ॥ तावताम्पूरणन्तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः । तृतीयार्थे प्रथमा । ग्रहणमिति भावे ल्युङन्तम् । तथाच तृतीयान्तात्पूरणप्रत्ययान्तात् ग्रहणमित्यर्थे कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वेत्यर्थः इत्यभिप्रेत्य आह । कन् स्यादित्यादि ॥ पूरणप्रत्ययान्तस्य तु षट्कृतिभूतस्य न लुक् । किन्तु पूरणप्रत्ययमात्रस्य “षष्ठेन गृह्णाति षट्कः” इति भाष्योदाहरणात् । द्वितीयेन रूपेणेति ॥ अनेन द्वितीयैव समर्थविभक्तिरिति सूचितम् । इतिना लोकानुसारित्वङ्गम्यते । एवञ्च ग्रन्थविषये एवमेव ग्रहणमिह फलति तेन द्वितीयङ्ग्रहणन्देवदत्तेन दण्डस्येत्यादौ न भवति । तावतिथेनेति ॥ ग्रहणेऽर्थे विहितङ्गहीतरि न प्राप्नोतीत्यारम्भः । षट्को देवदत्त इति ॥ भाष्ये एवमेवोदाहृतत्वात् पूरणप्रत्ययस्यैव लुगिति गम्यते । ननु तदन्तस्य । स एषाङ्ग्रामणीः ॥ ग्रामणीविशेषवाचनात् शब्दात्प्रथमान्तात् अस्येत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । देवदत्तो मुख्यो एषामिति ॥ एतेन ग्रामणीशब्दो मुख्यपर्याय इति सूचितम् । “ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु” इत्यमरः । त्वत्काः, मत्काः इति ॥ त्वमहं वा मुख्यो एषामिति विग्रहः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमौ । शृङ्खलमस्य ॥ पष्ठार्थे प्रथमा । बन्धनमिति करणे ल्युट् । अस्य करभस्य शृङ्खलं बन्धनमिति विग्रहे बन्धनविशेषणकात् प्रथमान्तात् अस्य करभस्येत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । शृङ्खलकः करभ इति ॥ शृङ्खलेन बद्ध इति यावत् । करभः उष्ट्रः । उत्क उन्मनाः ॥ उद्गतमनस्कवृत्तेरिति ॥ उत्कण्ठितवृत्तेरित्यर्थः । कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ काल, प्रयोजन, अनयोः समाहारद्वन्द्वः । तदाह । कालवचनात्

कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । ‘रोगे’ किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य ।

१८८२ । तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् । (५-२-८२)

प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन्स्याद्यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् । गुडा-
पूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी । ‘वटकेभ्य इनिर्वाच्यः’ (वा
३१७५) । वटकिनी ।

१८८३ । कुल्माषादञ् । (५-२-८३)

कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ।

१८८४ । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते । (५-२-८४)

श्रोत्रियः । ‘वा’ इत्यनुवृत्तेश्छान्दसः ।

१८८५ । श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ । (५-२-८५)

श्राद्धी-श्राद्धिकः ।

१८८६ । पूर्वादिनिः । (५-२-८६)

पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ।

प्रयोजनवचनाच्चेति ॥ यथोक्तविभक्त्यन्तादिति शेषः । कालशब्देनात्र कालवृत्तिपूरण-
प्रत्ययान्तो द्वितीयादिशब्द एव गृह्यते, न तु मासादिशब्दः । व्याख्यानात् । तदाह ।
द्वितीयेऽहनीति ॥ प्रयुज्यतेऽनेनेति करणे ल्युटि प्रयोजनं साधनम् । कर्मणि ल्युटि तु
फलम् । तदाह । **प्रयोजनङ्करणं रोगस्य फलं वेति** ॥ **तदस्मिन्नन्नम्** ॥ प्रथमा-
न्तादन्नवाचकात् अस्मिन्नित्यर्थे कन् स्यात् अन्नस्य बाहुल्ये गम्ये संज्ञायामित्यर्थः । **वटकेभ्यः**
इति ॥ संज्ञायामित्येव । **वटकिनीति** ॥ वटकाः प्रायेण अन्नमस्यापौर्णमास्यामिति विग्रहः ।
कुल्माषादञ् ॥ कनोऽपवादः । “स्याद्यावकस्तु कुल्माषः चणको हरिमन्थकः” इत्यमरः ।
श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ॥ द्वितीयान्ताच्छन्दश्शब्दात् अधीते इत्यर्थे घञ्, प्रकृतेः श्रोत्र देशश्च
निपात्यते । अध्येतृणोऽपवादः । **वेत्यनुवृत्तेरिति** ॥ ‘तावतिथम्’ इति सूत्रान्मण्डूकपुल्येति
शेषः । ततश्च घनभावे पूर्वसूत्रादनुवृत्तोऽणिगिति भावः । वाग्रहणानुवृत्तौ तु घना अध्येतृणो
बाधः स्यादिति बोध्यम् । **श्राद्धमनेन** ॥ प्रथमान्तात् श्राद्धशब्दात् भुक्तमनेनेत्यर्थे इनिठनौ
एतौ स्त इत्यर्थः । श्राद्धसाधनद्रव्ये श्राद्धशब्दो लाक्षणिकः । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः ।
पूर्वादिनिः ॥ अनेनेति कर्तृवृत्तीयान्तमनुवर्तते । काङ्क्षियाम्प्रति कर्तृत्याकाङ्क्षायाम्भुक्तं पीत-
मित्यादि यत्किञ्चित्क्रियापदमध्याहार्यम् । उपस्थितत्वात् कृञर्थभूताङ्क्षियासामान्यमेव प्रतीयते ।

१८८७ । सपूर्वाच्च । (५-२-८७)

कृतपूर्वी कटम् ।

१८८८ । इष्टादिभ्यश्च । (५-२-८८)

इष्टमनेन इष्टी । अधीती ।

१८८९ । छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । (५-२-८९)

लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः ।

१८९० । अनुपद्यन्वेष्टा । (५-२-९०)

अनुपदमन्वेष्टा गवामनुपदी ।

१८९१ । साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायाम् । (५-२-९१)

साक्षाद्दृष्टा साक्षी ।

१८९२ । क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । (५-२-९२)

क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतिकार्य इत्यर्थः ।

ततश्च पूर्वङ्कृतमनेनेति विग्रहे कृतमित्यादिक्रियाविशेषणात्पूर्वशब्दात् अनेनेत्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः ।
सपूर्वाच्च ॥ विद्यमानपूर्वादपि पूर्वशब्दादुक्तविषये इनिः स्यादित्यर्थः । पूर्वान्तादिति यावत् ।
 प्रातिपदिकविशेषणत्वेऽपि प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादन्तप्रहणम् । **कृतपूर्वी कटमिति** ॥
 अत्र यद्वक्तव्यन्तत्कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रोक्तम् । **इष्टादिभ्यश्च** ॥ इष्टादिभ्यः तृतीयान्तेभ्यः
 अनेनेत्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । **छन्दसि परिपन्थि** ॥ परिपन्थिन् परिपरिन् एतौ
 शब्दौ छन्दसि निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थातृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य
 पन्थादेशे परिपन्थिन्शब्दः । पर्यवस्थातृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य पर इत्यादेशे परि-
 परिन्शब्दः । “माविदन्परिपन्थिनः, मात्वा परिपरीविदत्” इति श्रुतौ उदाहरणम् । इदं सूत्रं
 वैदिकप्रक्रियायामेव व्याख्यातुमुचितम् । **अनुपद्यन्वेष्टा** ॥ पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थे
 अव्ययीभावः । सप्तम्या अम्भावः । अनुपदमित्यस्मात् अन्वेष्टरि अर्थे इनिप्रत्ययो निपात्यते ।
साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायाम् ॥ साक्षादित्यव्ययम्, इह शब्दस्वरूपपरं लुप्तपञ्चमीकम् । साक्षा-
 दित्यव्ययात् द्रष्टर्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । **साक्षीति** ॥ यः कर्मणि स्वयं न व्याप्रियते, किन्तु
 कर्म क्रियमाणम्पश्यति सोऽयं साक्षीत्युच्यते । साक्षादित्यव्ययादिनिप्रत्ययः ‘अव्ययानाम्भमात्रे’
 इति टिलोपः । **क्षेत्रियच्** ॥ परम् अन्यत् क्षेत्रं शरीरं परक्षेत्रम् । चिकित्स्यः प्रतीकार्यः ‘किते-
 र्याधिप्रतीकारे’ इत्युक्तेः । परक्षेत्रशब्दात् सप्तम्यन्तात् चिकित्स्य इत्यर्थे घच्, परशब्दस्य
 लोपश्च निपात्यते । **शरीरान्तरे इति** ॥ भाविनि शरीरे चिकित्स्यः, ननु वर्तमाने शरीरे

१८९३ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्ट-

मिन्द्रदत्तमिति वा । (५-२-९३)

इन्द्र आत्मा, तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात् । इतिकरणं प्रकारार्थम् । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ।

१८९४ । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् । (५-२-९४)

गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ।

‘भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥’ (वा ३१८३)

१८९५ । रसादिभ्यश्च । (५-२-९५)

मनुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह, भाव, ‘गुणात्’ (ग. सू. ११२) ‘एकाचः’ (ग. सू. ११३) । स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

इत्यर्थः । फलितमाह । अप्रतिकार्यः इति ॥ इन्द्रियम् ॥ इन्द्रलिङ्गमित्याद्यर्थेषु इन्द्रियमिति भवति । इन्द्रशब्दात् यथायोगं षष्ठी । तृतीयान्तात् लिङ्गमित्याद्यर्थेषु घञ् निपात्यते इति यावत् । “इन्द्र आत्मेति ॥ स एतमेव पुरुषं ब्रह्मतत्तममपश्यदिदमदर्शमिति । तस्मादिन्द्रो नामेदं ब्रह्मैव नाम तमिदं सन्तमिन्द्रमित्याचक्षते” इति श्रुतेरिति भावः । तस्य लिङ्गमिति ॥ आत्मनोऽनुमापकमित्यर्थः । लिङ्गत्वमुपपादयति । करणेनेति ॥ चक्षुरादीन्द्रियाङ्घ्रित्कर्त्राधिष्ठितम्भावितुमर्हति, करणत्वात्, घटकरणदण्डादिवदित्यनुमानादित्यर्थः । मम चक्षुरित्येवमिन्द्रेण दृष्टं ज्ञातमिन्द्रियम् । इन्द्रेण सृष्टमिन्द्रियम् । इन्द्रेण जुष्टं सेवितम्प्रीणितं वा इन्द्रियम् । रूढशब्दोऽयङ्कथञ्चिद्व्युत्पादितः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियमिति साधयितुमाह । इति करणमिति ॥ इतिशब्द इत्यर्थः । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् ॥ तदस्यास्तीति तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे अस्तिसमानाधिकरणात्प्रथमान्तात् अस्य अस्मिन्निति चार्थे मनुप् स्यादित्यर्थः । उपावितौ । इतिशब्दो विषयविशेषलभार्थः । तदाह । भूमनिन्देति ॥ श्लोकवार्तिकमिदम् । भूमा बहुत्वम् । यथा गोमान्, यवमान् । निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या । प्रशंसायां रूपवान् । नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने उदरिणी कन्या । संसर्गे दण्डी छत्री । वृत्तिनियामकः संसर्गविशेषो विवक्षितः । तेन पुरुषो दण्ड इति नास्ति । रसादिभ्यश्च ॥ मनुविति ॥ शेषपूरणमिदम् । उक्तविषये इति शेषः । पूर्वैषैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । अन्यमत्वर्थीयेति ॥ ‘अत इनिठनौ’ इत्यादि निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । रसादीन् पठति । रस रूपेत्यादि भावेत्यन्तम् । गुणादिति ॥ एकाच इति ॥ गणसूत्रम् । उदाहरति । स्ववानिति ॥ गुणग्रहणमिति ॥ गुणादिखेतत् रसादीनां

१८९६ । तसौ मत्वर्थे । (१-४-१९)

तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । 'वसोः सम्प्रसारणम्' (सू ४३५) । विदुष्मान् । 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' (वा ३१८५) । शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः ।

१८९७ । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । (८-२-९)

मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् ।

१८९८ । झयः । (८-२-१०)

झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जश्त्वम् । विद्युत्वान् ।

१८९९ । संज्ञायाम् । (८-२-११)

षण्णां विशेषणमित्यर्थः । तेन गुणवाचकानामेव एषाङ्ग्रहणात् जलादिवाचकानां रसादिशब्दानां द्रव्यवाचिनाञ्च ग्रन्थादिशब्दानाम् इह न ग्रहणमिति भावः । 'रसिको नटः, स्पर्शिकं वारि' इत्यादि प्रयोगदर्शनात् इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ननु विद्वच्छब्दान्मतुपि यज्जदित्वादिपरकत्वाभावेन भत्वाभावात् 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति कथं सम्प्रसारणमित्यत आह । तसौ मत्वर्थे ॥ मत्वर्थः प्रत्ययाक्षिप्तप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिमभिप्रेत्य आह । तान्त-सान्ताविति ॥ तकारसकारान्तावित्यर्थः । गुणवचनेभ्य इति ॥ वार्तिकमिदम् । गुणे गुणवति च ये प्रसिद्धाः शुक्लादिशब्दाः त एव गृह्यन्ते । नतु रूपादिशब्दा अपि । तेन रूपं वस्त्रमित्यादि न भवति । अत्र यद्वक्तव्यं तदध्वरमीमांसाकौतूहले अरुणाधिकरणे प्रपञ्चित-मस्माभिः । मादुपधायाश्च ॥ मात् उपधायाश्चेति च्छेदः । मादित्वावर्तते । म् च अश्चेति समाहारद्वन्द्वतत्त्वम्येकवचनम् । मतुप्रत्ययाक्षिप्तप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । मवर्णा-न्तादवर्णान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य मतोः मस्य वः स्यादित्येकोऽर्थः । मादित्युपधाविशेषणम् । मकारात्मिका अकारात्मिका च या उपधा ततः परस्य मतोर्मस्य वः स्यादित्यन्योऽर्थः । फलितमाह । मवर्णेत्यादिना ॥ मान्तादुदाहरति । किंवानिति ॥ किमस्यास्मिन्वास्तीति विग्रहः । एवमग्रेऽपि । अकारान्तादुदाहरति । ज्ञानवानिति ॥ अत्र तपरकरणाभावा-दाकारस्यापि ग्रहणमिति मत्वा आह । विद्यावानिति ॥ मोपधादुदाहरति । लक्ष्मीवा-निति ॥ अदुपधादुदाहरति । यशस्वानिति ॥ 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न स्त्वम् । आकारोपधादुदाहरति । भास्वानिति ॥ अथ विद्युत्वान् । मकारान्तत्वाभावान्मकाराकारो-पधत्वाभावाच्च मादुपधाया इति वत्वाप्राप्तावाह । झयः ॥ अपदान्तत्वादिति ॥ 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वेन पदत्ववाधादिति भावः । संज्ञायाम् ॥ अहीवतीत्यादिनदीविशेषस्य

मतोर्मस्य वः स्यात् । अहीवती । मुनीवती । 'शरादित्वात्' दीर्घः ।

१९०० । आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षी-

वद्रुमण्वच्चर्मण्वती । (८-२-१२)

एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसनशब्दस्यासन्दीभावः । आसन्दी-
वान्नामः । अन्यत्रासनवान् । अस्थिशब्दस्याष्टीभावः । अष्टीवान् । अस्थिमान-
न्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवान्नाम राजा । चक्रवानन्यत्र ।
कक्ष्यायाः सम्प्रसारणम् । कक्षीवान्नामर्षिः । कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य
रुमणभावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो णत्वं
च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र ।

१९०१ । उदन्वानुदधौ च । (८-२-१३)

उदकस्योदन्भावो मतावुदधौ संज्ञायां च । उदन्वान्समुद्रः ऋषिश्च ।

१९०२ । राजन्वान्सौराज्ये । (८-२-१४)

राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ।

१९०३ । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । (५-२-९६)

चूडालः—चूडावान् । 'प्राणिस्थात्' किम् । शिखावान्दीपः । 'आतः'
किम् । हस्तवान् । 'प्राण्यङ्गादेव' (वा ३१८९) । नेह । मेधावान् । प्रत्यय-

नगरीविशेषस्य वा संज्ञा । शरादित्वादिति ॥ 'शरादीनाञ्च' इति दीर्घ इत्यर्थः । आस-
न्दीवत् ॥ समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वं निपात्यन्ते इति कक्षीभावादिकमेवात्र निपात्यते । वत्त्वन्तु
संज्ञायामिति सिद्धम् । कक्ष्यायाः सम्प्रसारणमिति निपात्यत इति शेषः । 'न सम्प्रसारणे'
इति सूत्रभाष्ये तु 'कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ सम्प्रसारणं वक्तव्यम्' इत्यारब्धम् । अतोऽत्र सूत्रे
कक्षीवच्छब्दापठः अनार्ष इत्याहुः । उदन्वानुदधौ च ॥ उदधौ संज्ञायाञ्चेति ॥
वस्तुतस्तु उदन्वाञ्छेलेव सूत्रयितुमुचितम् । संज्ञायामित्यनुवृत्त्यैव समुद्रेऽपि उदन्वच्छब्दस्य
सिद्धत्वात् । राजन्वान् सौराज्ये ॥ सु शोभनो राजा यस्य देशस्य सः सुराजा, तस्य भावः
सौराज्यम् । तस्मिन्त्रये राजन्शब्दात् मनुषि 'मादुपधायाः' इति वत्त्वं सिद्धम् । नलोपाभावो
निपात्यते । प्राणिस्थात् ॥ आदन्तात्प्राणिस्थवाचिनः शब्दात् मत्वर्थे लच् वा स्यादित्यर्थः ।
शिखावान् दीप इति ॥ अत्र शिखाशब्दस्य दीपाग्रवाचिनः प्राणिस्थवाचित्वाभावात् न
लजिति भावः । प्राण्यङ्गादेवेति ॥ भाष्ये तथा वचनादिति भावः । ननु लचश्चित्करणं
व्यर्थम् । चित् इत्यन्तोदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरणैव सिद्धेरित्यत आह । प्रत्ययस्थरेणेति ॥

स्वरैणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' (सू ३६५९) इति स्वरितबाधनार्थश्चकारः ।

१९०४ । सिध्मादिभ्यश्च । (५-२-९७)

लज्वा स्यात् । सिध्मलः—सिध्मवान् । अन्यतरस्यांग्रहणं मनुप्समुच्च-
यार्थं, न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेन आकारान्तेभ्य इनिठनौ न । 'वातदन्तबल
ललाटानामूङ् च' (ग सू ११५) । वातूलः ।

१९०५ । वत्सांसाभ्यां कामबले । (५-२-९८)

आभ्यां लज्वा स्याद्यथासङ्ख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः ।

१९०६ । फेनादिलच्च । (५-२-९९)

चाल्लच् । अन्यतरस्यांग्रहणं मनुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः—फेनलः—
फेनवान् ।

चूडालोऽसीति ॥ तत्र असीत्येतत् 'तिङ्ङितिङः' इति निहतम् । चूडालात्सो रुत्वे उत्वे
तस्य सुप्त्वेनानुदात्तस्याद्गुणस्य 'एकादेश उदात्तेन' इत्युदात्तत्वे तस्य परेण पूर्वरूपैकादेशे तस्य
पदाद्यनुदात्तेन सहैकादेशत्वात् 'स्वरितो वाऽनुदात्ते' इत्यस्य प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं चित्करण-
मित्यर्थः । सिध्मादिभ्यश्च ॥ लज्वा स्यादिति ॥ मत्वर्थे इति शेषः । अन्यतरस्या-
मिति ॥ पूर्वसूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तं न लच्प्रत्ययविकल्पार्थकम् । किन्तु मनुप्प्रत्ययसमुच्च-
यार्थकमेव । अन्यतरस्यामित्यस्याव्ययत्वेनानेकार्थकत्वात् । ततश्च 'सिध्मादिभ्यः' इति लच्
मनुप् च स्यादिति लभ्यते । नन्वन्यतरस्यामित्यस्यात्र लच्प्रत्ययविकल्पार्थकत्वेऽपि तदभावे
मनुप् सिद्ध इति वाच्यम् । लज्जभावे मनुबेव भवति, नतु 'अत इनिठनौ' इत्येतदर्थं
समुच्चयविधानात् । तदाह । तेनेति ॥ सिध्मादिषु ये अकारान्ताः तेभ्य इनिठनौ नेत्यर्थः ।
एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । सिध्म, मणि, विजय, पांगु, हनु, पाणि, इत्यादयः सिध्मादिषु
पठिताः । एवञ्च लज्वा स्यादिति विवरणवाक्ये वाशब्दश्चार्थः । इदमन्यतरस्याङ्ग्रहणमुत्तरसूत्रेषु
सर्वत्र मत्वर्थीयविधिष्वनुवर्तते, नतु रूढशब्देषु । अतो न तेषु मनुप्समुच्चयः इत्यास्तां
तावत् । वातदन्तबलललाटानामूङ् चेति ॥ सिध्मादिगणसूत्रमिदम् । एभ्यो लच् प्रकृते-
रुच्चादेशः । डकारस्तु आदेशत्वसूचनार्थः । अन्यथा प्रत्ययत्वशङ्का स्यात् । वातूलः, एवं दन्तूलः,
बलूलः, ललाटूलः । वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ लज्वा स्यादिति ॥ मत्वर्थे इति शेषः ।
कामबलशब्दौ तद्वति लाक्षणिकावित्यभिप्रेत्य आह । कामवति बलवति चेति ॥ फेनादि-
लच्च ॥ मत्वर्थे इति शेषः । चाल्लजिति ॥ सन्निहितत्वादिति भावः । नन्वेवं सति मनुप्
नैव स्यादित्यत आह । अन्यतरस्याङ्ग्रहणमिति ॥ सिध्मादिसूत्रे व्याख्यातमिदम् ।

१९०७ । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । (५-२-१००)

लोमादिभ्यः शः । लोमशः—लोमवान् । रोमशः—रोमवान् । ‘पामा-
दिभ्यो नः’ । पामनः । ‘अङ्गात्कल्याणे’ (ग सू ११८) । अङ्गना । ‘लक्ष्म्या
अच्च’ (ग सू १२१) । लक्ष्मणः । ‘विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः’ (वा
३१९४) । विषुणः । ‘पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः—पिच्छवान् । उर-
सिलः—उरस्वान् ।

१९०८ । प्रज्ञाश्रद्धानर्चाभ्यो णः । (५-२-१०१)

प्राज्ञो व्याकरणम् । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः । ‘वृत्तेश्च’ (वा ३१९५)
वार्तः ।

१९०९ । तपःसहस्राभ्यां विनीनी । (५-२-१०२)

लोमादि ॥ श न इलच् एते त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासङ्गं स्युर्मत्वर्थे । अङ्गात्कल्याणे इति ॥
पामादिगणसूत्रम् । कल्याणं सुन्दरं तद्विशेषकादङ्गशब्दात् मत्वर्थे नप्रत्यय इत्यर्थः । अङ्गनेति ॥
कल्याणानि अङ्गानि अस्याः इति विग्रहः । ‘लक्ष्म्या अच्च’ इत्यपि पामादिगणसूत्रम् । लक्ष्मीशब्दात्
मत्वर्थे नप्रत्ययः स्यात् प्रकृतेरकारोऽन्तादेशश्च । लक्ष्मण इति ॥ लक्ष्मीरस्यास्तीति विग्रहः ।
नप्रत्यये प्रकृतेरकारे अन्तादेशे णत्वम् । विष्वगिति ॥ इदमपि पामादिगणसूत्रमिति
केचित् । भाष्ये तु नप्रकरणे इदं वार्तिकं पठितम् । विषु इत्यव्यय सर्वतः इत्यर्थे । विषु अञ्चतीति
विध्यङ् । सर्वतो गामीत्यर्थः इति धूर्तस्वामी । विषु इति तिर्यगर्थे इति भवस्वामी ।
पराङ्मुख इति भट्टभास्करः । विषु अञ्च् इत्यस्मात् अकृतसन्धेर्मत्वर्थे नप्रत्ययः स्यात्,
उत्तरपदलोपश्चेत्यर्थः । विषुण इति ॥ विष्वङ् अस्यास्तीति लौकिक विग्रहः । विषु, अञ्च्,
इत्यलौकिकविग्रहवाक्यम् । कृतसन्धेर्नप्रत्यये तु विष्वक्शब्दे उत्तरपदस्य लोपे ‘लोपो व्योः’
इति यलोपे विषुण इति स्यादिति भावः । समर्थानामित्यस्यापवादोऽयम् । प्रज्ञाश्रद्धानर्चाभ्यो
णः ॥ प्रज्ञा, श्रद्धा, अर्चा, एभ्यो मत्वर्थे णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्राज्ञो व्याकरणमिति ॥
प्रज्ञानं प्रज्ञा । स्त्रियामित्यधिकारे प्रपूर्वकात् ज्ञाधातोः ‘आतश्चोपसर्गे’ इति भावे अङ् । प्रज्ञा
अस्यास्तीति विग्रहः । उपसर्जनभूनामपि प्रज्ञानक्रियां प्रति व्याकरणस्य कर्मत्वाद्वितीया ।
कृद्योगषष्ठी नात्र प्रवर्तते । ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इत्यत्र कृद्ग्रहेण तद्धितयोगे तन्निषेधात् । अत्र
यद्वक्तव्यं तत्कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र प्रपञ्चितम् । नच प्रजानातीति प्रज्ञः ‘इगुपध’ इति कः । प्रज्ञशब्दात्
स्वार्थे अणि प्राज्ञ इति सिध्यतीति शङ्क्यम् । तथासति स्त्रियां ङीप्सङ्गात् । तदाह । प्राज्ञेति ।
श्राद्ध इति ॥ श्रद्धा अस्यास्तीति विग्रहः । आर्च इति ॥ अर्चा अस्यास्तीति विग्रहः ।
वृत्तेश्चेति ॥ वार्तिकम् । मत्वर्थे णप्रत्यय इति शेषः । वार्त्त इति ॥ वृत्तिरस्यास्तीति
विग्रहः । तपःसहस्राभ्याम् ॥ विनीश्च इति द्वन्द्वः । मत्वर्थे इति शेषः । यथासङ्गं-
मन्वयः । विनिप्रत्यये इतिप्रत्यये च नकारादिकारौ उच्चारणार्थौ ननु नकारयोः इत्संज्ञा कुतो

विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाद-
दन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि
बाधनार्थम् ।

१९१० । अण् च । (५-२-१०३)

योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः । ‘ज्योत्स्नादिभ्य उप-
सङ्ख्यानम्’ (वा ३१९७) । ज्यौत्स्नः । तामिस्रः ।

१९११ । सिकताशर्कराभ्यां च । (५-२-१०४)

सैकतो घटः । शार्करः ।

१९१२ । देशे लुबिलचौ च । (५-२-१०५)

चादण्मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः—सिकतिलः—सैकतः—
सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ।

न स्यात् । नच प्रयोजनाभावः, नित्स्वरस्यैव फलत्वादित्यत आह । विनीन्योरिकारो
नकारपरित्राणार्थ इति ॥ तथा च उपदेशे अन्त्यत्वाभावान्तेसङ्गति भावः । यद्यपि ‘अस्मा-
यामेधा’ इत्यसन्तत्वादेव तपःशब्दाद्विनिसिद्धः । सहस्रशब्दात्तु ‘अत इनिठनौ’ इत्येवेन्निद्धः । तथापि
विशिष्य उत्तरसूत्रविहितेन अणा असन्तादन्तलक्षणयोः विनीन्योः सामान्यविहितयोः बाधो
माभूदिति विशिष्येह तपस्सहस्रशब्दान्तयोः विधानम् । सहस्रशब्दात्तु अदन्तलक्षणठनोऽपि बाध-
नार्थमिह अन्विधानम् । एतत्समाधानं क्वचिन्मूलपुस्तकेषु दृश्यते । अण् च ॥ तपस्सहस्राभ्यां
मत्वर्थे इति शेषः । ननु तपःसहस्राभ्यां विनीन्यणः इत्येकमेव सूत्रमस्तु । नच तपःसहस्राभ्यां
विनीन्योर्यथासङ्ख्यार्थं पृथक्सूत्रकरणम् । अन्यथा त्रयोऽपि प्रत्यया द्वाभ्यां स्थुरिति वाच्यम् ।
‘तपःसहस्राभ्यामण्विनीनी’ इति सूत्रकरणे भिन्नविभक्त्युच्चारणादेव अणः उभयसम्बन्धस्य
विनीन्योर्यथासङ्ख्यत्वस्य च सिद्धेरित्यत आह । योगविभाग उत्तरार्थ इति ॥ उत्तरसूत्रे
अण एवानुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । ज्यौत्स्न इति ॥ शुक्लपक्ष इति शेषः । ज्योत्स्ना चन्द्रिका । सा
अस्यास्तीति विग्रहः । तामिस्र इति ॥ कृष्णपक्ष इति शेषः । तमिस्राः तमोयुक्ता रात्रयः ।
ता अस्य सन्तीति विग्रहः । ज्योत्स्नादित्वादण् । सिकताशर्कराभ्याञ्च ॥ मत्वर्थे अणिति
शेषः । सैकतो घट इति ॥ सिकता अस्य सन्तीति विग्रहः । देशे लुपो वक्ष्यमाणत्वात्
घट इति विशेष्यम् । “अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणाम्बहुत्वञ्च” इति लिङ्गानुशासनसूत्रात्
सिकताशब्दो नित्यम्बहुवचनान्तः । देशे लुबिलचौ च ॥ पूर्वसूत्रविहितस्याणो लुप्
इलच् स्यादित्यर्थः । चादणिति ॥ सन्निहितत्वादिति भावः । तर्हि अपवादेन मुक्ते उत्सर्ग-
स्याप्रवृत्तेर्मतुप् नैव स्यादित्यत आह । मतुप् चेति ॥ समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्ते-
रिति भावः । सिकता इति ॥ सिकताशब्दात् नित्यम्बहुवचनान्तादणो लुपि प्रातिपदिका-
वयवत्वात् सुपो लुकि युक्तवद्भावाद्विशेष्यस्य देशस्य एकत्वेऽपि बहुवचनमिति भावः ।

१९१३ । दन्त उन्नत उरच् । (५-२-१०६)

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ।

१९१४ । ऊषसुषिमुष्कमधो रः । (५-२-१०७)

ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः मुष्करः । मधु माधुर्यम्—मधुरः । रप्रकरणे 'खमुखकुञ्जेभ्य उपसङ्गन्धानम्' (वा ३१९८) । खरः । मुखरः । कुञ्जो हस्तिहनुः । कुञ्जरः । 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्च' (वा ३१९९) । नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव । 'कच्छवा ह्रस्वत्वं च' (वा ३२००) । कच्छुरः ।

१९१५ । द्युद्भ्यां मः । (५-२-१०८)

द्युमः । द्रुमः ।

१९१६ । केशाद्दोऽन्यतरस्याम् । (५-२-१०९)

'हयवरट्' इति सूत्रे 'एका च सिकता तैलादाने असमर्था' इति भाष्ये प्रयोगात् सिकताशब्दः एकवचनान्तोऽप्यस्तीति लिङ्गानुशासने मूलकारो वक्ष्यति । दन्त उन्नत उरच् ॥ उन्नतविशेषणकादन्तशब्दात् मत्वर्थे उरच् स्यादित्यर्थः । उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्त इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । ऊषसुषि ॥ ऊष, सुषि, मुष्क, मधु, एषां समाहार-द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । सौत्रं पुंस्त्वम् । एभ्यो मत्वर्थे रप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ऊषर इति ॥ ऊषः क्षारमृत्तिकाविशेषोऽस्यास्तीति विग्रहः । सुषिर इति ॥ सुषिः बिलं अस्यास्तीति विग्रहः । मधुशब्दः क्षौद्रे द्रव्ये, माधुर्यात्मकरसविशेषे च गुणे वर्तते । तत्र रसविशेष-वाचिन एवात्र ग्रहणमित्याह । मधु माधुर्यमिति ॥ तथा भाष्यादिति भावः । अन्यथा मधुद्रव्यवति घटेऽपि मधुरपदप्रयोगः स्यात् । खरो गर्दभः, धिष्यो वा । मुखरः शब्दं कुर्वन् । कुञ्जरो हस्ती । रूढशब्दा एते । नगपांस्त्विति ॥ वार्तिकमिदम् । नगरमिति जातिविशेष-वाची । अत एव नगरीति ङीष् । पांसुर इति ॥ पांसुः अस्यास्तीति विग्रहः । पाण्डुर इति ॥ पाण्डुः शुक्लवर्णः, सः अस्यास्तीति विग्रहः । कथं पाण्डरशब्द इत्यत आह । पाण्डर-शब्दस्त्विति ॥ "हरिणः पाण्डरः पाण्डुः" इत्यमरः । कच्छवा इति ॥ वार्तिकमिदम् । कच्छशब्दाद्रप्रत्ययः, प्रकृतेर्ह्रस्वश्च अन्तादेश इत्यर्थः । कच्छुरः शुनां रोगविशेषः । द्युद्भ्यां मः ॥ 'दिव उत्' इति कृतोत्वस्य दिव्शब्दस्य द्यु इति निर्देशः । दिव्शब्दात् द्रुशब्दाच्च मप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । द्युमः द्रुम इति ॥ रूढशब्दावेतौ । केशाद्दोऽन्यतरस्याम् ॥ मत्वर्थे इति शेषः । नन्विहान्यतरस्याङ्ग्रहणं व्यर्थम् । समर्थानामिति वाग्रहणेनैव वाक्यस्य सिद्धत्वात् । नच महाविभाषायाः अपवादेन मुक्ते औत्सर्गिकस्याप्रवृत्तेः 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इत्युक्तत्वादिह मतुपोऽप्रवृत्त्यापत्तौ तत्प्रवृत्त्यर्थमन्यतरस्याङ्ग्रहणमिति वाच्यम् । प्राणिस्थादिति

प्रकृतेनान्यतरस्याग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम् । केशवः—केशी—केशिकः—केशवान् । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (वा ३२१०) । मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधिविशेषः । ‘अर्णसो लोपश्च’ (वा ५०५३) । अर्णवः ।

१९१७ । गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् । (५-२-११०)

ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डिवम् । गाण्डीवमर्जुनस्य धनुः । अजगवं पिनाकः ।

१९१८ । काण्डाण्डादीरन्नीरचौ । (५-२-१११)

काण्डीरः । आण्डीरः ।

१९१९ । रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् । (५-२-११२)

रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । ‘वले’ (सू १०४०) इति दीर्घः । आसुतीवलः । शौण्डिकः । परिषद्वलः । ‘पर्षत्’ इति पाठान्तरम् । पर्षद्वलम् । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (वा ३२१०) । भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । ‘वले’ (सू १०४०) इत्यत्र ‘संज्ञायाम्’ इत्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः ।

सूत्रादन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य समुच्चयार्थकस्यानुवृत्त्यैव तत्सिद्धेरित्यत आह । प्रकृतेनेति ॥ इनिठनोरिति ॥ इनिठनोरपीत्यर्थः । अन्यथा सिध्मादिभ्यश्चेत्यत्रैव मतुबेव समुच्चीयेत नत्विनिठनाविति भावः । तथाच वप्रत्यये इनिठनोर्मतुपि च चत्वारि रूपाणीत्याह । केशव इत्यादि । अन्येभ्योऽपीति ॥ वार्तिकमिदम् । केशादन्येभ्योऽपि मत्वर्थे वो दृश्यते इत्यर्थः । अर्णस इति ॥ वार्तिकमिदम् । अर्णसो वप्रत्ययः प्रकृतेः सकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । अर्णव इति ॥ अर्णः जलम् । तत्प्रभूतमस्तीति विग्रहः । इदन्तु वार्तिकम्भाष्ये न दृश्यते । गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ ह्रस्वदीर्घयोरिति ॥ गाण्डिशब्दस्य गाण्डीशब्दस्य च कृतयणोः गाण्ड्य इति युगपन्निर्देशः । ‘ख्यत्यात्परस्य’ इत्यत्र खितिशब्दयोः स्त्रीतीशब्दयोश्च यथेत्यर्थः । ततश्च गाण्डिशब्दात् गाण्डीशब्दात् अजगशब्दाच्च मत्वर्थे यथासङ्ख्यं ईरन् ईरच्प्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । रूढशब्दत्वादिह न मतुप्समुच्चयः । काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ काण्ड, आण्ड, अभ्यां ईरन्, ईरच् इति प्रत्ययौ मत्वर्थे स्त इत्यर्थः । रजःकृषि ॥ रजस्, कृषि, आसुति, परिषद् एभ्यो मत्वर्थे वलच् स्यादित्यर्थः । आसुतीवल इति ॥ ‘षुच् अभिषवे’ । आङ्पूर्वात् स्त्रियां क्तिन् । ‘वले’ इति दीर्घः । अन्येभ्योऽपीति ॥ वार्तिकमिदम् । ‘रजःकृषि’ इत्यादिसूत्रोपात्तादन्येभ्योऽपि वलच् दृश्यते इत्यर्थः । भ्रातृवलः ‘ढ्रलोपे’ इत्यतः अण इत्यनुवृत्तेः ‘वले’ इति न दीर्घः । पुत्रवल

१९२० । दन्तशिखात्संज्ञायाम् । (५-२-११३)

दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी ।

१९२१ । ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिन-
मलीमसाः । (५-२-११४)

मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः । ज्योत्स्ना ।
तमस उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिनच् ।
शृङ्गिणः । ऊर्जसो वलच् । तेन बाधा माभूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी ।
ऊर्जस्वलः । ‘ऊर्जोऽसुगागमः’ इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । ‘ऊर्जस्वतीः’ इतिवदसुन्न-
न्तत्वेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः । गोमी । मलशब्दादिनच् । मलिनः ।
ईमसच्च । मलीमसः ।

१९२२ । अत इनिठनौ । (५-२-११५)

दण्डी—दण्डिकः ।

इत्यादौ ‘वले’ इति दीर्घमाशङ्क्य आह । वले इत्यत्रेति ॥ दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥
समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । दन्तशब्दात् शिखाशब्दाच्च मत्वर्थे वलच् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । ज्योत्स्ना ॥
ज्योतिष इति ॥ ज्योतिरवयवाः ज्योतीषि, तान्यस्यां सन्तीति विग्रहे ज्योतिषशब्दात् नप्रत्ययः
उपधाभूतस्य इकारस्य लोपश्च निपात्यते । सति च इकारस्य लोपे इणः परत्वाभावात् षत्व-
निवृत्तौ ज्योत्सेनेति रूपम् । “चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना” इत्यमरः । तमस इति ॥ तमः अस्या-
स्तीति विग्रहे तमसशब्दात् रक्प्रत्ययः । उपधाभूतस्य मकारादकारस्य इत्वश्च निपात्यते इत्यर्थः ।
“तमिस्रा तामसी रात्रिः” इत्यमरः । ननु ‘तमिस्रा’ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् तमिस्रङ्गुहमिति कथ-
मित्यत आह । स्त्रीत्वमतन्त्रमिति ॥ निपात्यते इति शेषः । शृङ्गिण इति ॥ शृङ्गमस्यास्तीति
विग्रहः । इनचि णत्वम् । ऊर्जसो वलजिति ॥ निपात्यते इति शेषः । ऊर्जस इत्यव्युत्पन्नं
प्रातिपदिकम् । ननु ‘अस्मायामेधा’ इति विनिना सिद्धेरूर्जस्विन्निति निपातनं व्यर्थमित्यत
आह । तेनेति ॥ विशेषविहितेन वलच्चा अस्मायेति सामान्यविहितस्य विनो निवृत्तिर्माभू-
दित्येतदर्थं विनो निपातनमित्यर्थः । ऊर्जस्वल इति ॥ ऊर्जशब्दाद्वल्चि प्रकृतेरसुगागम
इति वृत्तिप्रत्ययः अनुपपन्न इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । ऊर्जस्वतीरिति वदिति ॥ ऊर्ज-
स्वतीरित्यत्र वलभावेन तत्सन्निधेयगशिष्टस्य असुगागमस्याप्रसक्तेः तत्र ऊर्जस् इत्यव्युत्पन्नं
प्रातिपदिकमवश्यमभ्युपेयम् । तेनैव ऊर्जस्विन्नूर्जस्वलयोः वलज्मात्रनिपातनोपपत्तेरित्यर्थः ।
ईमसच्चेति ॥ मलशब्दात् निपात्यते इति शेषः । अत इनिठनौ ॥ अदन्तान्मत्वर्थे इनि-
ठन् एतौ स्त इत्यर्थः । समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेर्मनुष्यमिव भवति । “एकाक्षरात्कृतो
जातेः सप्तम्याश्च न तौ स्मृतौ” इति भाष्यम् । एकाक्षरात् स्ववान्, कृतः कारकवान्, जातेः

१९२३ । ब्रीह्यादिभ्यश्च । (५-२-११६)

ब्रीही-ब्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो ब्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते । किं तर्हि । 'शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः, यवखलादिभ्य इकः' (वा ३२०९) । अन्येभ्य उभयम् ।

१९२४ । तुन्दादिभ्य इलच्च । ५-२-११७)

चादिनिठनौ मतुप्च । तुन्दिलः-तुन्दी-तुन्दिकः-तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, ब्रीहि, 'स्वाङ्गाद्विवृद्धौ' (ग. सू. १२४) 'विवृद्धयुपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णौ यख स कर्णिलः-कर्णी-कर्णिकः-कर्णवान् ।

१९२५ । एकगोपूर्वाट्ठिञित्यम् । (५-२-११८)

एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः ।

१९२६ । शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् । (५-२-११९)

निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञस्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

वृक्षवान्, सप्तम्यां दण्डाः अस्यां शालायां सन्ति दण्डवती, इदं प्रायिकम् । तेन "कार्थी-कार्यिकः, तण्डुली-तण्डुलिकः इत्यादि सिद्धम्" इति भाष्ये स्पष्टम् । ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ मत्वर्थे इनिठनौ इति शेषः । शिखामालेत्यादि ॥ वार्तिकमिदम् । शिखा, माला, संज्ञा, वीणा, बडबा, बालका, पताका, वर्मन्, शर्मन् एभ्यः इनिरेव नतु ठनित्यर्थः । यवखलेति ॥ यवखल नौ कुमारी एभ्यः ठनेव, नत्विनित्यर्थः । परिशिष्टेभ्यस्तु ब्रीह्यादिगणपाठितेभ्यः उभावित्यर्थसिद्धम् । इदं वृत्तौ स्पष्टम् । तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ मतुप्चेति ॥ समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । उदरादयश्चत्वारस्तुन्दादिगणपाठिताः । स्वाङ्गाद्विवृद्धाविति ॥ गणसूत्रमिदम् । वृद्धविषयात् स्वाङ्गादिलच् इनिठनौ मतुप्चेत्यर्थः । कर्णिल इति ॥ वृद्धौ कर्णौ अस्याति विग्रहः । एकगोपूर्वाट्ठिञित्यम् ॥ एकपूर्वात् गोपूर्वाच्च नित्यण्ठच् स्यादित्यर्थः । यद्यपि नित्यग्रहणाभावेऽपि ठञा इनिठनोर्निवृत्तिः सिद्ध्यति । तथापि समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्त्या मतुप् समुचीयेत । तन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । ऐकशतिक इति ॥ 'पूर्वकाल' इति समासः । 'सङ्ख्यायाः संवत्सर' इत्युत्तरपदवृद्धिस्तु न । तत्र प्रतिपदोक्तताद्धितार्थसमासस्यैव ग्रहणात् । शतसहस्र ॥ निष्कात् पराविति ॥ असामर्थ्येऽपि सौत्रत्वात् समास इति भावः ।

१९२७ । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । (५-२-१२०)

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । 'आहत—' इति किम् । रूपवान् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३२१०) । हिम्याः पर्वताः । गुण्याः ब्राह्मणाः ।

१९२८ । अस्मायामेधास्रजो विनिः । (५-२-१२१)

यशस्वी—यशस्वान् । मायावी । ब्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी—मायिकः । किन्नन्तत्वात्कुः । स्रग्वी । 'आमयस्योपसङ्ख्यानं दीर्घश्च' (वा ३२१३) । आमयावी । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा ३२१४) । शृङ्गारकः । वृन्दारकः । 'फलवर्हाभ्यामिनच्' (वा ३२१५) । फलिनः । बर्हिणः । 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्' (वा ३२१६) । इन्ठनौ मतुप्च । हृदयालुः—हृदयी—हृदयिकः—हृदयवान् । 'शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने—' (वा ३२१७) । शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । 'स्फायितश्चि' इति रक् । तृप्ः पुरोडाशः, तं न सहते

रूपादाहत ॥ आहतेति भावे क्तः । आहतविशेषणकात् प्रशंसाविशेषणकाच्च रूपशब्दात् मत्वर्थे यप् स्यादित्यर्थः । आहतं रूपमिति ॥ आहतेन निष्पन्नं स्वरूपं यस्येति विग्रहे रूपशब्दाद्यपि रूप्यशब्द इत्यर्थः । रूप्यः कार्षापण इति ॥ परिमाणविशिष्टं रजत-सुवर्णादिर्मुद्रिकाविशेषयुक्तः कार्षापण इत्युच्यते । तत्स्वरूपञ्च स्वर्णकारकृताहनननिष्पाद्यमिति बोध्यम् । रूप्यो गौरिति ॥ प्रशस्तरूपसम्पन्न इत्यर्थः । अन्येभ्योऽपीति ॥ वार्तिकमिदम् । रूपशब्दादन्येभ्योऽपि यप् दृश्यत इत्यर्थः । हिम्याः पर्वताः इति ॥ भूमि यप् बहुलं हिम-मेष्वस्तीति विग्रहः । गुण्या ब्राह्मणा इति ॥ प्रशंसायां यप् । प्रशस्तगुणसम्पन्ना इत्यर्थः । अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ असित्यनेन असन्तं विवक्षितम् । असन्त, माया, मेधा, स्रज्, एभ्यः विनिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । यशस्वीति ॥ 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न रुत्वमिति भावः । यशस्वानिति ॥ 'एकगोपूर्वात्' इति सूत्रे नित्यप्रहणेन निवृत्तमपि समुच्चयार्थमन्यतरस्यांप्रहणमिह मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः । स्रग्वीत्यत्र 'व्रश्च' इति षत्वमाशङ्क्य आह । किन्नन्तत्वादिति । आमयस्येति ॥ आमयशब्दात् मत्वर्थे विनिः, प्रकृतेर्दीर्घश्चेत्यर्थः । शृङ्गवृन्दाभ्यामिति, फलवर्हाभ्यामिति, हृदयाच्चालुरन्यतरस्यामिति ॥ वार्तिक-मिदं त्रयम् । मतुप्चेति ॥ वक्तव्यः इति शेषः । भाष्ये तथोक्तत्वात् । जुद् इति चकारस्येतसंज्ञा । अन्यतरस्याङ्ग्रहणाच्चालोरभावे इनिठनौ । समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेर्मतुबपि । तथाचात्र चत्वारः प्रत्ययाः । तदाह । हृदयालुरित्यादि ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यः तदसहने चालुर्वक्तव्य इति वाचनिकमर्थतः सङ्गृह्णाति । शीतेति ॥ शीत, उष्ण, तृप्, एभ्यः द्वितीयान्तेभ्यः न सहते इत्यर्थे चालुर्वक्तव्य इत्यर्थः । तृप्ः पुरोडाश इति ॥ मन्त्रभाष्ये 'स्फायितश्चि' इति सूत्रे तथोक्त-

वृप्रालुः । ‘वृप्रं दुःखम्’ इति माधवः । ‘हिमाच्चेलुः’ (वा ३२१८) । हिमं न सहते हिमेलुः । ‘बलादूलः’ (वा ३२१९) । बलं न सहते बलूलः । ‘वातात्समूहे च’ (वा ३२२०) । वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः । ‘तप्पर्वमरुद्भ्याम्’ (वा ३२२१) । पर्वतः । मरुत्तः ।

१९२९ । ऊर्णाया युस् । (५-२-१२३)

सिच्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र ‘छन्दसि’ इति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि ‘अहंशुभमोः—’ (सू १९४६) इत्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् ।

१९३० । वाचो ग्मिनिः । (५-२-१२४)

वाग्मी ।

१९३१ । आलजाटचौ बहुभाषिणि । (५-२-१२५)

‘कुत्सित इति वक्तव्यम्’ (वा ३२२३) । कुत्सितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव ।

१९३२ । स्वामिन्नैश्वर्ये । (५-२-१२६)

त्वादिति भावः । हिमाच्चेलुरिति ॥ वार्तिकमिदम् । हिमशब्दात् द्वितीयान्तात् न सहते इत्यर्थे चेळुः स्यादित्यर्थः । चकार इत् । बलादूल इति ॥ तन्न सहते इत्यर्थे वक्तव्य इति शेषः । वातात्समूहे चेति ॥ षष्ठ्यन्ताद्वातशब्दात् समूहेऽर्थे, द्वितीयान्तात् न सहते इत्यर्थे च, ऊलप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । तप्पर्वमरुद्भ्यामिति ॥ वार्तिकमिदम् । पर्वमरुद्भ्यान्तप् वक्तव्य इत्यर्थः । तन्वक्तव्य इति वृत्तिकृत्, हरदत्तश्च । प्रौढमनोरमायान्तु निच्त्वं निराकृतम् । शब्देन्दु-शेखरे तु हरदत्तसम्मतं निच्त्वमेव स्थापितम् । रूढत्वादवयवार्थाभावान्न मतुप् । ऊर्णाया युस् ॥ ऊर्णायुशब्दे ‘यस्येति च’ इति लोपमाशङ्क्य आह । सिच्वादिति । अनुवर्तयन्तीति ॥ ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यस्मादिति शेषः । वाचो ग्मिनिः ॥ वाच्शब्दात् मत्वर्थे ग्मिनिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । नकारादिकार उच्चारणार्थः । अतद्धित इति पर्युदासात् गकारस्य नेत्संज्ञा । वाग्मीति ॥ वाच्शब्दात् ग्मिनिप्रत्यये कुत्वं, जश्त्वम् । प्रत्यये गकारोच्चारणन्तु ‘प्रत्यये भाषायाम्, इत्यनुनासिकाभावार्थम् । आलजाटचौ ॥ वाच्शब्दात् आलच्, आटच्, एतौ मत्वर्थे बहुभाषिणीत्यर्थः । ग्मिनोऽपवादः । यस्तु सम्यगिति ॥ नच अबहु, अकुत्सितञ्च यो वदति तत्रापि वाग्मीति कुतो न भवतीति वाच्यम् । यो हि सम्यक् बहु भाषते वाग्मीत्येव स भवतीति भाष्यबलेन पूर्वसूत्रस्य सम्यक् बहुभाषिण्येव प्रवृत्तेरभ्युपगमात् इति भावः । स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ ऐश्वर्ये इति प्रकृतिविशेषणमित्यभिप्रेत्य आह । ऐश्वर्यवाचकादिति ॥

ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी ।

१९३३ । अर्शआदिभ्योऽच् । (५-२-१२७)

अर्शस्यस्य विद्यन्ते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ।

१९३४ । द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः । (५-२-१२८)

द्वन्द्वः । कटकवलयिनी । शङ्कनूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यं निन्द्यम् । ककुदावर्ती । काकतालुकी । ‘प्राणिस्थात्’ किम् । पुष्पफलवान्घटः । ‘प्राण्यङ्गान्न’ । पाणिपादवती । ‘अतः’ इत्येव । चित्रक-ललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ।

१९३५ । वातातीसाराभ्यां कुक्च । (५-२-१२९)

चादिनिः । वातकी । अतीसारकी । ‘रोगे चायमिष्यते’ । नेह । वातवती गुहा । ‘पिशाचाच्च’ (वा ३२२४) । पिशाचकी ।

आमिनजिति ॥ निपाद्यते इति शेषः । स्वामीनि ॥ स्वं ऐश्वर्यं, तद्वानित्यर्थः । नियन्तेति यावत् । ऐश्वर्येत्युक्तोर्धनवानित्यर्थे स्वामीति न भवति । अर्श आदिभ्योऽच् ॥ अर्शस्यशब्दः आदि एषामिति विग्रहः । अर्शस इति ॥ अर्शः गुदरोगविशेषः । द्वन्द्वोपताप ॥ द्वन्द्व-समासात् उपतापवाचकात् गर्ह्यवाचकाच्च प्राणिस्थविषयेभ्यो मत्वर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । द्वन्द्वेति उदाहरणसूचनम् । कटकवलयिनीति ॥ कटकवलययोः कश्चिदाकृतिभेदम्परिकल्प्य द्वन्द्वः उपपाद्यः । उपताप इत्यस्य विवरणं रोग इति । किलासः कुष्ठभेदः । गर्ह्यमित्यस्य विवरणं निन्द्यमिति । ककुदावर्तीति ॥ ककुदङ्गीवाया अधस्तात्पृष्ठभागः । तत्र आवृतः ककुदावर्तः, सः अस्यास्तीति विग्रहः । काकतालुकिनीति ॥ काकस्येव तालुके काकतालुके, ते अस्याः स्त इति विग्रहः । प्राण्यङ्गान्नेति ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् । एवंविधवार्तिकस्य भाष्ये अदर्शनात् । अत इत्येवेति ॥ समासान्त इति सूत्रभाष्यरीत्या मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । चित्रकललाटिकावतीति ॥ चित्रकञ्च ललाटिका चेति द्वन्द्वः । अदन्तत्वाभावादिनिर्नेति भावः । ननु ‘अत इनिठनौ’ इत्यतोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरिह इनिग्रहणद्विमर्शमित्यत आह । सिद्धे प्रत्यये इति ॥ ठनादीनि ॥ आदिना मतुपः सङ्ग्रहः । वातातीसाराभ्यां कुक्च ॥ चादिनिरिति ॥ वात, अतीसार, आभ्यां मत्वर्थे इनिः स्यात् प्रकृतेः कुक्चेत्यर्थः । कुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्तावयवः । वातकीति ॥ वातरोगवानित्यर्थः । अतीसारकीति ॥ अतीसाररोगवानित्यर्थः । रोगे चायमिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । रोग एवेत्यर्थः । वातवती गुहेति ॥ अत्र रोगस्याप्रतीतेरिति कुकौ नेति भावः । पिशाचाच्चेति ॥ वार्तिकमिदम् । पिशाचादिनिः प्रकृतेः कुक्चेत्यर्थः ।

१९३६ । वयसि पूरणात् । (५-२-१३०)

पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चम्युष्ट्रः । ठनादिबाधनार्थमिदम् । 'वयसि' किम् । पञ्चमवान् ग्रामः ।

१९३७ । सुखादिभ्यश्च । (५-२-१३१)

इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । 'माला क्षेपे' (ग. सू. ११६) । माली ।

१९३८ । धर्मशीलवर्णान्ताच्च । (५-२-१३२)

धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ।

१९३९ । हस्ताज्जातौ । (५-२-१३३)

हस्ती । 'जातौ' किम् । हस्तवान्पुरुषः ।

१९४० । वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । (५-२-१३४)

वर्णी ।

१९४१ । पुष्करादिभ्यो देशे । (५-२-१३५)

पुष्करिणी । पद्मिनी । 'देशे' किम् । पुष्करवान्करी । 'बाहूरुपूर्वपदाद्वलात्' (वा ३२२५) । बाहुबली । ऊरुबली । 'सर्वादश्च' (वा ३२२६) । सर्वधनी । सर्वबीजी । 'अर्थाच्चासन्निहिते' (वा ३३२७) । अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् । 'तदन्ताच्च' (वा ३२२८) । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ।

वयसि पूरणात् ॥ अत इनिठनावित्येव इनिसिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह । ठनादि-
बाधनार्थमिति ॥ सुखादिभ्यश्च ॥ इनिर्मत्वर्थे इति ॥ इनिरेव नतु ठनित्यर्थः ।
माला क्षेपे इति ॥ सुखादिगणसूत्रमिदम् । धर्मशील ॥ धर्माद्यन्तादिति ॥ धर्म,
शील, वर्ण, एतदन्तादिनिरेवेत्यर्थः । हस्ताज्जातौ ॥ हस्तान्मत्वर्थे इनिरेव, समुदायेन
जातिविशेषे गम्ये इत्यर्थः । वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ वर्णशब्दान्मत्वर्थे इनिरेव । समुदायेन
ब्रह्मचारिणि गम्ये इत्यर्थः । वर्णीति ॥ वर्णः ब्राह्मणादितत्तद्गुणोचितवसन्तादिकालमुपनयनम्,
सोऽस्यास्तीति विग्रहः । पुष्करादिभ्यो देशे ॥ पुष्करशब्दान्मत्वर्थे इनिरेव स्यात् देशे गम्ये ।
बाहूरुपूर्वपदात् बलादिति ॥ वार्तिकमिदम् । बाहु, ऊरु, एतत्पूर्वपदात् बलशब्दा-
न्तान्मत्वर्थे इनिरेवेत्यर्थः । सर्वादश्चेति ॥ वार्तिकमिदम् । इनिरेवेति शेषः । अर्थाच्चासन्निहिते
इति ॥ वार्तिकमिदम् । असन्निहितविषयकादर्थशब्दात् इनिरेवेत्यर्थः । अर्थीति ॥ असन्निहितः

१९४२ । बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् । (५-२-१३६)

बलवान्—बली । उत्साह्वान्—उत्साही ।

१९४३ । संज्ञायां मन्माभ्याम् । (५-२-१३७)

मन्मन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । मा । होमिनी । सोमिनी । ‘संज्ञायाम्’ किम् । सोमवान् ।

१९४४ । कंशम्भ्यां वभयुस्तितुतयसः । (५-२-१३८)

‘कम्’ ‘शम्’ इति मान्तौ । ‘कम्’ इत्युदकसुखयोः । ‘शम्’ इति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः । कंवः । कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । शंवः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंयः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकार-परस्यानुनासिकौ वयौ ।

१९४५ । तुन्दिवलिबटेर्भः । (५-२-१३९)

वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । ‘मूर्धन्योपधोऽयम्’ इति माधवः । तुन्दिभः । वलिभः । बटिभः । पामादित्वाद्बलिनोऽपि ।

अर्थः अस्येति विग्रहः । अर्थो नास्तीति यावत् । अत्र विरोधादस्तीति न सम्बध्यते । अर्थो-ऽसन्निहितोऽस्येत्यर्थे अप्राप्त एव इनिर्विधीयते इति कैयटः । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिनिषेधादाह । तदन्ताच्चेति ॥ अर्थशब्दान्तादपि इनिर्वक्तव्य इत्यर्थः । बलादिभ्यो ॥ मतुबभावपक्षे सन्निहितः इनिरित्यभिप्रेत्योदाहरति । बलवान् बलीति ॥ संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ प्रथि-मिनीति ॥ ‘पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा’ इति इमनिजन्तः प्रथिमन्शब्दः । अत्र मनोऽनर्थकत्वे-ऽपि ‘अनिनस्मन्’ इति तदन्तविधिना इमनिजन्तोऽपि गृह्यते । प्रथिमन्शब्दादिनिप्रत्यये टिलोपे नान्तलक्षणङीपि प्रथिमिनीशब्दः । दामिनीति ॥ दामन्शब्दादिनौ टिलोपे ङीबिति भावः । मेति ॥ मान्तोदाहरणसूचनमिदम् । होमिनी । सोमिनीति ॥ होमशब्दात्सोम-शब्दाच्च इनौ ङीबिति भावः । कंशंभ्याम् ॥ व, भ, युस्, ति, तु, त, यस्, एषां सप्तानां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । सप्त प्रत्ययाः स्युरिति ॥ मत्वर्थे इति शेषः । पदत्वार्थ इति ॥ अन्यथा कम् इत्यस्मात् युप्रत्यये यप्रत्यये च कृते भत्वात् पदत्वाभावादनुस्वारो न स्या-दिति भावः । वकारयकारपरस्येति ॥ बहुव्रीहिः । वकारपरकस्य यकारपरकस्य चानुस्वारस्ये-त्यर्थः । तुन्दिवलि ॥ तुन्दि, बलि, बटि, एभ्यो मत्वर्थे भप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । समाहार-द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । पुंस्त्वमार्षम् । बटिभ इति ॥ ‘बट वेष्टने’ । बटनं बटिः अस्या-

१९४६ । अहंशुभमोर्युस् । (५-२-१४०)

‘अहम्’ इति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः—अहङ्कारवान् । शुभंयुः, शुभान्वितः ।

इति तद्धिते पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते तृतीयपादे प्राग्दिशीयप्रकरणम् ॥

१९४७ । प्राग्दिशो विभक्तिः । (५-३-१)

दिक्छन्देभ्यः इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः विभक्तिसंज्ञाः स्युः । अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः । ‘समर्थानाम्’ इति ‘प्रथमात्’ इति च निवृत्तम् । ‘वा’ इति त्वनुवर्तते एव ।

१९४८ । किंसर्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्यः । (५-३-२)

किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ।

स्तोति विग्रहः । अहंशुभमोर्युस् ॥ अहंयुश्शुभंयुरित्यत्र सुञ्जकमाशङ्क्य आह । अहमित्यादीति ॥ सित्त्वं पदत्वार्थम् । तेन पदत्वादनुस्वारे परसवर्णः सिञ्चति ॥

इति तद्धिते पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे प्राग्दिशीयप्रकरणं निरूप्यते—प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ दिक्छन्देन तद्धितं सूत्रं विवक्षितमित्यभिप्रेत्य आह । दिक्छन्देभ्य इत्यत इति ॥ विभक्तिसंज्ञका इति ॥ तत्फलन्तु ‘न विभक्तौ तुम्साः’ इति निषेधः । त्यदाद्यत्वम् । ‘इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिः’ इति स्वरश्च । स्वार्थिका इति ॥ स्वीयप्रकृत्यर्थे भवाः इत्यर्थः । तसिलादिष्वर्थनिर्देशाभावात् अतिशयाने इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वाच्चेति भावः । निवृत्तमिति ॥ अत्रोपपत्तिः ‘समर्थानाम्’ इत्यत्रोक्ता । अनुवर्तते एवेति ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् । किंसर्वनाम ॥ अब्यादिभ्य इति च्छेदः । प्राग्दिश इत्यनुवर्तते । तदाह । प्राग्दिशोऽधिक्रियते इति ॥ विधेयानिर्देशादधिकारोऽयमिति भावः । किमः सर्वनामत्वेऽपि व्यादिपर्युदासात् पृथग्रहणम् । व्यादिषु किंशब्दपाठस्तु त्वञ्च कश्च कौ, अहञ्च कश्च कौ, इत्यत्र ‘त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ’ इति किमः शेषत्वार्थः । अथ वक्ष्यमाणतसिलादिप्रत्यये परे

१९४९ । इदम इश् । (५-३-३)

प्राग्विदशीये परे ।

१९५० । एतेतौ रथोः । (५-३-४)

इदंशब्दस्य 'एत' 'इत्' इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्विद-
शीये परे । इशोऽपवादः ।

१९५१ । एतदोऽन् । (५-३-५)

योगविभागः कर्तव्यः । 'एतदः' एतेतौ स्तो रथोः । 'अन्' 'एतदः'
इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (सू २३६) ।

१९५२ । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । (५-३-६)

प्राग्विदशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ।

१९५३ । पञ्चम्यास्तसिल् । (५-३-७)

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल्वा स्यात् ।

कार्यविशेषाणाह । इदम इश् इत्यादिना । इदम इश् ॥ प्राग्विदशीये परे इति ॥ शेष-
पूरणम् । प्रकरणलभ्यमिदम् । शित्वात् सर्वादेशः । इत इत्युदाहरणम् । एतेतौ रथोः ॥ इदम
इत्यनुवर्तते । एतश्च इच्चेति द्वन्द्वात्प्रथमाद्विवचनम् । रश्च थ् च तयोरिति द्वन्द्वः । रेफादकार
उच्चारणार्थः । रेफथकाराभ्यां प्राग्विदशीयं प्रकरणलभ्यं विशेष्यते । 'यस्मिन्विधिः' इति तदादि-
विधिः । तदाह । इदंशब्दस्येत्यादिना ॥ तत्र रेफादौ परे एतः, थादौ तु इदिति, यथा-
सङ्ख्यं बोध्यम् । एतर्हि, इत्थम् । एतदोऽन् ॥ प्राग्विदशीये प्रत्यये परे एतदशब्दस्य अन्
स्यादित्यर्थः प्रतीयते । एवं सति एतच्छब्दस्य अनेव स्यात् । नत्वेतेतौ । तत्राह । योग-
विभाग इति ॥ एतद इति ॥ प्रथमसूत्रमिदम् । तस्य शेषपूरणम् 'एतेतौ रथोः' इति ।
एतच्छब्दस्य एतेतौ स्तो रेफथकारादौ प्रत्यये परे इत्यर्थः । एतर्हि, इत्थम्, इत्युदाहरणम् ।
अञ्जिति ॥ द्वितीयं सूत्रम् । एतद इत्येवेति ॥ रथोः इति तु नानुवर्तत इति भावः । तथाच
एतद इत्यस्य अन् स्यात्प्राग्विदशीये परे इति फलति । अतः, अत्र, इत्युदाहरणम् । ननु अना-
देशे नकारस्य इत्संज्ञायां अकारोऽन्तादेशः स्यादित्यत आह । अनेकाल्त्वादिति ॥
नकारस्य प्रयोजनाभावात् नेत्संज्ञा । नित्स्वरस्य प्रत्ययविषयत्वादिति भावः । तर्हि अत
इत्यादौ नकारस्य श्रवणं स्यादित्यत आह । नलोप इति ॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यान्दि ॥
दि इति सप्तम्येकवचनं प्राग्विदशीयविशेषणम् 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविधिः । तदाह । प्राग्वि-
दशीये दकारादाविति ॥ सदा इत्युदाहरणम् । तदेवन्तसिलादिप्रत्ययेषु प्राग्विदशीयेषु परेषु
कतिपयान् आदेशान् विधाय तसिलादिप्रत्ययान्वक्तुमुपक्रमते । पञ्चम्यास्तसिल् ॥
किमादिभ्य इति ॥ किंसर्वनामबहुभ्य इत्यर्थः । वा स्यादिति ॥ 'समर्थानाम्' इत्यतो

१९५४ । कु तिहोः । (७-२-१०४)

किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । व्यादेस्तु द्वाभ्याम् ।

१९५५ । तसेश्च । (५-३-८)

किं सर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थम् विभक्त्यर्थं च वचनम् ।

१९५६ । पर्यभिभ्यां च । (५-३-९)

आभ्यां तसिल्स्यात् । 'सर्वोभयार्थाभ्यामेव' (वा ३२४०) । परितः सर्वत इत्यर्थः । अभितः उभयत इत्यर्थः ।

१९५७ । सप्तम्यास्त्रल् । (५-३-१०)

कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ।

वाग्रहणस्यानुवृत्तेरिति भावः । कु तिहोः ॥ कु इति लुप्तप्रथमाकम् । 'किमः कः' इत्यस्मात् किमः इत्यनुवर्तते । 'अष्टन आ' इत्यतो विभक्ताविति । तिश्च ह् च तयोरिति द्वन्द्वः । इकार उच्चारणार्थः । ताभ्यां विभक्तिर्विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह । किमः कुः स्यादित्यादिना ॥ कुत इति ॥ किंशब्दात् पञ्चम्यन्तात्तसिल् । सुब्लुक् । किमः कुभावः । 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इत्युच्चेरव्ययत्वम् । वेत्यनुवृत्तेः फलमाह । कस्मादिति ॥ तिहोरित्युच्चेरत्र न कुभावः सर्वनाम्न उदाहरति । यत इति ॥ यदशब्दात् पञ्चम्यन्तात् सुब्लुक्, तसिलो विभक्तित्वात् तस्मिन्परे त्यदाद्यत्वं पररूपम् । एवन्तच्छब्दात्तत इति रूपम् । पक्षे तस्मादिति भवति । अत इति ॥ एतदशब्दात् पञ्चम्यन्तात् तसिल्, सुब्लुक्, एतदोऽन्, सर्वादेशः, नलोपः । पक्षे एतस्मादिति भवति । इत इति ॥ इदंशब्दात्पञ्चम्यन्तात् तसिल्, सुब्लुक्, इदमश् । पक्षे अस्मादिति भवति । अमुत इति ॥ अदसशब्दात् पञ्चम्यन्तात् तसिल्, उत्त्वमवे च । पक्षे अमुष्मादिति भवति । बहुत इति ॥ पक्षे बहुभ्य इति भवति । व्यादेस्त्विति ॥ सर्वनामत्वात् प्राप्तस्तसिल् व्यादिपर्युदासान्नेत्यर्थः । तसेश्च ॥ परस्य तसेरिति ॥ 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'अपादाने चाह्वीयस्त्रहोः' इति वक्ष्यमाणस्य तसेरित्यर्थः । ननु तसेस्तसिल् किमर्थमिल्यत आह । स्वरार्थमिति ॥ लिट्स्वरार्थमिल्यर्थः । विभक्त्यर्थमिति ॥ विभक्तिनिमित्तकत्यदाद्यत्वाद्यर्थमिल्यर्थः । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्य अप्राग्दिशीयत्वात् विभक्तित्वाभावात् त्यदाद्यत्वादिकन्न स्यादित्यर्थः । पर्यभिभ्याञ्च ॥ सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति ॥ वार्तिकमिदम् । परिषिञ्चति, अभिषिञ्चति, इत्यादौ वाग्रहणात् पक्षे न तसिल् । सप्तम्यास्त्रल् ॥ किमादिभ्यः

१९५८ । इदमो हः । (५-३-११)

त्रलोऽपवादः । इशादेशः । इह ।

१९५९ । किमोऽत् । (५-३-१२)

वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे त्रल् ।

१९६० । क्वाति । (७-२-१०५)

किमः कादेशः स्यादति । क् । कुत्र ।

१९६१ । वा ह च च्छन्दसि । (५-३-१३)

‘कुह स्थः’ । ‘कुह जग्मथुः’ ।

१९६२ । एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । (२-४-३३)

अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः, तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन्प्राप्ते सुखं वसामः । अतोऽत्राधीमहे । अतो न गन्तारः स्मः ।

१९६३ । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । (५-३-१४)

सप्तम्यन्तेभ्यः अद्यादिभ्यस्त्रलित्यर्थः । कुत्र इत्यादिरूपाणि, कुत इत्यादिवत् । **इदमो हः** ॥ इदंशब्दात् सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **किमोऽत्** ॥ अपकृष्यते इति ॥ ‘वा ह च छन्दसि’ इत्युत्तरसूत्रादिति शेषः । अपकर्षे व्याख्यानमेव शरणम् । अत्रप्रत्यये तकार इत् । न विभक्ताविति निषेधस्तु न भवति । ‘तवर्गस्येत्वप्रतिषेधोऽतद्धिते’ इति वार्तिकात् । **क्वाति** ॥ क् अतीति छेदः । केति लुप्तप्रथमाकं ‘किमः क्’ इत्यतः किम इत्यनुवर्तते । तदाह । **किमः केति** ॥ किशब्दात् सप्तम्यन्तात् अत्प्रत्ययः, तकार इत्, किमः कादेश इति भावः । **कुत्रेति** ॥ अत्प्रत्ययाभावपक्षे त्रलि ‘कुतिहोः’ इति कुभावे रूपम् । केचित्तु ‘किमोऽत्’ इत्यत्र उत्तरसूत्राद्वाग्रहणापकर्षे प्रमाणाभावात्तुलम्बाधित्वा नित्य एव अत्प्रत्ययः कुत्रेति त्वपशब्द एवेत्याहुः । **वा ह च छन्दसि** ॥ हेति लुप्तप्रथमाकम् । किमः सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । चादत् त्रल् च । यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामिदमुपन्यसनीयम् । तथापि वाग्रहणस्य पूर्वसूत्रे अपकर्षज्ञानायात्र तदुपन्यासः । **एतदस्त्रतसोः** ॥ ‘इदमोऽन्वादेशे’ इत्यस्मात् अन्वादेशे अशनुदात्त इत्यनुवर्तते । तदाह । **अन्वादेशेत्यादिना** ॥ **अतोऽत्रेति** ॥ एतदशब्दात् त्रलि प्रकृतेरशादेशे अत्रेति रूपम् । **अतो न गन्तारः स्म इति** ॥ एतस्माद्रामादित्यर्थः । एतदशब्दात्तसिल् प्रकृतेरशादेशः । ‘एतदोऽन्’ इत्येव सिद्धे अनुदात्तार्थं वचनम् । नच लिट्स्वरे सति शेषनिघातेन तसेरुदात्तत्वं सिद्धमिति शङ्क्यम् । लिट्स्वरापवादे अशोऽनुदात्तत्वे कृते लिट्स्वराप्राप्त्या प्रत्ययस्वरेणात्र तसेरुदात्तत्वे प्राप्ते तद्विधानार्थत्वात् । **इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते** ॥

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । ‘दृशिर्ग्रहणा-
द्भवदादियोग एव’ (वा ३२४४) । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् ।
तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानाम्प्रियः ।
आयुष्मान् ।

१९६४ । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा । (५-३-१५)

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले । सदा ।
सर्वदा । एकदा । अन्यदा । यदा । कदा । तदा । ‘काले’ किम् ।
सर्वत्र देशे ।

१९६५ । इदमो हिंल् । (५-३-१६)

सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । ‘काले’
किम् । इह देशे ।

१९६६ । अधुना । (५-३-१७)

इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थे अधुनाप्रत्ययः स्यात् । इश् ।
‘यस्य—’ (सू ३११) इति लोपः । अधुना ।

१९६७ । दानीं च । (५-३-१८)

इदानीम् ।

१९६८ । तदो दा च । (५-३-१९)

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्तिभ्योऽपीत्यर्थः । फलितमाह । पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्ता-
दपीति ॥ किमादेरिति शेषः । एवमिति ॥ स दीर्घायुः, ततो दीर्घायुः, तत्र दीर्घायुरित्याद्युह्य-
मित्यर्थः । सर्वैकान्य ॥ सप्तम्यन्तेभ्य इति ॥ किमादिभ्य इति शेषः । सप्तम्या इत्येवा-
नुवर्तते । व्याख्यानादिति भावः । सदा-सर्वदेति ॥ ‘सर्वस्य सोऽन्यतरस्यान्दि’ इति सभाव-
विकल्पः । कदेति ॥ किंशब्दात् दाप्रत्यये सति तस्य ‘किमः कः’ इति कादेशः । इदमो हिंल् ॥
इदमः हिंल् इति छेदः । एतर्हीति ॥ इदमशब्दात् हिंल्, ‘एतेतौ रथो,’ इत्येतादेशः । अधुना ॥
इदम इति सप्तम्या इति काले इति चानुवर्तते । तदाह । इदम इति ॥ इति ॥ ‘इदम इश्’
इत्यनेनेति शेषः । अधुनेति ॥ इयदितिवत् प्रत्ययमात्रं सिध्यते । पठन्ति चाभियुक्ताः “उदितवति
परस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयानौ गतवति विलयञ्च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे । सपदि पदमुदीतङ्गवल् प्रत्ययो
यत् तदियदिति मिमीते कोऽधुना पण्डितोऽपि ” इति वैयाकरणीमौपनिषदीञ्च प्रक्रियामाश्रित्य
प्रवृत्तो व्यर्थोऽयं श्लोकः । दानीञ्च ॥ इदमः सप्तम्यन्तात् कालवाचिनः स्वार्थे दानीमिति च
प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । इदानीमिति ॥ इदंशब्दात् दानीम्प्रत्ययः, इश् । तदो दा च ॥

तदा—तदानीम् । ‘तदो दावचनमनर्थकं, विहितत्वात्’ (वा ३२४३) ।

१९६९ । अनद्यतने हिँलन्यतरस्याम् । (५-३-२१)

कर्हि—कदा । यर्हि—यदा । तर्हि—तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि ।

१९७० । सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरे-

द्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः । (५-३-२२)

एते निपात्यन्ते । ‘समानस्य सभावो द्यस् चाहनि’ (वा ३२४५) । समानेऽहनि सद्यः । ‘पूर्वपूर्वतरयोः परभाव उदारी च संवत्सरे’ (वा ३२४६) । पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि । ‘इदम (इश्) समसण्’ (वा ३२४७) । अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः । ‘परस्मादेद्यव्यहनि’ (वा ३२४८) परस्मिन्नहनि परेद्यवि । ‘इदमोऽशभावो द्यश्च’ (वा ३२४९) अस्मिन्नहनि अद्य । ‘पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस् च’ (वा ३२५०) । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । उभयोरह्नोरुभयेद्युः । ‘द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः’ (वा ३२५१) । उभयद्युः ।

१९७१ । प्रकारवचने थाल् । (५-३-२३)

प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थात्स्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा ।

सप्तम्यन्तात्कालवृत्तेः तद्देशब्दात् दाप्रत्ययः, दानीम्प्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । तदो दावचनमिति ॥ वार्तिकमिदम् । विहितत्वादिति ॥ ‘सर्वैकान्य’ इत्यनेनेति शेषः । अनद्यतने हिँल् ॥ अनद्यतनकालवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः हिँल्प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । पक्षे दाप्रत्ययः । एतस्मिन्काले एतर्हीति ॥ एतद्देशब्दात् हिँल् । एतद् इति योगविभागात् रेफादौ एतादेशः । सद्यः परुत् ॥ “समानस्य सभावो द्यस् चाहनि” इति भाष्यवाक्यमिदम् । अहर्द्वैतेः समानशब्दात् सप्तम्यन्तात् द्यस्प्रत्ययः । समानस्य सभावश्च निपात्यते इत्यर्थः । समानेऽहनीत्यर्थः । “पूर्वपूर्वतरयोः परभाव उदारी च संवत्सरे” इत्यपि भाष्यवाक्यम् । उच्च आरिश्चेति द्वन्द्वः । सप्तम्यन्तादिमौ प्रत्ययौ संवत्सरे अभिधेये । “इदम (इश्) समसण्” इत्यपि भाष्यवाक्यम् । ऐषम इति ॥ समसणि णकार इत्, सकारादकार उच्चारणार्थः । णित्त्वादादिवृद्धिः । “परस्मादेद्यव्यहनि” इत्यपि भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्तात् एद्यविरिकारान्तः प्रत्ययः । “इदमोऽशभावो द्यश्च” इत्यपि भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्तात् अकारान्तो द्यस्प्रत्ययः “पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य” इत्यपि भाष्यवाक्यम् । प्रकारवचने थाल् ॥ पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह । प्रकारवृत्तिभ्य इति ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । यथा बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते इति विशेषैरिति गम्यते । सादृश्यं त्विह न

१९७२ । इदमस्थमुः । (५-३-२४)

थालोऽपवादः । 'एतदो वाच्यः' (वा ३२३५) । अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् ।

१९७३ । किमश्च । (५-३-२५)

केन प्रकारेण कथम् ।

इति तद्धिते प्राग्दिशीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्रागिवीयप्रकरणम् ।

१९७४ । दिक्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-

कालेष्वस्तातिः । (५-३-२७)

सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्ताति-
प्रत्ययः स्यात् ।

१९७५ । पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम् । (५-३-३९)

गृह्यते सर्वथेत्यादौ तदप्रतीतिः । तेन प्रकारेणेत्यनन्तरं विशिष्ट इति शेषः । 'यथा हरिः तथा हरः' इत्यादौ यत्प्रकारवान् हरिः तत्प्रकारवान् हरः इति बोधे सति हरिसदृशो हर इति फलति । तदभिप्रायेण यथाशब्दस्य सादृशार्थकत्वाक्तिः । इदमस्थमुः ॥ इदंशब्दात्प्रकारवृत्तेः थमु-
प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्यये उकार उच्चारणार्थः । मकारस्य उपदेशे अन्त्यत्वाभावान्नेत्त्वम् । यद्यपि 'न विभक्तौ' इति निषेधादेव मस्येत्त्वं न भवति । तथापि तदनित्यत्वज्ञापनार्थं मकारो-
च्चारणमित्याहुः । इत्थमिति ॥ 'एतेतौ रथोः' इति प्रकृतेरिदमः इदादेशः । एतच्छब्दात्
थमुप्रत्यये तु एतद इति योगविभागात् इदादेशः । किमश्च ॥ प्रकारवृत्तेस्थमुरिति शेषः ।
कथमिति ॥ 'किमः कः' इति कादेशः ॥

इति तद्धिते प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञकानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ प्रागिवीयप्रकरणमारभ्यते—दिक्छन्देभ्यः ॥ सप्तम्याद्यन्तेभ्य इति ॥
सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्य इत्यर्थः । रूढेभ्य इति ॥ शब्दप्रहणलभ्यमिदम् । अस्तातिप्रत्यये
इकार उच्चारणार्थः । तकारान्तः प्रत्ययः । 'सङ्ख्याया विधार्थे धा' इति सूत्रपर्यन्तमिदं सूत्रमस्तातिवर्ज-
मनुवर्तते । अत्र विभक्तीनां दिगादीनाञ्च न यथासङ्गं, व्याख्यानात् । पूर्वाधरावराणाम् ॥

एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्, तद्योगे चैषां क्रमात् 'पुर' 'अध्'
अव्' इत्यादेशाः स्युः ।

१९७६ । अस्ताति च । (५-३-४०)

अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्याम्-पूर्वस्याः-पूर्वा वा
दिक् । पुरः-पुरस्तात् । अधः-अधस्तात् । अवः-अवस्तात् ।

१९७७ । विभाषाऽवरस्य । (५-३-४१)

अवरस्यास्तातौ परेऽव् स्याद्वा । अवस्तात्-अवरस्तात् । एवं देशे
काले च । 'दिशि रूढेभ्यः' किम् । ऐन्द्र्यां वसति । 'सप्तम्याद्यन्तेभ्यः'
किम् । पूर्वं ग्रामं गतः । 'दिगादिवृत्तिभ्यः' किम् । पूर्वस्मिन्गुरौ वसति ।
'अस्ताति च' (सू १९७६) इति ज्ञापकादसिस्ताति न बाधते ।

१९७८ । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । (५-३-२८)

अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः, उत्तरतः ।

असीति छुप्तप्रथमाकम् । पुर, अध्, अव्, एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । अस्तात्यर्थे इति ॥
दिक्देशकालवृत्तिभ्य इत्यर्थः । अस्ताति च ॥ अस्तातीति छुप्तसप्तमीकम् । अस्तातीति
तकारान्तात् सप्तम्येकवचनं वा । पूर्वाधरावरराणामिति पुरध्व इति चानुवर्तते । तदाह ।
अस्ताताविति ॥ यद्यपि सूत्रक्रमे 'पूर्वाधर' इति 'अस्ताति च' इति 'सङ्ख्याया विधार्थे' इत्यतः
प्राक् पठिनम् । तत्र अस्तातौ पुराद्यादेशविधेयं नाय 'अस्ताति च' इति सूत्रमुपन्यसनीयम् ।
तत्रानुवृत्तिप्रदर्शनाय 'पूर्वाधर' इत्यपि सूत्रमिहैवोपन्यस्तम् । पुर इति ॥ पूर्वाशब्दात् असिप्रत्ययः
प्रकृतेः पुर आदेशः । पुरस्तादिने ॥ पूर्वाशब्दात् अस्तातिप्रत्ययः प्रकृतेः पुर आदेशः ।
अधः, अधस्तादिति ॥ अधरशब्दात् असिप्रत्यय अस्तातिप्रत्यये च प्रकृतेः अध् आदेशे
रूपम् । अव इति ॥ अवरशब्दात् असिप्रत्यये प्रकृतेः अव् आदेशे रूपम् । विभाषा-
ऽवरस्य ॥ 'अस्ताति च' इति पूर्वसूत्रादस्तातीत्यनुवर्तते । तदाह । अवरस्येति ॥
पवमिति ॥ पूर्वस्मिन् पूर्वस्मात् पूर्वो वा देशः, कालो वा पुरस्तादित्यादि । पूर्वस्मिन्गुरा-
विति ॥ पूर्वकालिकाध्यापनकर्तरीत्यर्थः । ननु 'दिक्छन्देभ्यः' इति सामान्यविहितस्य परादि-
शब्देषु सावकाशस्य पूर्वाधरावरशब्देषु असिना विशेषविहितेन बाधः स्यादित्यत आह ।
आस्ताति चेतीत्यादि ॥ दक्षिणोत्तराभ्याम् ॥ दिग्देशकालवृत्तिभ्यामिति शेषः ।
दक्षिणतः, उत्तरत इति ॥ नच तसुजव प्रत्ययोऽस्तु । दिग्वर्तित्वं तु 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे'
इति पुंवरत्वेनैव दक्षिणतः इत्यादि सिद्धमिति वाच्यम् । स्पष्टार्थत्वात् । अत एव भाष्ये अकारः
प्रत्याख्यातः । केचित्तु अकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । तेन पुरत इति सिद्धमित्याहुः ।

१९७९ । विभाषा परावराभ्याम् । (५-३-२९)

परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ।

१९८० । अञ्चैर्लुक् । (५-३-३०)

अञ्चत्यन्तादिक्छब्दादस्तातेर्लुक्स्यात् । 'लुक्छब्दितलुके' (सू १४०८) ।

प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च ।

१९८१ । उपर्युपरिष्ठात् । (५-३-३१)

अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्विरिष्ठातिलौ च प्रत्ययौ ।

उपरि-उपरिष्ठाद्वा वसति, आगतो, रमणीयं वा ।

१९८२ । पश्चात् । (५-३-३२)

अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ।

१९८३ । उत्तराधरदक्षिणादातिः । (५-३-३४)

उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

१९८४ । एनबन्धनतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । (५-३-३५)

उत्तरादिभ्य एनच्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चमीं विना ।

उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीन-
ननुवर्त्य दिक्छब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ।

समानकालीनमित्यादिवत् पुरत इति प्रामादिकमवेति बहवः । विभाषा ॥ अतसुजिति शेषः ।
पक्षे अस्तातिः । अञ्चैर्लुक् ॥ प्राच्यामिति ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अस्तातेर्लुक् ।
उपर्युपरिष्ठात् ॥ “ऊर्ध्वस्य उपभावः रिल्प्रत्ययो रिष्ठातिल्प्रत्ययश्च” इति भाष्यम् ।
तदाह । अस्तातेर्विषये इत्यादेना ॥ वसति, आगतो, रमणीयं वेति ॥ विभक्तित्रयस्य
यथासङ्ख्यमन्वयः । पश्चात् ॥ “अपरस्य पश्चभावः, आतिश्च प्रत्ययः” इति भाष्यवाक्य-
मिदम् । प्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । उत्तराधर ॥ आतिप्रत्यये इकार उच्चारणार्थः ।
अस्तातेरपवादः । एनबन्धनतरस्याम् ॥ “अपञ्चम्या इति प्रागस्य” इति भाष्यम् । सूत्रक्रमे
'पूर्वाधर' इत्यसि वक्ष्यति । ततः प्रागित्यर्थः । उत्तरादिभ्य इति ॥ उत्तराधरदक्षिणादित्यनु-
वर्तत इति भावः । अदूरे इत्येतद्व्याचष्टे । अवध्यवधिमतोः सामीप्ये इति ॥ पञ्चमीं
विनेति ॥ पञ्चम्यन्तान् भवतीत्यर्थः । यथास्वमिति ॥ एनबभावे पक्षे अस्तातिः असिः
आतिश्चेत्यर्थः । दिक्छब्दमात्रादिति ॥ अञ्चत्यन्तात्तु नेदम् । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ।

१. यथाक्रमः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाविभक्त्यन्तानामुदाहरणम् ।

१९८५ । दक्षिणादाच् । (५-३-३६)

अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । 'अपञ्चम्याः' इत्येव । दक्षिणादागतः ।

१९८६ । आहि च दूरे । (५-३-३७)

दक्षिणादूरे आहि स्यात् । चादाच् । दक्षिणाहि-दक्षिणा ।

१९८७ । उत्तराच्च । (५-३-३८)

उत्तराहि-उत्तरा ।

१९८८ । सङ्ख्याया विधार्थे धा । ५-३-४२)

क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्सङ्ख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा ।

१९८९ । अधिकरणविचाले च । (५-३-४३)

द्रव्यस्य सङ्ख्यान्तरापादने सङ्ख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु ।

१९९० । एकाद्धो ध्यमुञ्जन्यतरस्याम् । (५-३-४४)

ऐकध्यम्-एकधा ।

तेन प्राक् प्रामेणेत्यादि न भवतीत्याहुः । दक्षिणादाच् ॥ अस्तातेर्विषये इति ॥ एतेन अदूरे इति नानुवर्तते इति सूचितम् । एवञ्च आचप्रत्यये, उत्तराधरदक्षिणादित्यातिप्रत्यये, दक्षिणोत्तराभ्यां इत्यतसुचि च त्रीणि रूपाणि । आहि च दूरे ॥ दक्षिणाशब्दादिति शेषः । चादाजिति ॥ तथा दूरे उक्तरूपत्रयेण सह चत्वारि रूपाणीति भावः । उत्तराच्च ॥ आच् आहि चेति शेषः । अतसुचा आतिना च चत्वारि रूपाणि । सङ्ख्याया विधार्थे धा ॥ विधाशब्दस्यार्थः प्रकारः विधार्थः "विधा विधौ प्रकारे च" इत्यमरः । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । स चाभिधानस्वभावात् क्रियाविषयक एव गृह्यते । तदाह । क्रियाप्रकारेति ॥ चतुर्धा । पञ्चयेति ॥ गच्छतीत्यादिक्रियापदमध्याहार्यम् । चतुष्प्रकारा गमनादिक्रियेति बोधः । नवधा द्रव्यमित्यादावपि भवतीत्यादिक्रियापदमध्याहार्यम् । अधिकरणविचाले च ॥ अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः विचालनं सङ्ख्यान्तरापादनम् । तदाह । द्रव्यस्येति ॥ सङ्ख्यान्तरापादनञ्च न्यूनसङ्ख्यस्य अधिक-सङ्ख्याकरणम् अधिकसङ्ख्यस्य न्यूनसङ्ख्याकरणञ्च । आद्ये उदाहरति । एकं राशिं पञ्चधा कुर्विति ॥ द्वितीये तु अनेकमेकधा कुर्वित्युदाहार्यम् । इह राशिविषयक एव प्रकारो गम्यते नतु क्रियाप्रकार इति सूत्रारम्भः । एकाद्धो ध्यमुञ्जन्यतरस्याम् ॥ एकात् धः इति छेदः । धाशब्दस्य ध इति पञ्चम्येकवचनम् । एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञ्जदेशः स्यादित्यर्थः । ऐकध्यमिति ॥ नच एकशब्दात् ध्यमुञ्जप्रत्ययः स्वतन्त्रो विधीयताम्,

१९९१ । द्वित्र्योश्च धमुञ् । (५-३-४५)

आभ्यां 'धा' इत्यस्य धमुञ्स्याद्वा । द्वैधम्-द्विधा । त्रैधम्-त्रिधा ।
'धमुञ्जन्तान्स्वार्थे ङदर्शनम्' (वा ३२६०) । पथि द्वैधानि ।

१९९२ । एधाच्च । (५-३-४६)

द्वैधा । त्रैधा ।

१९९३ । याप्ये पाशप् । (५-३-४७)

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

१९९४ । पूरणान्नागे तीयादन् । (५-३-४८)

द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः । 'तीयादीकस्वार्थे
वा वाच्यः' (वा २६९१) । द्वैतीयीकः-द्वितीयः । तार्तीयीकः-तृतीयः ।
'न विद्यायाः' (वा २६९२) । द्वितीया, तृतीया, विद्येत्येव ।

१९९५ । प्रागेकादशभ्योऽछन्दसि । (५-३-४९)

पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः ।

नतु धाप्रत्ययस्यादेश इति वाच्यम् । तथा सति अधिकरणविचाल एव सन्निहितत्वादापत्तेः ।
द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ षष्ठी पञ्चम्यर्थे । ध इति अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते । तदाह । आभ्या-
मिति ॥ परस्येति शेषः । धमुञ्जन्तादिति ॥ वार्तिकमिदम् । दृशिग्रहणात् कचिदेवायम् ।
पथि द्वैधानीति ॥ तृणानीति शेषः । द्वैधमित्यस्मात् ङप्रत्यये टिलोपे रूपम् । नच 'तसिलादयः
प्राक् पाशपः' इति ङप्रत्ययान्तस्याप्यव्ययत्वं शङ्क्यम् । स्वभावतः सत्ववचनत्वेनाव्ययत्वासम्भ-
वात् "द्वैधानि" इति भाष्यप्रयोगाच्च । एधाच्च ॥ द्वित्रिभ्याम्परस्य धाप्रत्ययस्य एधाजित्यादेशः
स्यादित्यर्थः । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'एधाच्च' इत्यन्तैर्विहितप्रत्ययान्तानामव्ययत्वम् । याप्ये
पाशप् ॥ याप्यः कुत्सितः । "निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमा" इत्यमरः । कुत्सिते विद्य-
मानात् स्वार्थे पाशप् स्यादित्यर्थः "प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामिदम् । अप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि
कुत्सित इति वक्ष्यमाणं भवति" इति भाष्ये स्पष्टम् । पूरणान्नाग ॥ पूरणार्थकतीयप्रत्य-
यान्तात् भागे विद्यमानात्स्वार्थे अन् स्यादित्यर्थः । अन्विधेः प्रयोजनमाह । स्वरे विशेष
इति ॥ 'जिनत्यादिः नित्यम्' इति स्वरे इत्यर्थः । तीयादीकगिति ॥ वार्तिकमिदम् । 'दृष्टं
साम' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । न विद्यायाः इति ॥ वार्तिकमिदमपि तत्रैव स्थितम् ।
विद्यावृत्तेः तीयप्रत्ययान्तादीककु नेत्यर्थः । प्रागेकादशभ्यः ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे ।
पूरणप्रत्ययान्तात् भागे अनिति ॥ द्वितीयतृतीयशब्दाभ्याम्पूर्वसूत्रेण सिद्धत्वाच्चतुर्थीदि-
दशशब्दपर्यन्तविषयमभिप्रेत्योदाहरति । चतुर्थ इति ॥ नचानेनैव सिद्धत्वात्पूर्वसूत्रङ्गिमर्थ-

१९९६ । षष्ठाष्टमाभ्यां ज च । (५-३-५०)

चादन् । षष्ठो भागः षाष्टः-षष्ठः । आष्टमः-अष्टमः ।

१९९७ । मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च । (५-३-५१)

षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये । षष्ठको भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत् । अस्यानो वा लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् । षष्ठः-षाष्टः । अष्टमः-आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र जानौ नित्याविति ज्ञापयति ।

१९९८ । एकादाकिनच्चासहाये । (५-३-५२)

चात्कन्लुकौ । एकः-एकाकी-एककः ।

१९९९ । भूतपूर्वे चरट् । (५-३-५३)

आढ्यो भूतपूर्व आढ्यचरः ।

२००० । षष्ठ्या रूप्य च । (५-३-५४)

षष्ठ्यन्ताद्धूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः-कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः ।

मिति शङ्क्यम् । तस्य छन्दस्यपि प्रवृत्त्यर्थत्वात् । षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ॥ पूर्वसूत्रविषये इति शेषः । जेति लुप्तप्रथमाकम् । जे आदिवृद्धिः । चादनिति ॥ इह न यथासङ्ख्यम् । व्याख्यानात् । मानपश्वङ्गयोः ॥ अस्य अनो वेति ॥ अष्टमशब्दात्पूर्वसूत्रविहितस्य जप्रत्ययस्य अनुप्रत्ययस्य च अनेन लुगित्यर्थः । चकाराद्यथाप्राप्तमिति ॥ जप्रत्ययः अनुप्रत्ययश्चेत्यर्थः । ननु 'समर्थानाम्' इत्यतो वाप्रहणानुवृत्त्यैव जानोरभावे सति पश्वङ्गे अष्टमो भाग इत्यस्य सिद्धेरिह लुग्विधानं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह । महान्विभाषयेति ॥ पूर्वत्रेति ॥ 'षष्ठाष्टमाभ्यां ज च' इति सूत्रे इत्यर्थः । एवं षष्ठाष्टमाभ्यां शब्दाभ्यां जानोरिह नित्यम्प्राप्तयोः कदाचित्लुग्विधिरर्थवानित्यर्थः । एकादाकिनच्चासहाये ॥ असहायवाचकादेकशब्दात्स्वार्थे आकिनच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । भूतपूर्वे चरट् ॥ भूतपूर्वे वर्तमानात्प्रातिपदिकात् स्वार्थे चरट् स्यादित्यर्थः । षष्ठ्या रूप्य च ॥ रूप्येति लुप्तप्रथमाकम् । भूतपूर्वे इत्यनुवर्तते । षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वेऽर्थे इति ॥ भूतपूर्वेऽर्थे विद्यमानात् षष्ठ्यन्तादित्यन्वयः । भूतपूर्वे इत्यनुवृत्तं हि श्रुतत्वात् षष्ठ्या विशेषणम् । भूतपूर्वे सम्बन्धे या षष्ठी तदन्तात्स्वार्थे रूप्यः स्यादिति फलति । यथाश्रुते तु स्वार्थिकप्रकरणविरोधः । कृष्णरूप्य इति ॥ भूतपूर्वगत्या कृष्णसम्बन्धी गौरित्यर्थः । शुभ्रा रूप्यशब्दे 'तसिलादिषु' इति पुनस्त्वमाशङ्क्य 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इत्यादिवार्तिकपरिगणितेषु रूप्यस्यानन्तर्भावात्तस्मिन्परे पुंवत्वं नेत्याह । तसिलादिष्वित्यादि ॥

२००१ । अतिशयने तमविष्टनौ । (५-३-५५)

अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेनाढ्यः
आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ।

२००२ । तिङश्च । (५-३-५६)

तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप्स्यात् ।

२००३ । तरसमपौ घः । (१-१-२२)

एतौ घसंज्ञौ स्तः ।

शुभ्राया भूतपूर्व इति ॥ गौरिति शेषः । शुभ्रारूप्य इति ॥ भूतपूर्वगत्या शुभ्रासम्बन्धी गौरित्यर्थः । अतिशयने ॥ अतिपूर्वक शीङ्धातुरुपसर्गवशादुन्कर्षे वर्तते । उत्कर्षश्चाधिक्य-फलको न्यकारः, नत्वाधिक्यमात्रम् । तथा सति अकर्मकत्वापातात् । नचेष्टापत्तिः । तथा सति “शुक्लमतिशते शुक्लतरः, कृष्णमतिशते कृष्णतरः” इत्यादि भाष्यविरोधात् । “अतिशयिता अतिशायनः, बाहुल्यकः कर्तरि ल्युट्” इति भाष्यम् । अत एव निपातनाद्दीर्घः । अतिशयने इति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । अतिशयितरि विद्यमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे तमप् स्यादित्यर्थः । फलितमाह । अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेरिति ॥ यदि तु अतिशयनशब्दस्य भावत्युङन्तत्वं तर्हि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यापत्तौ शुक्लतरादिशब्दात् शुक्लादिगतमतिशयनमिति बोधः स्यात् । नत्वतिशयितशुक्ल इति । तच्च शुक्लतरः शुक्लतरेति पुंस्त्वञ्च स्त्रीत्वञ्च न स्यात् । अतिशयने वर्तमानादित्यर्थे तु अतिशयप्रकर्षादिशब्देभ्य एव स्यात् नतु पट्तादिभ्यः । अतिशयविशिष्टे लक्षणया विद्यमानादित्यर्थे अतिशय्यमानादपि प्रत्ययापत्तिः । अतिशयनकर्तरि लक्षणयान्तु भाष्योक्तमेव साधु इत्यास्तां तावत् । अयमेषामिति ॥ द्वयोरेकस्य निर्धारणे तरबीयसुनावपवादौ वक्ष्येते । अतः परिशेषाद्ब्रह्मनामेकस्य निर्धारणे अस्य तमपः प्रवृत्तिरिति भावः । अतिशयेनाढ्य इति ॥ द्रव्यस्य जातेर्वा स्वतः प्रकर्षयोगो नास्ति । अन्यथा घटतम इत्याद्यापत्तः । किन्तु गुणद्वारैव द्रव्यजात्योः प्रकर्षयोगः । तथा च आढ्यतम इत्यत्र उत्कर्षविशिष्टः आढ्यः प्रकृत्यर्थः । तमप् तु तद्द्योतकः । तमपि सति ‘सुपो धातु’ इति सुपो लुक् । ‘घकालतेनेषु’ इति योगेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेरुक्तत्वात् । अत्र आतिशायनिकप्रत्ययान्तादातिशायनिकप्रत्ययोऽनभिधानान्न भवति । “श्रेष्ठतमाय कर्मणे” इति तु छान्दसमिति भाष्ये स्पष्टम् । लघिष्ठ इति ॥ लघुशब्दादिष्ठनि ओर्गुणे प्राप्ते ‘इष्टमेयस्सु’ इत्यनुवृत्तौ ‘टेः’ इति टिलोपः । तिङश्च ॥ अत्राप्रातिपदिकादप्राप्ते वचनम् । तमप् स्यादिति ॥ ‘अजादी गुणवचनादेव’ इति नियमादिष्ठनानुवर्तते इति भावः । तरसमपौ घः ॥ प्रथमस्य प्रथमपादे सूत्रमिदम् । आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणान्ते पितौ घः, तादी घः, इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे पृथग्गुरुसूत्रप्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति । तस्य आतिशायनिकप्रकरणबहिर्भूतस्य सत्त्वे तत्सङ्ग्रहणार्थं प्रकरणान्तरे सूत्रप्रकरणस्यावश्यकत्वादित्याहुः । तेन ‘अत्यात्तरं’ ‘लोपश्च बलवत्तरः’

२००४ । किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे । (५-४-११)

किम् एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादासुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे ।
किन्तमाम् । प्राह्तेमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चै-
स्तमस्तरुः ।

२००५ । द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । (५-३-५७)

द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयो-
रपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरः—लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः
पटुतराः—पटीयांसः ।

इत्यादि सिद्धम् । किमेत्तिङव्यय ॥ आसु इति छेदः । उकार उच्चारणार्थः । किम्, एत्, तिङ्,
अव्यय, एषाञ्चतुर्णां द्वन्द्वः । ‘किमेत्तिङव्ययप्रकृतिको घः’ इति मध्यपदलोपी समासः । फलित-
माह । किम् एदन्तादित्यादिना ॥ अन्य इत्यर्थः । किन्तमामिति ॥ अत्यन्तस्वार्थिकोऽयं
तमप् नत्वतिशयेन । एषामतिशयनाढ्य इतिवदेषामतिशयेन क इति विग्रहस्यासम्भवात् ।
जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं हि निर्धारणम् । किञ्चद्वयं न जात्याद्यन्यतम-
प्रवृत्तिनिमित्तकः । एवञ्चातिशयस्याप्रतीतेर्द्रव्यप्रकर्षो दूरापास्त इति भावः । प्राह्तेमा-
मिति ॥ प्राहः पूर्वाहः । “प्राह्णापराह्ममध्याह्नाः त्रिसन्ध्यम्” इत्यमरः । अतिशयिते पूर्वाह्ने
इत्यर्थः । पूर्वावयवगतप्रकर्षादहः प्रकर्षो बोध्यः । अत्र अहर्न द्रव्यम् । सूर्योदयादारभ्य सूर्या-
स्तमयावत्रिकस्यैव कालस्य अहनृशब्दार्थत्वात् । तस्य च उदयादिक्रियाघटितत्वाच्च द्रव्यत्वमिति
भावः । पचतितमामिति ॥ अतिशयिता पाकक्रियेत्यर्थः । तिङन्तेषु क्रियाविशेष्यकबोधस्यैव
“प्रशंसायां रूपम्” इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । अतोऽत्र क्रियाया एव प्रकर्षो नतु द्रव्यस्येति
भावः । उच्चैस्तमामिति ॥ आशंसतीत्यध्याहार्यम् । अतिशयेन उच्चैराशंसनादिक्रियेत्यर्थः ।
अत्रापि क्रियाया एव प्रकर्षो नतु द्रव्यस्य । उच्चैस्तमस्तरुरिति ॥ अतिशयेन उच्चैस्तस्-
रित्यर्थः । अत्र उच्चैस्त्वप्रकर्षस्य तरौ द्रव्ये भानादान्नैत्यर्थः । किन्तमामित्यादौ ‘यस्येति च’ इति
लोपं परत्वात् बाधित्वा ह्रस्वान्तलक्षणनुदो निवृत्त्यर्थमासु इत्युकारोच्चारणम् । सति तु
तस्मिन् ‘निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य’ इति परिभाषया लुङ्निधावस्य न ग्रहणमित्यादि
‘आमि सर्वनाम्नः’ इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितम् । द्विवचन ॥ उच्यतेऽनेनेति वचनम् ।
द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । बर्थप्रतिपादकमिति यावत् । न द्विवचनसंज्ञकमिह गृह्यते
व्याख्यानात् । विभक्तव्यं विभज्यम् । ‘ऋहलोः’ इति ष्यतम्बाधित्वा निपातनाद्यत् । द्विवचनं
च विभज्यञ्चेति समाहारद्वन्द्वः । द्विवचनविभज्यञ्च तदुपपदञ्चेति कर्मधारयः । बर्थप्रतिपादके
विभक्तव्यविषयके च उपपदे सतीति फलितम् । प्रातिपदिकादिति तिङ इति चानुवर्तते । सुबन्ता-
त्तद्धितात्पत्तिरिति सिद्धान्तात्सुबन्तत्वम्प्रातिपदिकविशेषणं लभ्यते । फलितमाह । द्वयोरेकस्ये-
त्यादिना ॥ द्वयोर्मध्ये अन्यतरापेक्षया अतिशयविशिष्टस्वार्थवृत्तेः विभागप्रयोजकभूतधर्मवाच-

२००६ । अजादी गुणवचनादेव । (५-३-५८)

इष्टत्रीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । प्रथिष्ठः—प्रथीयान् । नेह । पाचकतरः—

पाचकतमः ।

२००७ । तुश्छन्दसि । (५-३-५९)

तृन्तृजन्तादिष्टत्रीयसुनौ स्तः ।

२००८ । तुरिष्ठेमेयःसु । (६-४-१५४)

तृशब्दस्य लोपः स्यात् एषु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः ।

दोहीयसी धेनुः ।

काच्च शब्दात्स्वार्थे तरबीयसुनौ स्त इति यावत् । यद्यप्यत्र द्वे सुवन्ततिङन्ते प्रकृती, द्वौ च प्रत्ययौ, तथापि न यथासङ्ग्यम् । व्याख्यानात् । अथ द्विवचनोपपदे उदाहरति । **अयमनयोरिति** ॥ अत्र उपोच्चारितमादं उपपदम्, नतु कृत्रिमम् । तद्धितविधौ तदसम्भवात् । धात्वधिकार एव तत्प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । तच्चापपदं विग्रहवाक्येऽवश्यं प्रयुज्यते । तद्धितवृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यकम् । **लघीयानिति** ॥ ईयसुनि नकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, उगित्त्वान्नुम्, 'सान्त' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । अथ विभज्योपपदे उदाहरति । **उदीच्याः प्राच्येभ्य इति** ॥ 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । द्विवचनसंज्ञकग्रहणे तु दन्ताः स्निग्धतराः इति न सिध्यत् । “ बहुषु पुत्रेषु एतदुपपन्नं भवति । अयम्मे ज्येष्ठः, अयम्मे मध्यमः, अयम्मे कनीयान् ” इति 'आद्यन्तवत्' सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात् । नैर्देशिकानां वार्ततरका इति 'तस्मिन्' इति सूत्रभाष्य-प्रयोगाच्च । अद्वयार्थोपपदेऽपि तरबीयसुनाविल्लाहुः । **अजादी** ॥ तरसमपौ इष्टत्रीयसुनौ चेति चत्वारः प्रत्ययाः अनुक्रान्ताः । तेषाम्मध्ये यौ अजादी इष्टत्रीयसुनौ तावित्यर्थः । तदाह । **इष्टत्रीयसुनाविति । पाचकतरः—पाचकतम इति** ॥ क्रियाशब्दत्वादाभ्यामिष्टत्रीयसुनौ नेति भावः । गुणवचनादजादी एवेति विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः एवकारः । तेन पटुतरः पटुतमः इत्यादि सिद्धम् । **तुश्छन्दसि** ॥ तृ इत्यस्य तुरिति पञ्चम्येकवचनम्, तृ इत्यनेन तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम्, प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । अजादी इत्यनुवर्तते । तदाह । **तृन्तृजन्तादिति** ॥ अगुणवचनादपि तृप्रत्ययान्तात् प्राप्त्यर्थमारम्भः । एवञ्च पूर्वेण नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोऽयं नत्वपूर्वो विधिरिति सूचयितुं छान्दसमप्यत्रोपन्यस्तम् । तथाच अगुणवचनादपि कर्तृशब्दादिष्टन्प्रत्यये कर्तृ इष्ट इति स्थिते 'इष्टेमेयस्सु' इति विहिते ऽलोपे प्राप्ते । **तुरिष्ठे-मेयःसु** ॥ तृ इत्यस्य तुरिति षष्ठ्येकवचनम् । **एष्विति** ॥ इष्टन्, इमन्, ईयस्, इयेतेष्वित्यर्थः । अयं लापमामर्थ्यादन्तादशः । अन्यस्य ऋकारस्य 'टेः' इत्येव सिद्धेः । **करिष्ठ इति** ॥ अयमनयोरतिशयेन कर्तैत्यर्थः । **दोहीयसी धेनुरिति** ॥ इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः । इष्टनि 'भस्याडे' इति पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ तृप्रत्ययस्य लोपे परनिमित्ताभावात् 'दादेः' इति घत्वस्य निवृत्तौ उगित्त्वात् ङीपि दोहीयसीति रूपम् । 'पुगन्त' इति गुणस्तु न निवर्तते ।

२००९ । प्रशस्यस्य श्रः । (५-३-६०)

अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः ।

२०१० । प्रकृत्यैकाच् । (६-४-१६३)

इष्ठादिष्वेकाच्प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः—श्रेयान् ।

२०११ । ज्य च । (५-३-६१)

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्टेयसोः । ज्येष्ठः ।

२०१२ । ज्यादादीयसः । (६-४-१६०)

‘आदेः परस्य’ (सू ४४) । ज्यायान् ।

२०१३ । वृद्धस्य च । (५-३-६२)

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः—ज्यायान् ।

२०१४ । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । (५-३-६३)

अजाद्योः । नेदिष्ठः—नेदीयान् । साधिष्ठः—साधीयान् ।

२०१५ । स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ।

(६-४-१५६)

लुप्तेऽपि तृचि प्रत्ययलक्षणेन तत्सत्त्वात् । प्रशस्यस्य श्रः ॥ अजाद्योरिति ॥ इष्टनीय-
सुनोरित्यर्थः । अजादी इत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यते इति भावः । प्रशस्यशब्दस्य क्रिया-
शब्दतया गुणवचनत्वाभावेऽपि अत एव ज्ञापकादिष्टनीयसुनौ । श्र इष्ट, श्र ईयस्, इति स्थिते
इष्टेमेयस्सु विहितटिलोपे प्राप्ते । प्रकृत्यैकाच् ॥ एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिः । इष्ठादि-
ष्विति ॥ ‘तुरिष्टेमेयस्सु’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ‘अल्लोपोऽनः, नस्तद्धिते, यस्येति च,
टेः’ इत्यादेरेतत्प्रकरणस्थलोपस्यायं प्रकृतिभावः” इति भाष्ये स्पष्टम् । श्रेष्ठः—श्रेयानिति ॥
अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य इत्यर्थः । ज्य च ॥ ‘ज्य’ इति लुप्तप्रथमाकं प्रशस्येति अजादी
इति चानुवर्तते । तदाह । प्रशस्यस्येति ॥ ज्येष्ठ इति ॥ ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति प्रकृतिभावान्न
टिलोपः । ईयसुनि ज्यादेशे ज्येयानिति प्राप्ते । ज्यादादीयसः ॥ ज्यात्, आत्, इति छेदः ।
ज्यात् परस्य ईयसः आकारः स्यादित्यर्थः । अन्तादेशत्वे प्राप्ते आह । आदेः परस्येति ॥
वृद्धस्य च ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । ज्यादेशः स्यादजाद्योरिति ॥ इष्टनीयसुनोरित्यर्थः ।
ज्येष्ठ इति ॥ अयमनयोरतिशयेन वृद्ध इत्यर्थः । अन्तिकबाढयोः ॥ अजाद्योरिति ॥
शेषपूरणमिदम् । अन्तिक, बाढ, अनयोः इष्टेयसुनोः परतः नेद, साध, एतावादेशौ
स्त इत्यर्थः । नेदिष्ठः—नेदीयानिति ॥ अयमनयोरतिशयेनान्तिक इत्यर्थः । साधिष्ठः—
साधीयानिति ॥ अयमनयोरतिशयेन बाढ इत्यर्थः । बाढो भृशः । “भृशप्रतिज्ञयोर्बाढम्”
इत्यमरः । “अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम्” इति च । स्थूलदूर ॥ एषामिति ॥

एषां यणादिपरं लुप्यते, पूर्वस्य च गुण इष्टादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । हसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवम् ईयस् । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् हसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ।

२०१६ । प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां

प्रस्थस्फवर्बहिर्गर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः । (६-४-१५७)

प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्टादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राविष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुन् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घादीनां पृथ्वादित्वात् प्रेमा, इत्यादि ।

स्थूल, दूर, युवन्, ह्रस्व, क्षिप्र, क्षुद्र, इत्येतेषामित्यर्थः । यणादीति ॥ यण् आदिर्यस्येति विग्रहः । परमिति यणादीत्यस्य विशेषणम्, परभूतं यणादीत्यर्थः । लुप्यते इति ॥ 'अल्लोपोऽनः' इत्यतोऽनुवृत्तं लोपपदमिह कर्मणि घञन्तमाश्रीयते इत्यर्थः । भावसाधनत्वे परमित्यनेन सामानाधिकरण्यासम्भवात् । पूर्वस्येति ॥ पूर्वत्वं यणपेक्षया बोध्यम् । इष्टादि-
ष्विति ॥ 'तुरिष्ठमेयस्सु' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्थविष्ठ इति ॥ स्थूलशब्दादिष्ठनि ल इत्यस्य लोपे ऊकारस्य गुण ओकारः, अवादेश इति भावः । ओर्गुणस्तु न प्रवर्तते । यणादिलोप-
स्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । एत्रमप्रेऽपि । दविष्ठ इति ॥ दूरशब्दादिष्ठनि र इत्यस्य लोपे ऊकारस्य गुणे अवादेशः । यविष्ठ इति ॥ युवन्शब्दादिष्ठनि वन्नित्यस्य लोपे उकारस्य गुणे अवादेशः । परमित्यनुचौ यु इत्यस्यापि यणादेर्लोपः स्यात् । हसिष्ठ इति ॥ ह्रस्वशब्दा-
दिष्ठनि व इत्यस्य लोपः । परमित्यनुचौ अत रादेर्लोपः स्यात् । क्षेपिष्ठ इति ॥ क्षिप्रशब्दादि-
ष्ठनि र इत्यस्य लोपे इकारस्य गुणः । 'इको गुणवृद्धी' इत्युक्तेः न पकारस्य गुणः । क्षोदिष्ठ इति ॥ क्षुद्रशब्दादिष्ठनि र इत्यस्य लोपः, उकारस्य गुणः । एवमीयस् इति ॥ स्थवीयान्, दवीयान्, यवीयान्, हसीयान्, क्षेपीयान्, क्षोदीयान् । इमनिजनुवृत्तेः प्रयोजनमाह । ह्रस्व-
क्षिप्रेति ॥ प्रियस्थिर ॥ प्रियादीनामिति ॥ प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, बहुल, गुरु, वृद्ध, तृप्र, दीर्घ, वृन्दारक, एषान्दशानामित्यर्थः । प्रादय इति ॥ प्र, स्थ, स्फ, वर्, बंहि, गर्, वर्षि, त्रप्, द्राधि, वृन्द, एते दशेत्यर्थः । इष्टेमेयस्स्वित्यर्थः । 'तुरिष्ठमेयस्सु' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रेष्ठ इति ॥ प्रियशब्दादिष्ठनि प्रकृतेः प्रादेशः । यणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादकारोच्चारण-
सामर्थ्याच्च न टिलोपः । आहुणः । स्थेष्ठ इति ॥ स्थिरशब्दादिष्ठनि प्रकृतेः स्थादेशः । प्रकृतिभावान्न टिलोपः । स्फेष्ठः इति ॥ स्फिरशब्दस्य इष्ठनि स्फादेशः । वरिष्ठ इति ॥ उरुशब्दात् इष्ठनि वर् आदेशः । बंहिष्ठ इति ॥ बहुलशब्दस्य बंहि
इत्यादेशः । इकार उच्चारणार्थः । अन्यथा यणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् उच्चारणसामर्थ्याद्वा इकारस्य लोपो न स्यात् । गरिष्ठ इति ॥ गुरुशब्दस्य इष्ठनि गर् आदेशः । वर्षिष्ठ इति ॥ वृद्धशब्दस्य इष्ठनि वर्षिरादेशः । बंहिवदिकार उच्चारणार्थः । त्रपिष्ठ इति ॥ तृप्रशब्दस्य

२०१७ । बहोर्लोपो भू च बहोः । (६-४-१५८)

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा--भूयान् ।

२०१८ । इष्टस्य यिट् च । (६-४-१५९)

बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः ।

२०१९ । युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । (५-३-६४)

एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्टेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे यविष्ठः । अल्पिष्ठः इत्यादि ।

२०२० । विन्मतोर्लुक् । (५-३-६५)

विनो मतुपश्च लुक्स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी । स्रजिष्ठः—स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान्—त्वचिष्ठः—त्वचीयान् ।

इष्टनि त्रप् आदेशः । अदुपधः । तृपधातोस्तृप्प्यर्थकादौणादिकं रक्ति तृप्रशब्दः । द्राघिष्ठ इति ॥ दीर्घशब्दस्य इष्टनि द्राघिरादेशः । बह्विवदिकार उच्चारणार्थः । वृन्दिष्ठ इति ॥ वृन्दारकशब्दस्य इष्टनि वृन्द आदेशः । अकार उच्चारणार्थः । एवमीयसुन्निति ॥ प्रयान्, स्थेयान्, स्फेयान्, वरीयान्, बहीयान्, गरीयान्, वर्षीयान्, त्रपीयान्, द्राघीयान्, वृन्दीयान् । अत्र इमनिजननुवृत्तेः प्रयोजनमाह । प्रियोरुबहुलेति ॥ इत्यादीति ॥ वरिमा, बहिमा, गरिमा, द्राघिमा, स्थेमा, स्फेमा, वर्षिमा, त्रपिमा, वृन्दिमा । बहोर्लोपः ॥ भू इति लुप्तप्रथमाकम् । इष्टमेयस्त्वित्यनुवृत्तम् । तत्र इष्टन् उत्तरसूत्रे कार्यान्तरविधानादिह तस्य न सम्बन्धः । तदाह । बहोः परयोरिति ॥ 'आदेः परस्य' इति प्रत्यययोरालोपः । भूमेनि ॥ बहुत्वमित्यर्थः । बहुशब्दात् पृथ्वादित्वादिमानिचि प्रकृतेर्भूभावः, प्रत्ययादेरिकारस्य लोपश्च । भूयानिति ॥ अयमनयोरतिशयेन बहुरित्यर्थः । वैपुल्यवाचकात् बहुशब्दादीयसुनि प्रकृतेर्भूभावः, प्रत्ययादेरिकारस्य लोपश्च । भूभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादो-गुणो न भवति । इष्टस्य यिट् च ॥ लोपः स्यादिति ॥ 'आदेः परस्य' इति बोध्यम् । यिटि टकार इत् । इष्टस्यादिलोपे कृते यिडागमः । ट इत् । टित्वात् प्रत्ययस्याद्यवयवः । बहोर्भूभावस्तु पूर्वसूत्रेण सिद्ध एव । 'यदि तु लोप इति निवृत्तं तदा यकार आगमः' इति भाष्यम् । युवाल्पयोः ॥ इष्टेयसोरिति ॥ अजादी इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या विपरिणामादिति भावः । कनिष्ठः—कनीयानिति ॥ अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वेत्यर्थः । पक्षे यविष्ठ इति ॥ युवन्शब्दादिष्टनि 'स्थूलदूर' इति वनो लोपे उकारस्य गुणे अवादेशे रूपम् । अल्पिष्ठ इति ॥ अल्पशब्दादिष्टनि टिलोपः । इत्यादीति ॥ यवीयान्, अल्पीयानिति रूपद्वयमादिपदग्राह्यम् । विन्मतोर्लुक् ॥ इष्टेयसोरिति ॥ अजादी इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या विपरिणामादिति भावः । स्रजिष्ठ इति ॥ स्रग्विन्शब्दादिष्टनि विनो लुकि तन्निमित्तपदत्वभङ्गात् कुत्वनिवृत्तिरिति

२०२१ । प्रशंसायां रूपम् । (५-३-६६)

सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ।

२०२२ । ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः । (५-३-६७)

ईषदूनो विद्वान्विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । विद्वद्देश्यः ।

विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ।

२०२३ । विभाषा सुपो बहुचुरस्तात्तु । (५-३-६८)

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुच्चा स्यात्स च प्रागेव, न तु परतः ।

ईषदूनः पटुः बहुपटुः । पटुकल्पः । ‘सुपः’ किम् । यजतिकल्पम् ।

भावः । एवं स्रजीयानिति ॥ त्वचिष्ट इति ॥ त्वग्वच्छब्दादिष्ठनि मतुपो लुकि तन्निमित्तपदत्वभङ्गात् कुत्वनिवृत्तिरिति भावः । एवं त्वचीयान् । अत एव ज्ञापकादाभ्यामिष्टनीय-
सुनौ । प्रशंसायां रूपम् । सुबन्तात्तिङन्ताच्चेति ॥ शेषपूरणमिदम् । ‘तिङश्च’ इत्यनु-
वृत्तम्, प्रातिपदिकादिति च । ‘घकाल’ इत्यादिलिङ्गात् सुबन्तादिति लभ्यते इति भावः ।
प्रशंसाविशिष्टे स्वार्थे वर्तमानात् तिङन्तात्सुबन्ताच्च रूपविति फलितम् । पचतिरूपमिति ॥
प्रशस्ता पाकक्रियेत्यर्थः । अत्र भाष्ये “क्रियाप्रधानमाख्यातं द्रव्यप्रधानत्राम” इति सिद्धान्तितम् ।
“पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्यत्र च न द्विवचनबहुवचने । तिडैव द्वित्वबहुत्वयोरुक्तत्वात् । एक-
वचनन्तु उत्सर्गतः करिष्यते, नपुंसकत्वन्तु लोकात् ” इत्यपि भाष्ये स्पष्टम् । ईषदसमाप्तौ ॥
ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे विद्यमानात् सुबन्तात् स्वार्थे कल्पप्, देश्य, देशीयर, एते प्रत्ययाः
स्युरित्यर्थः । विद्वत्कल्प इति ॥ ईषन्न्यूनवैदुष्यवानित्यर्थः । यशस्कल्पमिति ॥
असम्पूर्णं यश इत्यर्थः । ‘सोऽपदादौ’ इति सत्वम् । यजुष्कल्पमिति ॥ असम्पूर्णं यजु-
रित्यर्थः । ‘इणष्पः’ इति षत्वम् । विद्वद्देश्य इति ॥ असम्पूर्णवैदुष्यवानित्यर्थः । एवं
विद्वद्देशीयः । अत्र सर्वत्र ‘स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते’ इति वचनात् प्रकृतिलिङ्गत्वं
बोध्यम् । पचतिकल्पमिति ॥ असम्पूर्णं पाकक्रियेत्यर्थः । पचतिरूपमिति वलिङ्गवचननिर्वाहः ।
एवं वृषभकल्पः इयङ्गौरित्यादावपि प्रकृतिलिङ्गत्वं बोध्यम् । क्वचित् ‘स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्यतिवर्तन्ते’ इति वचनात् गुडकल्पाद्राक्षत्यादौ प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः । एतत्सर्वमतैव भाष्ये स्पष्टम् ।
विभाषा ॥ ईषदसमाप्तावित्यनुवर्तते । तदाह । ईषदसमाप्तिविशिष्ट इति ॥ प्रागेवेति ॥
सूत्रे तुशब्दो अवधारणे इति भावः । बहुपटुरिति ॥ पटुशब्दात् सुबन्तात् प्राक् बहुचि कृते
प्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुकि समुदायात् पुनः सुबुत्पत्तिः । नच तद्धितान्तत्वाभावात्
समासत्वाभावाच्च पूर्वोत्पन्नसुप्तिविशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् कथमिह लुगिति वाच्यम् ।
‘अर्थवत्’ इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकत्वसत्त्वात् । पटुरित्यस्य पूर्वोत्पन्नसुप्प्रत्ययान्तत्वेऽपि बहु-
पटुरिति समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावात् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् ।
नचैवं सति ‘कृतद्धित’ इत्यत्र समासग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । पदघटितसङ्घातस्य चेत

२०२४ । प्रकारवचने जातीयर् । (५-३-६९)

प्रकारवति चायम्, थाल्त् प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः । पटुजातीयः ।

२०२५ । प्रागिवात्कः । (५-३-७०)

‘इवे प्रतिष्ठितौ’ (सू २०५१) इत्यतः प्राक्काधिकारः ।

२०२६ । अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः । (५-३-७१)

‘तिडश्च’ (सू २००२) इत्यनुवर्तते ।

२०२७ । कस्य च दः । (५-३-७२)

प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमार्थत्वात् । नचैवं सति प्रकृते बहुपटुरिति समुदायस्य पूर्वोत्पन्नसुब्बिशिष्टस्य कथम्प्रातिपदिकत्वम्, असमासत्वादिति वाच्यम् । यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदन्तस्य चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमशरीराभ्युपगमात्, इति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । न च समर्थानामिति वाग्रहणादेव सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । बहुजभावपक्षे पूर्वसूत्रविहितकल्पबाधार्थत्वात् । अन्यथा महाविभाषया अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्य न प्रवृत्तिः, इति सिद्धान्तात् बहुजभावे वाक्यमेव स्यात् । नच कल्पवादीनाम्बहुचा समानविषयकत्वाभिरवकाशत्वं शङ्क्यम् । तेषान्तिडन्ते सावकाशत्वात् इति भाष्ये स्पष्टम् । एतदभिप्रेत्य आह । पटुकल्प इति ॥ ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तादिह सुव-ग्रहणं व्यर्थमिति पृच्छति । सुपः किमिति ॥ तिडश्चेत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सुवग्रहणम् । नच अस्वरितत्वादेव तदनुवृत्तिर्न भविष्यति इति वाच्यम् । “अव्ययसर्वनाम्नाम्” इत्याद्युत्तरसूत्रे तिडश्चेत्यनुवृत्तेरावश्यकतया तस्य स्वरितत्वावश्यकत्वात्” इति भाष्ये स्पष्टम् । एतदभिप्रेत्य आह । यजतिकल्पमिति ॥ “तुग्रहणन्तु ‘स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते, क्वचि-दतिवर्तन्ते’ इति ज्ञापनार्थम्” इति भाष्ये प्रपञ्चितम् । प्रकारवचने ॥ ‘प्रकारवचने थाल्’ इत्यतोऽस्य वैलक्षण्यमाह । प्रकारवति चायमिति ॥ प्रकारवत्येवेत्यर्थः । थाल् तु प्रकार-मात्रे इति ॥ वस्तुतस्तु उभयमपि प्रकारवतीति न्याय्यम् । अविशेषात् । अन्यथा तथेत्यत्र सः प्रकारः इत्येवार्थः स्यात् । नच किमादिभ्यो विशिष्य विहितेन थाला तज्जातीयः इत्याद्यस्मि-द्धिरिति वाच्यम् । ‘जात्यन्ताच्छ बन्धुनि’ इति तज्जात्यादिशब्दात् छप्रत्ययेनैव तज्जातीत्यादि-सिद्धेः । अत एव यथाजातीयक इत्यादि भाष्यप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । जयादित्यस्तु अत्र प्रकारभेदः, थाल्विधौ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इत्याह । वामनस्तु सादृश्य भेद-श्चेत्युभयमपि प्रकार इत्याह । प्रागिवात्कः ॥ इवशब्दस्तद्धितसूत्रपर इति मत्वा आह । इवे प्रतीति ॥ अव्ययसर्वनाम्नाम् ॥ अनुवर्तते इति ॥ मण्डूकप्लुत्येति शेषः । अव्ययसर्वनाम्नां तिडन्तानाञ्च टेः प्राक् अकच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अकचि ककारादकार उच्चारणार्थः । चकार इत् । ककारान्तः प्रत्ययः । अयमपि प्रागिवादाधिकारः । कस्य च दः ॥ पूर्वसूत्रे ‘अव्ययसर्वनाम्नाम्’ इति समासनिर्देशेऽपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् अव्यय-ग्रहणमेवात्रानुवर्तते । कस्य इत्यत्र ककारादकार उच्चारणार्थः । ककारस्येति विवक्षितम् ।

कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच् ।

२०२८ । अज्ञाते । (५-३-७३)

कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । ‘ओकारसकार-
भकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु ‘सुबन्तस्य टेः प्रागकच्’
(वा ३२८४) । युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्म-
काभिः । अस्मकाभिः । ‘ओकार—’ इत्यादि किम् । त्वयका मयका ।
‘अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्बक्तव्यः’ (वा ३२८५) । मित्र्वादन्यादचः परः ।
तूष्णीकामास्ते । ‘शीले को मलोपश्च’ (वा ३२८६) । तूष्णींशीलः तूष्णीकः ।
पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् ।

तेनाव्ययस्य विशेषणात् तदन्तविधिः । तदाह । कान्ताव्ययस्येति ॥ अकच्चेति ॥ चकारेण
तदनुकर्षादिति भावः । एतेन अकचसन्नियोगशिष्ट एवायं दकारः इत्युक्तम्भवति । अयमपि
प्रागिवाधिकारः । अज्ञाते ॥ अज्ञातेऽर्थे विद्यमानात् सुबन्तात्स्वार्थे कप्रत्ययः स्यात् । अव्यय-
सर्वनाम्नां तिङन्तानाञ्च टेः प्राक् अकच् स्यात् । तत्रापि ककारान्ताव्ययानन्दकारोऽन्तादेशः
स्यादित्यर्थः । कस्यायमिति ॥ अज्ञातत्वाभिनयोऽयम् । अज्ञातोऽश्व इति विग्रहः
स्यादित्यर्थः । उच्चकैरिति ॥ उच्चैरित्यव्ययस्य टेः प्रागकच् । सर्वके । विश्वके इति ॥
ननु ‘अव्ययसर्वनाम्नाम्’ इति सूत्रे सुपः इत्यनुवृत्तेः सुबन्तानां सर्वनाम्नां टेः प्रागकजिति
फलितम् । तथा सति युवयोः आवयोः, युष्मासु अस्मासु, युष्माभिः अस्माभिः, इत्यत्र
सुबन्तानां टेः प्रागकचि युवकयोः आवकयोः, युष्मकासु अस्मकासु, युष्मकाभिः अस्मकाभिः,
इति न स्युः । युवयकोः आवयकोः, युष्मासकु अस्मासकु, युष्माभकिः अस्माभकिः, इति स्युः ।
यदि तु सुप इत्यनुवृत्त्यै प्रातिपदिकादित्येवानुवृत्त्यै प्रातिपदिकादेव सर्वनाम्नां टेः प्रागकजित्यर्थः
स्यात्, तर्हि त्वयका, मयकेति न स्यात् । त्वकया, मकया इति स्यादित्यत आह । ओकारेति ॥
वार्तिकमिदम् । ओकारादौ सकारादौ भकारादौ च सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु
सुबन्तस्यैव सर्वनाम्नष्टेः प्रागकजित्यर्थः । इदन्तु वार्तिकं युष्मदस्मन्नात्रविषयकमेव । भाष्ये
तथैवोदाहृतत्वात् । अन्येषान्तु सर्वनाम्नाम्प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच्, नतु सुबन्तानाम् ।
तेन सर्वकेणेत्यादि सिद्धम् । अत एव “विभक्तौ परतो विहितः किमः कादेशः साकच्कार्थः ।
कः-कौ-के” इति भाष्यं सङ्गच्छन्ते । त्वयका, मयकेति ॥ इह त्वया मयेति सुबन्तयोष्टेः
प्रागकच् । प्रातिपदिकस्य टेः प्रागकचि तु त्वकया मकयेति स्यादिति भावः । काम्बक्तव्य
इति ॥ काम्प्रत्यय इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । भाष्ये प्रत्ययशब्दस्यादर्शनात् । किन्तु मित्र्वादागम
एवायम् । तदाह । मित्र्वादिति ॥ अकचोऽपवादः । तूष्णीकामिति ॥ तूष्णी-
मित्यव्ययस्य ईकारादुपरि का इत्याकारान्त आगमः । शीले इति ॥ इदमपि वार्तिकम् ।
तूष्णीम् इत्यव्ययात् कप्रत्ययः स्यात् मकारस्य लोपश्च शीले गम्ये इत्यर्थः । शीलं

२०२९ । कुत्सिते । (५-३-७४)

कुत्सितोऽथोऽश्वकः ।

२०३० । संज्ञायां कन् । (५-३-७५)

कुत्सिते कन्स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वरार्थं वचनम् ।

२०३१ । अनुकम्पायाम् । (५-३-७६)

पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ।

२०३२ । नीतौ च तद्युक्तात् । (५-३-७७)

सामदानादिरूपा नीतिः । तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः

स्यात् । हन्त ते धानकाः । गुडकाः । एहकि । अद्धकि । पूर्व्वेणानुकम्प्यमाना-
त्प्रत्ययः । अनेन तु परम्परासंबन्धेऽपीति विशेषः ।

स्वभावः । तूष्णीक इति ॥ मौनस्वभाव इत्यर्थः । भाष्ये दीर्घस्यैव प्रयोगदर्शनात् । ‘केऽणः’
इति ह्रस्वो न भवति । ‘अव्ययसर्वनाम्नाम्’ इत्यत्र तिङ्श्वेत्यनुवृत्तेः प्रयोजनमाह । पचत-
कीति ॥ पचतीत्यत्र इकारात् प्रागकच् । ककारादकार उच्चारणार्थः । अन्यथा इकारात्प्राक्
अकच्प्रत्यये आद्गुणे पचतके इति स्यादिति भावः । जल्पतकीति ॥ जल्पतीत्यस्य
टेः प्रागकच् । धकिदिति ॥ धिक् इत्यव्ययस्य टेः प्रागकच्, कस्य दश्च ।
हिरकुदिति ॥ हिरुगित्यव्ययस्य टेः प्रागकच्, कस्य दश्च । कुत्सिते ॥ येन धर्मेण
कुत्स्यते वस्तु तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकात्स्वार्थे प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अव्ययसर्व-
नाम्नस्तु टेः प्रागकच्, कान्तस्याव्ययस्य दकारश्चान्तादेश इति बोध्यम् । तिङ्श्वेत्यनुवर्तते ।
अश्वक इति ॥ धावनस्य असम्यक्तादश्वस्य कुत्सा बोध्या । सर्वनामाव्ययतिङन्तानि पूर्व्ववदुदा-
हार्याणि । “याप्ये पाशप्” इति प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव भवति । इदन्तु सूत्रमप्रवृत्तिनिमित्त-
कुत्सायामपि” इति भाष्ये स्पष्टम् । संज्ञायाङ्कन् ॥ कुत्सिते इत्यनुवर्तते । तदाह । कुत्सित
इति ॥ तदन्तेन चेदिति ॥ कुत्साहेतुकसंज्ञाविषये कनिति यावत् । अनुकम्पायाम् ॥
अनुकम्पायुक्तार्थाभिधायिनः स्वार्थे कन् स्यादित्यर्थः । अनुकम्पा दया । नीतौ च तद्युक्तात् ॥
सामदानादीति ॥ आदिना भेददण्डयोर्ग्रहणम् । तद्युक्तादित्येतद्व्याचष्टे । अनुकम्पायुक्ता-
दिति ॥ अव्ययसर्वनाम्नां टेः प्रागिति चानुवर्तते ‘कस्य च दः’ इति च । हन्त ते धानका
इति ॥ दास्यन्ते इति शेषः । हन्तेत्यव्ययमनुकम्पायोतकम् । ‘हन्त हर्षेऽनुकम्पायाम्’
इत्यमरः । हन्तेत्यदन्तम् । हे पुत्रेति शेषः । अनुकम्पायुक्ता धाना इत्यर्थः । धानाशब्दात्
कप्रत्यये ‘केऽणः’ इति ह्रस्वे कान्तात् टापि ‘अभाषितपुंस्काच्च’ इति विकल्पात् पक्षे इत्वाभावः ।
एहकीति ॥ एहीति तिङन्तस्य टेः प्रागकच् । ‘अव्ययसर्वनाम्नाम्’ इत्यत्र तिङ्श्वेत्यनुवृत्तेरिति
भावः । अद्धकीति ॥ अद्धीति तिङन्तस्य टेः प्रागकच् । पूर्व्वेणेति ॥ अनुकम्पायास्तद्विषय-
त्वादिति भावः । परम्परासम्बन्धेऽपीति ॥ पुत्रस्साक्षादनुकम्प्यः । तद्वारा धाना

२०३३ । बह्वचो मनुष्यनाम्नष्टज्वा । (५-४-७८)

पूर्वसूत्रद्वयविषये ।

२०३४ । घनिलचौ च । (५-३-७९)

तत्रैव ।

२०३५ । ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः । (५-३-८३)

अस्मिन्प्रकरणे यष्टोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः—देवियः—देविलः—देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तः—वायुकः । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । वायुकः—पितृकः । ‘चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः’ (वा ३२९६) ।

अनुकम्पायुक्ता इति भावः । बह्वचो मनुष्य ॥ ठजिति च्छेदः । पूर्वसूत्रद्वयविषये इति शेषपूरणम् । ‘अनुकम्पायाम्’ इति ‘नीतौ च तद्युक्तात्’ इति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नः प्रातिपदिकात् ठज्वा स्यादित्यर्थः । पक्षे कः । घनिलचौ च ॥ तत्रैवेति ॥ शेषपूरणमिदम् । बह्वच इति पूर्वसूत्रविषये इत्यर्थः । ‘अनुकम्पायाम्’ इति ‘नीतौ च तद्युक्तात्’ इति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नः घन् इलच् एतौ च प्रत्ययावित्यर्थः । ठाजादौ ॥ अस्मिन्प्रकरणे इति ॥ अनुकम्पायां, नीतौ च इत्यस्मिन्प्रकरणे इत्यर्थः । सन्निधानलभ्यमिदम् । सर्वमिति ॥ ऊर्ध्वप्रहणादिदं लभ्यते । अन्यथा ‘आदेः परस्य’ इति परिभाषया द्वितीयाचः यः परः तस्यादेरेव स्यादिति भावः । ‘अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च’ इत्यतो लोप इत्यनुवृत्तमिह कर्मसाधनमाश्रीयते इति मत्वा आह । लुप्यते इति । देविक इति ॥ देवदत्तशब्दात् ठचि द्वितीयादचः परस्य दत्तशब्दस्य लोपे इकादेशे रूपम् । देविय इति ॥ देवदत्तशब्दात् घनि दत्तशब्दस्य लोपे इयादेशे रूपम् । देविल इति ॥ इलचि दत्तशब्दस्य लोपः । देवदत्तकः इति ॥ कप्रत्यये सति ठाजाद्यभावान्न दत्तपदलोपः । वायुक इति ॥ वायुदत्तशब्दात् दत्तशब्दस्य लोपः । उकः परत्वात् ठस्य कः । नन्विकादेशे सात देविक इत्यत्र अजादित्वादेव सिद्धे ठग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । ठग्रहणमिति ॥ कृत एव ठग्रहणे वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव नित्यत्वात् लोपे कृते ठस्य उकः परत्वात्कादेशः सिध्यति । अन्यथा इकादेशे कृते अजादित्वं पुरस्कृत्य दत्तशब्दस्य लोपे सति वायु इक इति स्थिते ठस्याभावात् कादेशो न स्यात् । नच स्थानिवत्त्वादिकस्य ठत्वं शङ्क्यम् । ‘ठस्येकः’ इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थं इति पक्षे अल्विधित्वात् सन्निपातविरोधाच्चैति भाष्ये स्पष्टम् । पितृक इति ॥ पितृदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दस्य लोपे उकः परत्वात् ठस्य कः । अथ “चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्टः उवर्णाल्ल इलस्य च” इति वक्ष्यमाणश्लोकवार्तिकं भङ्क्ता चतुर्थादच इत्येतद्व्याचष्टे । चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्य इति ॥ बृहस्पतिक इति ॥ बृहस्पतिदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दस्य लोपे ठस्य इकादेशः । द्वितीयादूर्ध्वत्वाभावादप्राप्ते वचनम् ।

अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः । ‘अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः’ (वा ३२९७) । देवदत्तकः—देवकः । ‘लोपः पूर्वपदस्य च’ (वा ३२९८) । दत्तिकः—दत्तियः—दत्तिलः—दत्तकः । ‘विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्यः’ (वा ३२९९) देवदत्तः—दत्तः, देवः । सत्यभामा—भामा सत्या । ‘उवर्णाह इलस्य च’ (वा ३३०३) । भानुदत्तः—भानुलः । ‘ऋवर्णादपि’ (वा ५०५४) । सवित्रियः । सवितृलः ।

‘चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाह इलस्य च ॥’ (वा ३२९६—३३००)

२०३६ । प्राचामुपादेरडज्जुचौ च (५-३-८०)

उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् जुच् एतौ स्तः । चाद्यथा-प्राप्तम् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पितः उपेन्द्रदत्तः उपडः—उपकः—उपियः उपिलः—उपिकः—उपेन्द्रदत्तकः । षड्रूपाणि ।

अनजादौ वेति वार्तिकभागं व्याचष्टे । अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति ॥ अनजादौ चेति पाठे विभाषेति भाष्यलब्धम् । तत्र देवदत्तको देवक इति कप्रत्यये दत्तलोप-विकल्पोदाहरणात् । लोपः पूर्वपदस्य चेति ॥ विभाषेति शेषः । अनजादाविति तु नात्र सम्बध्यते । तदाह । दत्तिक इत्यादि ॥ ठचि घनि इलचि केच रूपम् । अप्रत्यये तथैवेष्ट इति वार्तिकभागं व्याचष्टे । विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्य इति ॥ दत्तः, देवः इति ॥ देवदत्तशब्दात् ठाजादिप्रत्ययस्याप्यभावे पूर्वोत्तरपदयोः क्रमेण लोपे रूपम् । उवर्णादिति ॥ ल इति लोपस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । उवर्णात्परस्य इलचो लोपः स्यादित्यर्थः । ‘आदेः परस्य’ इति इकारस्य लोपः । चकारेण ठाजादौ द्वितीयादच ऊर्ध्वं लोपः सूत्रसिद्धः अनुद्यते । ऋवर्णादपीति ॥ ऋवर्णादपि परस्य इलच आदेर्लोपः स्यादित्यर्थः । सवित्रियः—सवितृलः इति ॥ घनि इलचि च रूपम् । वस्तुतस्तु ऋवर्णादपीति भाष्यादृष्टत्वादुपेक्ष्यम् । तदेवं व्याख्यातं वार्तिकं समस्तं पठति । चतुर्थादित्यादि ॥ प्राचामुपादेरडज्जुचौ च ॥ पूर्वविषये इति ॥ ‘बह्वचो मनुष्यनाम्नः’ इति सूत्रविषये इत्यर्थः । चाद्यथाप्राप्तमिति ॥ ठच्, घन्, इलच्चेत्यर्थः । इमनिज्वेत्यतो वेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः प्राचाङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । प्राचाङ्ग्रहणमिति ॥ उपडः इति ॥ उपेन्द्रदत्तशब्दात् अडचि द्वितीयं सन्ध्यक्षरमिति वक्ष्यमाणेन एकारादेशलोप इति केचित् । ‘नेन्द्रस्य परस्य’ इति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यापेक्षया अन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तेरेकारादिलोप इति

२०३७ । जातिनाम्नः कन् । (५-३-८१)

‘मनुष्यनाम्नः’ इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्स्या-
दनुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः । शरभकः । रासभकः । ‘द्वितीयं सन्ध्यक्षरं
चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः’ (वा ३३०३) । कहोडः । कहिकः । ‘एकाक्षरपूर्व-
पदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः’ (वा ३३०६) । वागाशीर्दत्तः । वाचिकः ।
कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिक इति । ‘षष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्’ (वा ३३०७) ।

शब्देन्दुशेखरे । उपक इति ॥ वुचि अकादेशे एकारादिलोपे रूपम् । उपिय इति ॥
घनि रूपम् । उपिल इति ॥ इलचि रूपम् । उपिक इति ॥ ठचि रूपम् । उपेन्द्र-
दत्तक इति ॥ कप्रत्यये रूपम् । ठाजाद्यभावालोपो न । जातिनाम्नः कन् ॥ जाति-
शब्दो य इति ॥ यः जातिप्रवृत्तिनिमित्तकः प्रसिद्धः सन् मनुष्यनामधेयभूतस्स इत्यर्थः । ‘अनु-
कम्पायाम्’ इति ‘नीतौ’ इति च सूत्रद्वयविहितस्यापवादः । द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेदिति ॥
‘एचस्सन्ध्यक्षराः’ इति प्राचामाचार्याणां प्रवादः । कहोड इति ॥ ऋषिविशेषस्य नामदम् । अत्र
द्वितीयोऽच् सन्ध्यक्षरं, तदादेर्लोपः । ननु तद्ध्रस्वैव । एकाक्षरेति ॥ व्यञ्जनसहितं एकोऽच्
एकाक्षर एकाक्षकमिति यावत् । तथाविधं पूर्वपदं येषां पदानां तानि एकाक्षरपूर्वपदानि,
तेषां मध्ये उत्तरभूतानि पदानि यावन्ति तेषां लोपः स्यादित्यर्थः । इह उत्तरपदशब्दो यौगिकः ।
ननु समासस्य चरमावयवे रूढः । व्याख्यानात् । द्वितीयादच ऊर्ध्वमित्यनेन द्वितीयाज्विशि-
ष्टस्य लोपे अप्राप्ते वचनमिदम् । वागाशीर्दत्त इति ॥ वाचि आशीः यस्य ननु मनस्येव
सः वागाशीः । तेन दत्त इति विग्रहः । यद्वा आशासनमाशीः, वाचा आशीः वागाशीः ।
‘कर्तृकरणे कृता’ इति समासः । तथा वागाशिषा दत्त इति विग्रहः । वाङ्मरणकाशासनेन
दत्त इत्यर्थः । वाचिक इति ॥ वागाशीर्दत्तशब्दात् ठचि वागित्येकाक्षरपूर्वपदात्परयोरआशी-
र्दत्तशब्दयोर्लोपे सति अन्तर्बर्तिविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य प्रवृत्तकुत्वजश्वयोरिकाश्रयभत्वेन
बाधान्निवृत्तौ वाचिक इति रूपमिति केचित् । वस्तुतस्तु ठचि इकादेशात् प्राक् ठावस्थायामेव
उत्तरपदलोपे कर्तव्ये असिद्धत्वान्न पूर्वं कुत्वादिप्रवृत्तिरित्याहुः । यद्यपि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य शी-
र्दत्तशब्दस्य लोपे वागा इक इति स्थिते ‘यस्येति च’ इत्याकारलोपे उत्तरीत्या कुत्वजश्वयोः
निवृत्तौ वाचिक इति सिद्ध्यति । तथापि आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन आकारान्तस्य इकमा-
श्रित्य भत्वे सति आकारान्तनिष्ठभत्वेन चकारान्तनिष्ठपदत्वस्य अव्याघातात् कुत्वजश्वयोः
वागिक इति स्यात् । उत्तरपदलोपे तु अज्झलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकया
भसंज्ञया ‘सुप्तिङन्तम्’ इति पदसंज्ञा बाध्यते । एकसंज्ञाधिकारे परत्वादिति भावः । कथमिति ॥
अत्रापि अङ्गुलिदत्तशब्दस्य लोपे सति इकप्रत्ययाश्रितभत्वेन पदत्वाभावात् जश्वं दुर्लभमिति
प्रश्नः । षष इति ॥ षषशब्दस्य पूर्वपदत्वे ‘ठाजादौ’ इति सूत्रसिद्धौ द्वितीयादच ऊर्ध्वस्यैव
लोपः । नत्वयमुत्तरपदलोप इति वचनात् षडिक इति सिद्धमित्यर्थः । एवञ्च षडङ्गुलिदत्तः इत्यत्र
डकाराकारादूर्ध्वस्य लोपे सति डकाराकारस्य ‘यस्येति च’ इति लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वेन

२०३८ । शेवलसुपरि विशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् । (५-३-८४)

एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादचः ऊर्ध्वं लोपः स्यात् ।
पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः—शेवलिकः—शेवलियः—शेवलिलः ।
सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः ।

२०३९ । अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । (५-३-८२)

अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् । तस्य चोत्तरपदलोपः ।
अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ।

२०४० । अल्पे । (५-३-८५)

अल्पं तैलं तैलकम् ।

२०४१ । ह्रस्वे । (५-३-८६)

ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः ।

२०४२ । संज्ञायां कन् । (५-३-८७)

ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः ।
वंशकः । वेणुकः ।

२०४३ । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । (५-३-८८)

अकारान्तस्य इकमाश्रित्य भत्वे सति तेन अकारान्तनिष्ठेन षकारान्तस्य पदत्वाव्याघाता-
ज्ज्ञत्वं निर्बाधमिति भावः । स्पष्टञ्चेदं 'स्वादिषु' इति सूत्रे भाष्ये । शेवल ॥ एषामिति ॥
शेवल, सुपरि, विशाल, वरुण, अर्यमन्, एतत्पूर्वपदकानामित्यर्थः । पूर्वस्येति ॥
'ठाजादौ' इत्यस्येत्यर्थः । शेवलिकः इति ॥ शेवलदत्तशब्दात् ठचि तृतीयादचः परस्य
दत्तशब्दस्य लोपः । शेवलिल इति ॥ इलचि रूपम् । सुपरिक इति ॥ सुपरि-
दत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दलोपः । विशालिक इति ॥ विशालदत्तशब्दात् ठचि रूपम् ।
वरुणिकः इति ॥ वरुणदत्तात् वरुणिकः । अर्यमिकः इति ॥ अर्यमदत्तात् अर्यमिकः ।
“अकृतसन्धीनामेषाम्” इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् । तेन सुपर्याशीर्दत्तः, सुपरिकः,
इत्यादि सिद्ध्यति । अजिनान्तस्य ॥ व्याघ्रकः इति ॥ व्याघ्राजिन इति कस्य चिन्मनुष्यस्य नाम ।
तस्मात् कनि अजिनस्य लोपः । सिंहक इति ॥ सिंहाजिनशब्दात् कनि अजिनस्य लोपः ।
अल्पे ॥ अल्पत्वविशिष्टे वर्तमानान् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । तैलकमिति ॥ सर्वकम्
उच्चकैः पञ्चतकीत्याद्यप्युदाहार्यम् । ह्रस्वे ॥ ह्रस्वत्वविशिष्टे वर्तमानाद्यथाविहितं प्रत्ययाः
इत्यर्थः । अल्पत्वं महत्त्वप्रतिद्वन्द्वि, ह्रस्वत्वन्तु दीर्घत्वप्रतिद्वन्द्वीति भेदः । संज्ञायाङ्कन् ॥
वंशक इति ॥ ह्रस्वस्य वेणुजातिविशेषस्य नाम । कुटीशमी ॥ ह्रस्व इत्येव । कुटीर

ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ।

२०४४ । कुत्वा डुपच् । (५-३-८९)

ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । 'कुतूः कृत्तिस्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्' इत्यमरः ।

२०४५ । कासूगोणीभ्यां ष्टरच् । (५-३-९०)

आयुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी ।

२०४६ । वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । (५-३-९१)

वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राप्तः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम् ।

२०४७ । किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । (५-३-९२)

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः ।

इति ॥ 'स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति पुंस्त्वम् । एवं शमीरः शुण्डारः इत्यपि । ह्रस्वा शमी शुण्डा चेत्यर्थः । कुत्वा डुपच् ॥ कुतुप इति ॥ कुतूशब्दात् डुपचि डित्वाट्टिलोपः । तत्रापि कुटीरादिवत् स्त्रीत्वमपहाय पुंस्त्वमेव । तन्नामरकोशमपि प्रमाणयति । कुतूः कृत्तीति ॥ कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ह्रस्व इत्येव । कासूतरीति ॥ षित्वात् ङीषिति भावः । "कासुर्वुद्धे कुवाच्येऽस्त्रे" इति नानार्थरत्नमालायाम् । एवङ्गोणीतरीति । वत्सोक्ष ॥ ह्रस्वस्य इति निवृत्तम् । वत्स, उक्षन्, अश्व, ऋषभ, एभ्यस्तनुत्व-विशिष्टवृत्तिभ्यः ष्टरच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । तनुत्वं न्यूनत्वम् । वत्सः प्रथमवयाः । वयसश्च प्रथमस्य तनुत्वम् उत्तरवयःप्राप्त्या ज्ञेयम् । तदाह । द्वितीयं वयः प्राप्त इति ॥ उक्षतर इति ॥ उक्षा तरुणो बलीवर्दः । तारुण्यस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्त्या ज्ञेयम् । अश्वतर इति ॥ गर्दभेन अश्वायामुत्पादितः अश्वतरः । अश्वतरत्वञ्च अश्वत्वापेक्षया न्यूनमेव । ऋषभतर इति ॥ ऋषभः भारस्य वोढा । तस्य तनुत्वं भारोद्बहने मन्दशक्तिता, तद्वानित्यर्थः । ननु कृशो वत्सो वत्सतर इति कुतो नेत्यत आह । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायमिति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । किंयत्तदो निर्धारणे ॥ किम्, यत्, तत्, एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्ये निर्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यः डतरच् स्यादित्यर्थः । अनयोः कतरो वैष्णव इति ॥ को वैष्णव इत्यर्थः । अत्र वैष्णवत्वगुणेन किंशब्दार्थः इदमर्थाभ्यां निर्धार्यते । अतः किंशब्दात् डतरचि डित्वाट्टिलोपे कतरोः इति भवति । एवं यदशब्दात् तदशब्दाच्च डतरचि टिलोपे यतरः ततरः इति भवति । निर्धार्यमाणवाचिभ्य इति किम् । कयोरन्यतरो देवदत्तः, ययोरन्यतरः, तयोरन्यतरः, इत्यत्रापि किमादिभ्यो न भवति ।

२०४८ । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । (५-३-९३)

बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमज्वा स्यात् । ‘जातिपरिप्रश्ने’ इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया यः, सः । किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि । कतरः ।

२०४९ । एकाच्च प्राचाम् । (५-३-९४)

डतरच् डतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ।

२०५० । अवक्षेपणे कन् । (५-३-९५)

वा बहूनाम् ॥ कियत्तदो इति, निर्धारणे इति, एकस्येति चानुवर्तते । बहूनामिति निर्धारणे षष्ठी । तदाह । बहूनाममध्ये एकस्य निर्धारणे डतमज्वा स्यादिति ॥ मध्ये इत्यनन्तरमेकस्येति शेषः । जातिपरिप्रश्ने गम्ये इत्यपि बोध्यम् । जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः । जातौ परिप्रश्ने च गम्ये इत्यर्थः । तत्र जाताविति कियत्तदा सर्वेषामेव विशेषणम् । परिप्रश्नग्रहणन्तु किम एव विशेषणम् । तच्च क्षेपार्थकस्य किमो निवृत्त्यर्थम् । यत्तदोस्तु परिप्रश्नग्रहण न विशेषणम् । असम्भवादिति वृत्तौ स्पष्टम् । अत्र वार्तिकम् । ‘किमादीनान्द्विबद्धर्थे प्रत्ययविधावुपाध्यानर्थक्यम्’ इति । ‘पूर्वसूत्रे द्वयोरिति, अत्र सूत्रे जातिपरिप्रश्ने इति च न कर्तव्य इति भावः’ इति कैयटः । तदाह । जातिपरिप्रश्ने इति प्रत्याख्यातमाकरे इति ॥ क्षेपार्थस्य त्वनभिधानान्न ग्रहणमिति तदाशयः । पूर्वसूत्रे द्वयोरिति चेति बोध्यम् । तथाच ‘कतमः एषाम्पाचकशूरो देवदत्तः’ इत्यत्र क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे डतमच् भवति । ‘एषाङ्कतमो देवदत्तः’ इत्यत्र तु बहूनामेकस्य निर्धारणे डतमच् भवति । अत एव ‘प्रत्ययः’ इति सूत्रभाष्ये “बहुष्वासीनेषु कश्चित्किञ्चित्पृच्छति कतरो देवदत्तः” इति प्रयोगः सङ्गच्छते । कतमो भवताङ्कठ इति ॥ “गोत्रञ्च चरणैः सह” इति कठस्य जातित्वम् । वाग्रहणमकजर्थमिति ॥ अन्यथा महाविभाषया अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्य प्रवृत्तेरुक्तत्वादकच् न स्यादिति भावः । नच ‘अव्ययसर्वनाम्नाम्’ इत्यस्याधिकारत्वात् तदनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम् । इहैव सूत्रे तदनुवृत्तिः नतु पूर्वसूत्रे इति ज्ञापनार्थत्वात् । अतो डतरज्विषये नाकच् । महाविभाषयेति ॥ अत एव ‘अवक्षेपणे’ इति सूत्रे भाष्ये क एतयोरर्थयोः विशेषः इति प्रयोगः सङ्गच्छते । तमबादयः प्रागवक्षेपणकनोर्नित्याः प्रत्ययाः इति तु प्रायिकमिति भावः । किमोऽस्मिन्निति ॥ ‘वा बहूनाम्’ इति प्रकृतसूत्रविषयेऽपीत्यर्थः । बहुष्वासीनेष्वित्याद्युदाहृतभाष्यप्रयोगादिते भावः । एकाच्च प्राचाम् ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । डतरच् डतमच्च स्यादिति ॥ पूर्वसूत्रद्वये इति शेषः । “महाविभाषयैव सिद्धे प्राचाङ्ग्रहणं न कर्तव्यम्” इति भाष्यम् । अत एव नाकजर्थन्तत् । अवक्षेपणे कन् ॥ व्याकरणेन

व्याकरणेन गर्वितः व्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् ।
स्वतः कुत्सितं तु 'कुत्सिते' (सू २०२९) इत्यस्य ।

इति तद्धिते प्राग्वीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणम् ।

२०५१ । इवे प्रतिकृतौ । (५-३-९६)

कन्स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः । 'प्रतिकृतौ' किम् । गौरिव
गवयः ।

२०५२ । संज्ञायां च । (५-३-९७)

इवार्थे कन् स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्वसदृशस्य
संज्ञा अश्वकः । उष्ट्रकः ।

२०५३ । लुम्मनुष्ये । (५-३-९८)

संज्ञायां चेति विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये । 'चञ्चा तृणमयः
पुमान्' । चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा । वध्निका ।

गर्वित इति ॥ व्याकरणं हि स्वतो न कुत्सितं पठितम् । अधीतं विस्मृतं सद्ध्येतृकुत्साहेतुभूत-
गर्वमावहदवक्षेपणम् । नावक्षेपणकुत्सा । तत्कथं व्याकरणमवक्षेपणं स्यात् । 'कुत्सिते' इत्यनेन
गतार्थञ्चेदमित्यत आह । येनेतर इति ॥ अवक्षेपणशब्दः करणे ल्युडन्त इति भावः ॥

इति तद्धिते प्राग्वीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणं निरूप्यते । इवे प्रतिकृतौ ॥ कन् स्यादिति ॥
'अवक्षेपणे कन्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । इवार्थः उपमानत्वम् । तद्वति वर्तमानात्प्राति-
पदिकात्कन् स्यात्प्रतिकृतिभूते उपमेये इति फलितम् । मृदादिनिर्मिता प्रतिमा प्रतिकृतिः ।
अश्वक इति ॥ प्रतिकृतेः स्त्रीत्वेऽपि 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते' इति पुल्लि-
ङ्गत्वम् । संज्ञायाञ्च ॥ कनिति शेषः । समुदायश्चेदिति ॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चे-
त्प्रकृत्यर्थस्य संज्ञेत्यर्थः । पूर्वमूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भ
इति ॥ तथाच प्रतिकृताविति निवृत्तम् । इव इति त्वनुवर्तत एव । तदाह । अश्वसदृश-
स्येति ॥ अश्वसदृशस्य अमनुष्यस्य कस्य चित्संज्ञैषा । अश्वसदृशोऽयमश्वकसंज्ञक इति बाधः ।
लुम्मनुष्ये ॥ संज्ञायां चेति विहितस्येति ॥ ननु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य

२०५४ । जीविकार्थे चापण्ये । (५-३-९९)

जीविकार्थं यद्विक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतित्विदम् । ‘अपण्ये’ किम् । हस्तिकान्विक्रीणीते ।

२०५५ । देवपथादिभ्यश्च । (५-६-१००)

कनो लुप्स्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृतिगणोऽयम् ।

२०५६ । वस्तेर्ढञ् । (५-३-१०१)

इवेत्यनुवर्तत एव । ‘प्रतिकृतौ’ इति निवृत्तम् । वस्तिरिव वास्तेयम्—वास्तेयी ।

मनुष्यस्य । प्रतिकृतित्वासम्भवादिति भावः । चञ्चेव मनुष्यः चञ्चा इत्युदाहरणं वक्ष्यन् चञ्चाशब्दं व्याचष्टे । चञ्चा तृणमयः पुमानिति ॥ चञ्चेति ॥ चञ्चातुल्यो मनुष्योऽयच्चञ्चासंज्ञक इत्यर्थः । वध्निकेति ॥ वध्निका चर्ममयी प्रतिकृतिः । तत्तुल्यो मनुष्योऽयं वध्निकसंज्ञक इत्यर्थः । लुपि युक्तवत्त्वात् स्त्रीत्वम् । वचनं तु विशेष्यवदेव । ‘हरीतक्यादिषु व्यक्तिः’ इत्युक्तेः । तेन चञ्चेव मनुष्यो चञ्च इति न भ्रमति । जीविकार्थे चापण्ये ॥ पण्यं विक्रीयमाणम् । तदाह । अविक्रीयमाणमिति ॥ वासुदेव इति ॥ वासुदेवतुल्या जीविकार्था अविक्रिया प्रति-कृतिरित्यर्थः । एवं शिवः इत्यादि । कथं प्रतिकृतेरविक्रियायाः जीविकार्थत्वमित्यत आह । देवलकानामिति ॥ प्रतिमाङ्गहीत्वा भिक्षार्थं प्रतिगृहमटतामित्यर्थः । तत्तदायतनेषु प्रति-ष्ठितासु पूजार्थप्रनिमासु उत्तरसूत्रेण लुब्वक्ष्यते । हस्तिकान्विक्रीणीते इति ॥ जीविकार्थं हस्तितुल्यप्रतिकृतिं विक्रीणीते इत्यर्थः । अत्र पण्यत्वप्रतीतेः कनो न लुक् । ‘सज्ञायाञ्च’ इति विहितस्य नायं लुप् । किन्तु ‘इवे प्रतिकृतौ’ इति विहितस्यैव । भाष्ये प्रतिकृतावेव एतदुदा-हरणात् । पठन्ति चाभियुक्ताः “रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तच्च धिक् धिक् । अस्मिन्पथे योऽपशब्दं न वेति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तच्च धिक् धिक् ॥” इति । अत्र रामादिशब्दाः प्रतिकृतिषु वर्तन्ते । तासाञ्चात्र पण्यतया कनो लुप् दुर्लभ इति रामसीतालक्ष्मण-शब्दानामपशब्दत्वमित्याशयः । देवपथादिभ्यश्च ॥ कनो लुप् स्यादिति ॥ शेष-पूरणमिदम् । ‘इवे प्रतिकृतौ’ इति विहितस्य देवपथादिभ्यः परस्य कनो लुप् स्यादिति यावत् । देवपथ इति ॥ देवानां पन्थाः देवपथः । तत्प्रतिकृतिरित्यर्थः । ‘इवे प्रतिकृतौ’ इति कनो लुप् । एवं हंसपथः । अत्र वृत्तौ पठितम् “अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु” अर्चाः प्रतिमाः । पूजार्थासु तासु चित्रकर्मसु ध्वजेषु देवपथादि-गणपठितेषु ‘इवे प्रतिकृतौ’ इति विहितस्य कनो लुब्वित्यर्थः । ‘तद्वाजस्य’ इति सूत्रे कैयटोऽप्येतं श्लोकं पपाठ । अर्चासु यथा—शिवो विष्णुर्गणपतिरित्यादि । चित्रकर्मसु यथा—रावणः कुम्भकर्णः इन्द्रजिदित्यादि । ध्वजेषु यथा—कपिः गरुडः वृषभः इत्यादि । वस्तेर्ढञ् ॥ निवृत्तमिति ॥

२०५७ । शिलाया ढः । (५-३-१०२)

शिलेव शिलेयम् । योगविभागात् ढञ्चपीत्येके । शैलेयम् ।

२०५८ । शाखादिभ्यो यः । (५-३-१०३)

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अग्रयः । शरण्यः ।

२०५९ । द्रव्यं च भव्ये । (५-३-१०४)

द्रव्यम् अयं ब्राह्मणः ।

२०६० । कुशाग्राच्छः । (५-३-१०५)

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

२०६१ । समासाच्च तद्विषयात् । (५-३-१०६)

इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात् । काकताळीयो देवदत्तस्य वधः ।

अस्वरितत्वादिति भावः । ‘संज्ञायाच्च’ इत्यादिपूर्वसूत्रेषु कापि प्रतिकृतावित्यस्यानिवृत्तेः न छव्विधिषु तेषु तदनुवृत्तिरपेक्षिता । वस्तिरिवेति ॥ “वस्तिर्नाभिरधो द्वयोः” इत्यमरः । शिलाया ढः ॥ इवेत्येव । शिलेव शिलेयमिति ॥ दध्यादीति शेषः । योगेति ॥ शिलाया इत्येको योगः । ढञित्यनुवर्तते, इवेति च । शैलेयमिति ॥ चित्त्वादादिबुद्धिः । त्रियां ङीप् च फलम् । ढः इति द्वितीयो योगः । शिलाया इत्यनुवर्तते । उक्तोऽर्थः । शाखादिभ्यो यः ॥ यत् इति त्वपपाठः । तैत्तिरीये ‘मुख्यो भवति’ इत्यादौ मुख्यशब्दस्य आद्युदात्तत्वदर्शनात्, उगवादिस्त्रभाष्यविरुद्धत्वाच्च । द्रव्यञ्च भव्ये ॥ दुःशब्दादिवार्यवृत्तेः यप्रत्ययो निपात्यते भव्ये उपमेये गम्ये । भव्यः आत्मवान् । अभिप्रेतानान्धनानाम्पात्रभूत इति वृत्तिः । द्रव्यम् अयमिति ॥ दुः वृक्षः, सः यथा पुष्पफलादिभाक् एवमभिमतफलपात्रभूत इत्यर्थः । यद्वा दुः कल्पवृक्षोऽत्र विवक्षितः । स इव अभिमतार्थभागित्यर्थः । यप्रत्यये ओर्गुणः अवादेशः । कुशाग्राच्छः ॥ इवेत्येव । कुशाग्रमिवेति ॥ सूक्ष्मत्वे सादृश्यम् । कुशाग्रवत् सूक्ष्मेत्यर्थः । समासाच्च ॥ तच्छब्देन प्रकृतः इवार्थः परामृश्यते । तदाह । इवार्थविषयादिति ॥ इवार्थः सादृश्यमुपमानोपमेयभावात्मकम्, तद्विषयकादित्यर्थः । सादृश्यवदर्थबोधकात् समासादिति यावत् । यद्यपि घनश्याम इति समासोऽपि सादृश्यवदर्थबोधकः, तथापि सादृश्यवदर्थबोधकसमस्यमानयावत्पदावयवकात् समासादिति विवक्षितमिति न दोषः । छः स्यादिति ॥ चकारेण पूर्वसूत्रोपात्तच्छस्यानुकर्षादिति भावः । इवार्थे इति शेषः । पूगाञ्ज्यः इत्यतः प्रागिवाधिकारात् । ततश्च इवार्थकसमस्यमानयावत्पदकात्समासादिवार्थे छः स्यादिति लभ्यते । काकताळीयो देवदत्तस्य वध इति ॥ काकः कश्चिदकस्मात् ताळवृक्षस्य मूलद्वतस्ताळफलपतनान्मृतः । तथैव कश्चिद्देवदत्तः अकस्मान्निर्जनप्रदेशे कचिद्गतः चोरेण हतः, तत्रेदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अत्र समासार्थगतं सादृश्यमेकं, प्रत्ययार्थगतम् अन्यत्सादृश्यञ्च भासते ।

इह काकताळसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काक-
मरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः ।

२०६२ । शर्करादिभ्योऽण् । (५-३-१०७)

शर्करेव शर्करम् ।

२०६३ । अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् । (५-३-१०८)

आङ्गुलीव अङ्गुलिकः । भरूजेव । भारूजिकः ।

२०६४ । एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् । (५-३-१०९)

तथाहि काकागमनमिव ताळपतनमिव काकताळमिति समासस्य विग्रहः । अत्र काक-
शब्दः काकागमनसदृशे देवदत्तागमने लाक्षणिकः । ताळशब्दस्तु ताळपतनसदृशे चोरागमने
लाक्षणिकः । काकागमनसदृशदेवदत्तागमनन्ताळपतनसदृशश्चोरागमनमिति च काकताळमिति
समासाद्बोधः । यद्यप्यत्र काकताळशब्दयोः मिळितयोरेकत्रान्वयाभावात् द्वन्द्वसमासो न संभवति ।
परस्परान्वयाभावेन असामर्थ्याच्च । तथापि अस्मादेव विधिवलात् 'सुप्सुपा' इति समासः । तथाच
काकतालसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागम इति समासार्थः । तदाह । इह काकताळ-
समागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थ इति ॥ अत्र चोरसमागम इत्यस्य
चोरेण देवदत्तस्य समागम इत्यर्थः । तदेवंविधात्समासात् काकताळशब्दादिवान्तरार्थे
सादृश्यान्तरे छप्रत्ययः । तत्र समासात्मककाकताळशब्दभूतप्रकृत्यर्थरूपकाकताळसमागमसदृश-
देवदत्तचोरसमागमे उपस्थिते सति ताळपतनकृतकाकमरणे उपस्थिते उपमानत्वं देवदत्तवधे
चोरागमनकृते उपमेयत्वञ्च छप्रत्ययेन गम्यते । ततश्च तादृशचोरसमागमे सति ताळपतनकृत-
काकमरणसदृशो देवदत्तस्य चोरकृतो वध इति छप्रत्ययेन लभ्यते । तदाह । तत्प्रयुक्तः इति ॥
तादृशताळपतनप्रयुक्तेत्यर्थः । सदृश इत्यनन्तरन्देवदत्तवध इति शेषः । तथा च काकताळ-
समागमसदृशो देवदत्तचोरसमागमः, तद्धेतुकस्ताळपतनकृतकाकमरणसदृशश्चोरकृतो देवदत्तवध
इत्येव काकताळीयो देवदत्तवध इति समासाद्बोधः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये “काकागमनमिव
ताळपतनमिव काकताळम् । काकताळमिव काकताळीयम्” इति । अत्र काकताळमिति इवार्थ-
गर्भितकेवलद्वन्द्वान्न न भवति इवान्तरार्थस्यासादृश्यान्तरार्थस्याप्रतीतेरित्यलम् । अजाकृपा-
णीयः इति ॥ अजागमनमिव कृपाणपतनमिव अजाकृपाणम्, तदिव अजाकृपाणीयः ।
अजाकृपाणसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागमः समासार्थः । कृपाणपतनप्रयुक्ताजामरणसदृशो
देवदत्तवधश्चोरकृतः प्रत्ययार्थः । अत्र सर्वत्र अतर्कितोपनतत्वं साधारणो धर्म इत्याह ।
अतर्कितेति ॥ शर्करादिभ्योऽण् ॥ इव इत्येव । शर्करमिति ॥ 'स्वार्थिकाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति विशेष्यनिघ्नतेति भावः । अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ॥
इवेत्येव । अङ्गुलीवेति ॥ अङ्गुलिशब्दात् 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । आङ्गुलिक
इति ॥ पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता । भरूजेवेति । भारूजिक इति ॥ पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता ।
एकशालायाः ॥ पक्षे ढगिति ॥ अन्यतरस्याङ्ग्रहणम् अनन्तरठकः समुच्चयार्थमिति

एकशालाशब्दादिवार्थे ठज्वा । पक्षे ठक् । एकशालेव एकशालिकः—
एकशालिकः ।

२०६५ । कर्कलोहितादीकक् । (५-३-११०)

कर्कः शुक्लोऽश्वः । स इव कार्कीकः । लौहितिकः स्फटिकः ।

२०६६ । पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् । (५-३-११२)

इवार्थो निवृत्तः । नानाजातीयाः अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्गाः
पूगाः । तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात् । लौहितध्वज्यः । ‘व्रातचफञोरस्त्रियाम्’
(सू ११००) । व्रातः । कापोतपाक्यः । चफञ् । कौञ्जायन्यः । ब्राध्नायन्यः ।

२०६७ । आयुधजीविसङ्गाञ्ज्यङ् बाहीकेष्वब्राह्मण-

राजन्यात् । (५-३-११४)

बाहीकेषु य आयुधजीविसङ्गस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट् । क्षौद्रक्यः ।
मालव्यः । टित्त्वान्डीप् । क्षौद्रकी । ‘आयुध—’ इति किम् । मल्लाः ।
‘सङ्ग—’ इति किम् । सम्राट् । ‘बाहीकेषु’ किम् । शबराः । ‘अब्राह्मण—’
इति किम् । गोपालवाः । सालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये
स्वरूपग्रहणम् ।

भावः । ठञ्ज्येव सुवचम् । कर्कलोहितादीकक् ॥ कर्कः शुक्लोऽश्वः इति ॥ अश्वपर्यायेषु
“सितः कर्कः” इत्यमरः । लौहितीकः स्फटिक इति ॥ जपापुष्पादिसम्पर्कवशाद्धोहित
इत्येवेत्यर्थः । पूगाञ्ज्यः ॥ इवार्थो निवृत्त इति ॥ व्याख्यानादिति भावः । अनियत-
वृत्तय इति ॥ उद्धृता इत्यर्थः । तद्वाचकादिति ॥ पूगेति न स्वरूपग्रहणम् । व्याख्यानात् ।
ग्रामणीवाचकपूर्वावयवकभिन्नात् पूगवाचकादित्यर्थः । लौहितध्वज्यः इति ॥ लोहिताः
ध्वजाः यस्य पूगस्य स एव लौहितध्वज्यः । व्रातचफञोरस्त्रियामिति ॥ इदं सूत्रं ‘गोत्रे
कुञ्जादिभ्यः’ इत्यत्र प्रसङ्गादुपादाय व्याख्यातम् । व्रातः इति ॥ उदाहरणसूचनमिदम् ।
भारोद्वहनादिशरीरायासजीवनात् नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां सङ्घो व्रातः । कापोतपाक्य
इति ॥ कपोतान् पक्षिविशेषान् भक्षणाय पचतीति कपोतपाकः । स एव कापोतपाक्यः । पचेः
कर्मणि घञ्, ‘चजोः कुधिण्यतोः’ इति कुत्वम् । चफजिति ॥ उदाहरणसूचनमिदम् ।
कौञ्जायन्य इति । ‘गोत्रे कुञ्जादिभ्यः’ इति चफञ् । आयन्नादेशः । ततः स्वार्थे अनेन ञ्यः ।
एव ब्राध्नायन्यः । आयुधजीवि ॥ बाहीकेष्विति ॥ बाहीकाख्यग्रामविशेषेष्वाख्यः ।
क्षौद्रक्य इति ॥ क्षुद्रको नाम कश्चिदायुधजीविनाम्बाहीकदेशवासिनां सङ्घः । स एव क्षौद्रक्यः ।
मालव्य इति ॥ मालवो नाम कश्चिद्बाहीकेषु आयुधजीविनां सङ्घः । स एव मालव्यः ।
टित्त्वात् डीबिति ॥ एवम् अस्त्रियामिति नात्र सम्बध्यते इति भावः । तद्विशेषेति ॥

२०६८ । वृकाट्टेण्यण् । (५-३-११५)

आयुधजीविसङ्गवाचकात्स्वार्थे । वार्केण्यः । ‘आयुध—’ इति किम् ।

जातिशब्दान्मा भूत् ।

२०६९ । दामन्यादितिगर्तषष्ठाच्छः । (५-३-११६)

दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्गवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात् ।

त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः ।

‘आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्राह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥’

दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि, औलपीयः । त्रिगर्त, कौण्डो-
परथीयः । दाण्डकीयः ।

२०७० । पश्वादि यौधेयादिभ्योऽणजौ । (५-३-११७)

आयुधजीविसङ्गवाचिभ्यः एभ्यः क्रमादणजौ स्तः स्वार्थे । पार्श्वः ।

पार्श्वौ । पश्चवः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः ।

व्याख्यानादिति भावः । वृकाट्टेण्यण् ॥ वृको नाम कश्चिदायुधजीविसङ्गः । स एव वार्केण्यः ।
आदिवृद्धिः । रपरत्वम् । जातिविशेषादिति ॥ वृको नाम कश्चिन्मनुष्यखादी चतुष्पाज्जाति-
विशेषः प्रसिद्धः । तस्मान्नेत्यर्थः । दामन्यादि ॥ दामनिः आदिर्यस्य दामन्यादिः । त्रिगर्तः षष्ठो
यस्य वर्गस्य सः त्रिगर्तषष्ठः । दामन्यादिश्च त्रिगर्तषष्ठश्चेति समाहारद्वन्द्वत्पञ्चमी । फलितमाह ।
दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चेति ॥ आयुधजीविनां हि षड्वर्गाः, तत्र षष्ठस्त्रिगर्तः वर्गः, तेभ्यः
षड्वर्गेभ्यः इति यावत् । के ते त्रिगर्तषष्ठा इत्यत आह । आहुरिति ॥ कौण्डोपरथः, दाण्डकिः,
क्रौष्टुकिः, जालमानिः, ब्राह्मगुप्तः, जालकिः, इत्येतान् त्रिगर्तषष्ठान् आहुरित्यर्थः । जालकिरिति
त्रिगर्तस्य नामान्तरम् । एतेषु षट्सु कौण्डोपरथब्राह्मगुप्तशब्दौ शिवाद्यणन्तौ । शेषः इजन्तः ।
दामादिगणम् उदाहरति । दामनीय इति ॥ दामनिरेव दामनीयः । औलपीति ॥ प्रकृति-
प्रदर्शना । औलपीय इति ॥ औलपिशब्दात् स्वार्थे छः । त्रिगर्तेति ॥ त्रिगर्तषष्ठानामुदा-
हरणसूचनमिदम् । कौण्डोपरथीय इति ॥ कौण्डोपरथशब्दात्स्वार्थे छः । दाण्डकीय
इति ॥ दाण्डकिशब्दात् स्वार्थे छः । क्रौष्टुकीयः, जालमानीयः, ब्राह्मगुप्तीयः, जालकीयः,
इत्यधुदाहार्यम् । पश्वादि यौधेयादि ॥ एभ्य इति ॥ पश्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चेत्यर्थः ।
पार्श्व इति ॥ पशुशब्दाज्जनपदक्षत्रियविशेषयोर्वाचकादपत्येष्वाथेषु ‘बन्मगध’ इत्यण् ।
ततोऽपत्यसङ्गविवक्षायामनेन अणिति भावः । पार्श्वौ । पश्चव इति ॥ अपत्यसङ्ग-
बहुत्वविवक्षायां प्रकृतस्याणोऽपि तद्राजत्वाल्लुक् । ‘व्यादयस्तद्राजाः’ इति वक्ष्यमाणत्वादिति
भावः । यौधेय इति ॥ युधाशब्दादपत्येऽर्थे ‘व्यचः’ इति ढक् । तदन्तादपत्यसङ्गविवक्षायामनेन

२०७१ । अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छुम-

दणो यञ् । (५-३-११८)

अभिजिदादिभ्योऽण्णन्तेभ्यः स्वार्थे यञ्स्यात् । अभिजितोऽपत्यमाभि-
जित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः ।
श्रौमत्यः ।

२०७२ । ज्यादयस्तद्राजाः । (५-३-११९)

‘पूगाञ्ज्यः—’ (सू २०६६) इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ।
तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । ब्रध्नायनाः,
इत्यादि ।

अञ । जित्स्वरः आयुदात्तत्वफलः । यौधेया इति ॥ अपत्यसङ्ख्यबहुत्वविवक्षायाम्
‘तद्राजस्य’ इत्यञो लुक् । ‘कितः, तद्धितस्य’ इत्यन्तोदात्त फलम् । अभिजिद्विदभृत् ॥
अभिजित्, विदभृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, श्रुमत्, एषां समाहारद्वन्द्वात्
पञ्चम्याः लुक् । अण इति प्रत्ययत्वात् तदन्तग्रहणम् । तदाह । अभिजिदादिभ्य इति ॥
अत्र ‘आयुधजीविसङ्ख्यादिति निमित्तम्’ इति वृत्तिः । आभिजित्य इति ॥ अभिजितोऽपत्यं
आभिजितः । अपत्येऽण् । आभिजित एव आभिजित्यः । वैदभृत्य इति ॥ विदभृतोऽपत्यं
वैदभृतः । स एव वैदभृत्यः । शालावत्य इति ॥ शालावतोऽपत्यं शालावतः, स एव शाला-
वत्यः । शैखावत्य इति ॥ शिखावतोऽपत्यं शैखावतः, स एव शैखावत्यः । शामीवत्य
इति ॥ शमीवतोऽपत्यं शामीवतः, स एव शामीवत्यः । और्णावत्य इति ॥ ऊर्णावतो-
ऽपत्यमौर्णावतः, स एव और्णावत्यः । श्रौमत्य इति ॥ श्रुमतोऽपत्यं श्रौमतः, स एव श्रौमत्यः ।
अत्र अभिजिदित्यादिशब्देषु यञः स्वार्थिकतया गोत्रार्थकत्वादाभिजितस्यायमिति विग्रहे ‘गोत्र-
चरणात्’ इति वुञि ‘आपत्यस्य च’ इति यलोपे आभिजितक इति भवति । “अपत्याणन्तेभ्य
एवायं यञ् । तेन आभिजितो मुहूर्त इत्यादौ न यञ्” इति भाष्ये स्पष्टम् । ज्यादयस्त
द्राजाः ॥ लोहितध्वजा इति ॥ ‘पूगात्’ इति विहितस्य व्यस्य तद्राजत्वात् बहुत्वे लुक् ।
कपोतपाकाः, कौञ्जायनाः, ब्रध्नायनाः इति ॥ ‘व्रातच्छब्दोः’ इति विहितस्य व्यस्य
लुक् । इत्यादीति ॥ क्षौद्रक्यः, क्षौद्रक्यौ, क्षुद्रकाः । आयुधजीवीति व्यटो लुक् । वार्केण्यः,
वार्केण्यौ, वृकाः । वृकाष्टण्यणो लुक् । दामनीयः, दामनीयौ, दामनयः । कौण्डोपरथाः इत्यादौ
‘दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात्’ इति छस्य लुक् । पार्श्वः, पार्श्वौ, पार्श्वः । यौधेयाः इत्यत्र पश्चादि-
यौधेयावणञोर्लुक् । आभिजित्यः, आभिजित्यौ, अभिजितः । विदभृतः इत्यादौ अभिजिद्विदभृदि-
त्यादिविहितस्य यञो लुगिति भावः ॥

इति तद्धिते पञ्चमाध्यायस्य नृतीयपादः समाप्तः ।

२०७३ । पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च । (५-४-१)

लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । ‘पादः पत्’ (सू ४१४) । ‘तद्धितार्थ—’ (सू ७२८) इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नयं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् । ‘पाद-शतग्रहणमनर्थकम्, अन्यत्रापि दर्शनात्’ (वा ३३१४) । द्विमोदकिकाम् ।

२०७४ । दण्डव्यवसर्गयोश्च । (५-४-२)

वुन्स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः, द्विपदिकां, द्विशतिकां व्यवसृजति । ददातीत्यर्थः ।

२०७५ । स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । (५-४-३)

जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अणुकः । ‘चञ्चद्बृहत्तोरुपसङ्ख्यानम्’ (वा ३३१५) । चञ्चत्कः । बृहत्कः । ‘सुराया अहौ (ग सू १३०) । सुरावर्णोऽहिः सुरकः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादप्रारम्भः—पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ॥ पादश्च शतञ्चेति समाहारद्वन्द्वात् लोपापेक्षया षष्ठी । वुन्प्रत्ययापेक्षया तु सा पञ्चम्यर्थे । सङ्ख्यावाचकशब्दपूर्वकात् पादशब्दात् शतशब्दाच्च वीप्साविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे वुन्प्रत्ययः स्यात्, प्रकृतेरन्यस्य लोपश्चेत्यर्थः । ननु वुनः अकादेशे सति ‘यस्येति च’ इत्येव लोपसिद्धेरिह लोपविधिव्यर्थः इत्यत आह । लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थमिति ॥ ‘यस्येति च’ इति लोपस्य परनिमित्तकतया तस्य ‘अचः परस्मिन्’ इति स्थानिवत्त्वात् ‘पादः पत्’ इति पदादेशो न स्यात् । अस्य तु लोपस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वात्प्रसक्तोः पद्मावो निर्बाध इति भावः । तद्धितार्थ इति ॥ नच वीप्सायाः प्रकृत्यर्थविशेषणतया वुनोऽर्थाभावात्कथमिह तद्धितार्थ इति समास इति वाच्यम् । वुनो द्योतकतया द्योत्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् । वुन्नयं स्त्रियामेवेति ॥ स्वभावादिति भावः । द्विशतिकामिति ॥ द्वे द्वे शते ददातीति विग्रहः । पादशतेत्यादि ॥ वार्तिकमिदम् । अनर्थकमिति कथम् । पादशतभिन्नव्यावृत्त्यर्थत्वादित्यत आह । अन्यत्रापि दर्शनादिति ॥ तदुदाहृत्य दर्शयति । द्विमोदकिकामिति ॥ द्वौ द्वौ मोदकौ ददातीति विग्रहः । दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ वुन् स्यादिति ॥ सङ्ख्यादः पादशतात् दण्डव्यवसर्गयो-र्गम्ययोरुन् स्यात्प्रकृतेरन्तलोपश्चेत्यर्थः । दण्डनं दण्डः । बलात्कृत्य द्वयग्रहणम् । व्यवसर्गो दानम् । ननु पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । अवीप्सार्थमिति ॥ द्वौ पादौ दण्डित इति ॥ बलात्कृत्य ग्राहित इत्यर्थः । स्थूलादिभ्यः ॥ प्रकारो भेदः साहस्यञ्च । व्याख्यानात् । तद्वति वर्तमानाद्यथायोगं कनित्यर्थः । जातीयरोऽपवाद इति ॥ एतेन अयमपि तद्वदेव प्रकारवति भवति । ननु प्रकारमात्रे इति सूचितम् । चञ्चत्क इति ॥ चञ्चधातुश्चलने

२०७६ । अनत्यन्तगतौ क्तात् । (५-४-४)

छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् ।

२०७७ । न सामिवचने । (५-४-५)

सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन्न प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति । बहुतरकम् ।

२०७८ । बृहत्या आच्छादने । (५-४-६)

कन्स्यात् । 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा' इत्यमरः । 'आच्छादने' किम् । बृहती छन्दः ।

२०७९ । अषडक्षाशितङ्गवलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात्वः ।

(५-४-७)

स्वार्थे । अषडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । आशिता गावोऽस्मिन्निति आशितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अलं कर्मणे

अचञ्चन्नपि यश्चञ्चन्निव दृश्यते स चञ्चत्कः । यथा स्पन्दमानस्वच्छजलमध्यवर्ती मणिः । बृहत्क इति ॥ अवृहन्नपि बृहन्निव दृश्यते स बृहत्कः । बृहदाख्यसामविशेषो वा । सुराया अहाविति ॥ गणसूत्रमिदम् । प्रकारवचने कन्निति शेषः । सर्पः अहावेवेति नियमार्थमिदम् । सुरक इति ॥ 'केऽणः' इति ह्रस्वः । अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ अत्यन्तगतिः अशेषावयवसम्बन्धः, तदभावः अनत्यन्तगतिः, तस्याङ्गम्यमानायां क्तान्तात्कान्नित्यर्थः । छिन्नकमिति ॥ किञ्चिदवयवावच्छेदेन छिन्नमित्यर्थः । न सामिवचने ॥ वचनग्रहणं पर्यायलाभार्थमिति मत्वा आह । सामिपर्याये उपपदे इति ॥ सामिकृतमिति ॥ सामीत्यव्ययमर्थे । 'सामि' इति समासः । अर्धकृतमिति ॥ अर्धकृतमिति कर्मधारयः । सामीत्यस्य क्रियाविशेषणत्वेन कारकत्वात् समुदायस्य क्तान्तत्वम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । नन्विह अनत्यन्तगतेः प्रकृत्यैवाभिहितत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन पूर्वसूत्रविहितस्य कनः अप्रसक्तेरिह तन्निषेधो व्यर्थ इति शङ्कते । अनत्यन्तगतेरिति ॥ परिहरति । इदमेवेति ॥ तथापीति पूर्वमध्याहार्यम् । ज्ञापयतीति ॥ न ह्ययमनत्यन्तगताविति कनः प्रतिषेधः । किन्तर्हि, अत्यन्तस्वार्थिकस्य कनः । तत्र च इदमेव ज्ञापकम् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यादिति भावः । बहुतरकमिति ॥ बहुतरमेव बहुतरकम् । भाष्ये तु इदं सूत्रं प्रत्याख्यातम् । 'तमबाधन्तात् स्वार्थे कन् वक्तव्यः' इति वचनेन यावादित्वाद्वा स्वार्थे कना बहुतरकं सुतरकमित्यादि सिद्धमिति तदाशयः । बृहत्या आच्छादने ॥ कन् इति शेषः । बृहत्येव बृहतिका । उत्तरीयं वासः । तदाह । द्वौ प्रावारेति ॥ अमरवाक्यमिदम् । अषडक्ष ॥ स्वार्थे इति ॥ शेषपूरणमिदम् । अषडक्ष,

अलङ्कर्मिणः । अलम्पुरुषीणः । ईश्वराधीनः । नित्योऽयं खः । उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् । ‘अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्ययाः नित्यमिष्यन्ते’ । ‘तमवादयः प्राक्कनः । ज्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ्मयटः । बृहती-जात्यन्ताः समासान्ताश्च’ इति भाष्यम् ।

२०८० । विभाषाञ्चेरदिक्खियाम् । (५-४-८)

आशितङ्गु, अलङ्कर्मन्, अलम्पुरुष एभ्यः अध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खः स्यादित्यर्थः । अषड-क्षीणो मन्त्र इति ॥ मन्त्रणं मन्त्रः । रहसि राजतदमालादिभिः युक्तिभिः क्रियमाणं निर्धारणम् । अविद्यमानानि षट् अक्षीणि श्रोत्रेन्द्रियाणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ‘बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः’ इति षच् । तदन्तादनेन स्वार्थे खः । द्वाभ्यामेवेति ॥ पुरुषाभ्यामिति शेषः । आशिताः इति ॥ ‘अश भोजने’ इत्यस्मादाशितः कर्तेति ज्ञापकात्कर्तरि क्तः । पूर्वस्य मुमिति ॥ आशितशब्दस्येत्यर्थः । अलङ्कर्मिण इति ॥ ‘पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे’ इति चतुर्थी-समासात्ख, टिलोपः । अलम्पुरुषीण इति ॥ अलम्पुरुषायेति विग्रहः । मातृभोगीण इत्यादाविव अषडक्षीणादौ णत्वम् । ‘पदव्यवायेऽपि’ इति निषेधस्तु न । पदव्यवाये इत्याश्रय-णात् । ईश्वराधीन इति ॥ ‘यस्मादधिकम्’ इति ईश्वरशब्दात्सप्तमी । शौण्डादित्वादधिशब्देन समासः । ततः स्वार्थे खः । ‘समर्थानाम्’ इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्या अस्य स्वस्य वैकल्पिकत्वभ्रमं वारयति । नित्योऽयङ् इति ॥ उत्तरेति ॥ ‘विभाषाञ्चेः’ इत्युत्तरसूत्रे ‘समर्थानाम्’ इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे विभाषाग्रहणादिह पूर्वसूत्रे वाग्रहणानुवृत्त्यभावो ज्ञाप्यत इत्यर्थः । नचैवं सति आशिताः गावोऽस्मिन्निति अलङ्कर्मिणः इति च विग्रहप्रदर्शनमनुपपन्नमिति वाच्यम् । तस्य खप्रत्ययप्रकृतिकथनार्थत्वेन अलौकिकविग्रहवाक्यप्रायत्वात् । प्रसङ्गादाह । अन्येऽपीति ॥ इष्यन्ते इति ॥ भाष्यकृतेति शेषः । तमवादयः प्राक्कन इति ॥ ‘अतिशायने तमप्’ इत्यारभ्य ‘अवक्षेपणे कन्’ इत्यतः प्राग्वहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । ज्यादयः प्राग्वुन इति ॥ ‘पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात्’ इत्यारभ्य ‘पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन्’ इत्यतः प्राग्वहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । आमादयः प्राङ्मयट इति ॥ ‘किमेत्तिडव्ययघादाम्’ इत्यारभ्य ‘तत्प्रकृतवचने मयट्’ इत्यतः प्राग्वहिता इत्यर्थः । बृहतीजात्यन्ता इति । बृहतीशब्देन ‘बृहत्या आच्छादने’ इति कन् लक्ष्यते । जात्यन्तशब्देन तु ‘जात्यन्ताच्छ बन्धुनि’ इति छो लक्ष्यते । बहुवचननिर्देशात् पाशवादयोऽपि ‘षष्ठ्या रूप्य च’ इत्यन्ताः गृह्यन्ते इति कैयटः । वस्तुतस्तु परिगणिता एव नित्याः, नतु पाशवादयोऽपि । बृहतीजात्यन्ताः इति बहु-वचनन्तु ‘बृहत्या आच्छादने’ इति ‘जात्यन्ताच्छ बन्धुनि’ इति च सूत्रयोर्मध्यगतेन ‘अषडक्ष’ इति सूत्रेण विहितङ्गप्रत्ययमभिप्रेत्येति न दोषः । ‘विभाषाञ्चेः’ इति उत्तरसूत्रे खविधौ विभाषाग्रहणन्तु तस्यापि बृहतीजात्यन्तराळवर्तित्वाविशेषात् नित्यत्वे प्राप्ते विकल्पार्थम् । अनित्योऽयङ्कः । उत्तरसूत्रेषु विभाषाग्रहणादिति मूलन्तु अभ्युच्चययुक्तिः इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । विभाषाञ्चेरदिक्खियाम् ॥ अदिक्खियामिति कर्मधारयगर्भो नन्तत्पुरुषः ।

अदिकस्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्स्वः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्—प्राचीनम् । प्रत्यक्—प्रतीचीनम् । अवाक्—अवाचीनम् । ‘निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्याव-
माधमाः’ इत्यमरः । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक्—अर्वाचीनम् । ‘अदिविस्त्रयाम्’
किम् । प्राची दिक् । उदीची दिक् । ‘दिग्ग्रहणम्’ किम् । प्राचीना ब्राह्मणी ।
‘स्त्रीग्रहणम्’ किम् । प्राचीनं ग्रामादाम्नाः ।

२०८१ । जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । (५-४-९)

ब्राह्मणजातीयः । ‘बन्धुनि’ किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना । जाते-
र्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु ।

२०८२ । स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । (५-४-१०)

सस्थानेन तुल्येन चेत्स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पित्रा तुल्यः पितृस्थानीयः—
पितृस्थानः । ‘सस्थानेन’ किम् । गोः स्थानम् ।

तदाह । अदिकस्त्रीवृत्तेरिति ॥ प्रागिति ॥ अञ्चैर्लुकि लुप्तास्तात्यन्तमिदम् । प्राचि
देशे इत्यर्थे प्राचीनमिति खान्तमिदं स्वभावादाधेयपरम् । स्वभावादेव सामान्ये नपुंसकमेक-
वचनान्तञ्च । इदन्तु पदसंस्कारपक्षे । वाक्यसंस्कारपक्षे तु प्रागादिशब्देभ्यः समभिव्याहृत-
देशकालस्थवृक्षादिबोधकेभ्यः खः । तत्र उपस्थितविशेष्यलिङ्गत्यागे मानाभावात् प्राचीना
आम्नाः, प्राचीना वाटी, प्राचीनं वनमिति भवतीत्याहुः । अर्वन्तमञ्चतीति वक्ष्यन् अर्वच्छब्दं
विवृणोति । निकृष्टेति ॥ अमरवाक्यमिदम् । प्राची दिगिति ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
प्राप्तिः । दिग्ग्रहणङ्गिमिति ॥ अस्त्रियामित्येतावतैव प्राची दिगित्यत्रातिप्रसङ्गनिरासात्किन्तेनेति
प्रश्नः । अव्याप्तिपरिहारार्थमित्याह । प्राचीना ब्राह्मणीति ॥ नेयं दिग्गूपा स्त्री । किन्तु
तद्विना स्त्रीति खो भवत्येवेति भावः । स्त्रीग्रहणङ्गिमिति ॥ अदिशीत्येतावतैव प्राचीना
ब्राह्मणीत्यत्राव्याप्तिनिरासात्प्रश्नः । इदमप्यव्याप्तिपरिहारार्थमित्याह । प्राचीनं ग्रामादाम्नाः
इति ॥ स्थानिवत्सूत्रभाष्ये अयं प्रयोगः स्थितः । अत्र प्राच्यान्दिशीत्यर्थे लुप्तास्तात्यन्ता
प्रागिति प्रकृतिः । स च अव्ययत्वात् अस्त्रीति खो भवत्येवेति भावः । जात्यन्ताच्छ
बन्धुनि ॥ छेति लुप्तप्रथमाकम् । जातिशब्दान्तात् प्रातिपदिकाद्बन्धुनि वर्तमानात् स्वार्थे
छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । बन्धुशब्दो द्रव्यवाचीति वक्ष्यति । तथाच बन्धुनि वर्तमाना-
दित्यनेन जात्याश्रयद्रव्यलक्षकादिति फलितम् । ब्राह्मणजातीय इति ॥ ब्राह्मणत्वजात्याश्रयो-
व्यक्तिविशेष इत्यर्थः । ब्राह्मणजातिः शोभनेति ॥ ब्राह्मणत्वजातिरित्यर्थः । बध्यते
ब्राह्मणत्वादजातिर्व्यज्यतेऽस्मिन्निति बन्धु द्रव्यम् । ‘शृश्वस्निहि’ इत्यादिना अधिकरणे उपप्रत्ययः ।
तदाह । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्ध्विति ॥ आप्तपर्यायस्तु बन्धुशब्दो नेह गृह्यते । बन्धुनीति
नपुंसकनिर्देशादिति भावः । स्थानान्तात् ॥ सस्थानेनेत्यस्य विवरणं तुल्येनेति । इतिशब्दादर्ध-
वदिति लभ्यते । तुल्यरूपेणार्थेन यदि स्थानान्तं शब्दस्वरूपमर्थवद्भवति, तदा स्थानान्तात् छो
वा स्यादित्यर्थः । तुल्यरूपार्थे वर्तमानात् स्थानान्तात् छो वा स्यादिति यावत् । पितृस्थानीय

२०८३ । अनुगादिनष्टक् । (५-४-१३)

अनुगदतीत्यनुगादी । स एव आनुगादिकः ।

२०८४ । विसारिणो मत्स्ये । (५-४-१६)

अणस्यात् । विसारिणः । 'मत्स्ये' इति किम् । विसारी देवदत्तः ।

२०८५ । सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । (५-४-१७)

अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः सङ्ख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसु-
च्स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । 'सङ्ख्यायाः' किम् । भूरिवारान्भुङ्क्ते ।

२०८६ । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । (५-४-१८)

कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः 'रात्सस्य' (सू २८०) । चतुः ।

इति ॥ स्थानं पूज्यत्वादिपदम् । पितृस्थानमिव स्थानं यस्येति बहुव्रीहिः । पितृनिष्ठपूज्यत्वादि-
तुल्यपूज्यत्वादामानित्यर्थः । गोः स्थानमिति ॥ गवां निवास इत्यर्थः । अत्र तुल्यत्वाप्रतीतेर्न
च्छः । 'किमेत्तिङव्यय' इत्युत्तरसूत्रम्प्रसङ्गात्पूर्वमेव व्याख्यातम् । 'अमु च च्छन्दसि' इति तु
वैदिकप्रक्रियायां व्याख्यास्यते । अनुगादिनष्टक् ॥ स्वार्थे इति शेषः 'आमादयः प्राङ्मयटः' इत्युक्तेः
ठगादयो नित्या एव प्रत्ययाः । अनुगादीति ॥ 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । प्रकृतिदर्शनमिदम् ।
ठकोनित्यत्वात्स एवेत्यस्वपदविग्रहपददर्शनम् । अनुगादिक इति ॥ 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।
इह क्रमेण च 'स्त्रियाम्' इति 'अणिनुणः' इति च सूत्रद्वयम्पठितं कृदधिकारे व्याख्यास्यते ।
विसारिणो मत्स्ये ॥ 'अणिनुणः' इति पूर्वसूत्रात् अणिल्यनुवर्तते । तदाह । अण्
स्यादिति ॥ मत्स्ये विद्यमानात् विसारिनशब्दात् स्वार्थे अण् स्यादित्यर्थः । विसारिणः
इति ॥ 'इनप्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न । सङ्ख्यायाः ॥ अभ्यावृत्तिशब्देन यदि
द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्येत, तदा चतुर्वारम्पाकप्रवृत्तौ द्विः पचतीति स्यादित्यत आह । अभ्या-
वृत्तिर्जन्मेति ॥ उपसर्गवशात् 'वृत्तु वर्तने' इति धातोर्नृत्तौ वृत्तिरिति भावः । कृत्वसुचि
चकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र तसिलादिषु परिग्रहणात्
कृत्वोऽर्थानामव्ययत्वम् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते इति ॥ पञ्चत्वसङ्ख्याकोत्पत्तिविशिष्टा भोजन-
क्रियेत्यर्थः । सङ्ख्यायाः किमिति ॥ गणने वृत्तिः सङ्ख्याशब्दानामेवेति प्रश्नः । भूरि-
वारान् भुङ्क्ते इति ॥ भूरिशब्दो बहुशब्दपर्यायः । वारशब्दस्तु वस्तुतः समभिव्याहृत-
क्रियापर्याप्ति काले वर्तते । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया' इति द्वितीया । बहुकालेषु
कात्स्न्येन व्याप्ता भोजनक्रियेत्यर्थः । भोजनबहुत्वं त्वर्थाद्रम्यते । तथा च वारशब्दोऽयं
न गणनवाची । भूरिशब्दोऽपि न सङ्ख्याशब्देन गृह्यते । 'बहुगणनवृत्तिः सङ्ख्या' इत्यत्र
बहुग्रहणे तत्पर्यायस्य असङ्ख्यात्वबोधनात् । अतोऽत्र न कृत्वसुच् । द्वित्रिचतुर्भ्यः ॥
क्रियाभ्यावृत्तिगणने इत्येव । सुचि चकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । पूर्ववदव्ययत्वम् ।
त्रिरिति ॥ भुङ्क्ते इत्यनुषज्यते । रादिति ॥ चतुर्शब्दात् सुचि चतुरस् इति स्थिते 'रात्सस्य'

२०८७ । एकस्य सकृच्च । (५-४-१९)

सकृदित्यादेशः स्यात्, चात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते । 'संयोगान्तस्य—' (सू ५४) इति सुचो लोपः । न तु 'हल्ङ्याप्—' (सू २५२) इति । अभैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् ।

२०८८ । विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । (५-४-२०)

अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते । 'आसन्नकाले' किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ।

२०८९ । तत्प्रकृतवचने मयट् । (५-४-२१)

प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं, तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूपमयम् । यवागूमयी । द्वितीयेऽन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व ।

इति सकारस्य लोपे चतुरिति रूपमित्यर्थः । अत्र भुङ्क्ते इत्यनुषज्यते । एकस्य सकृच्च ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । सकृदित्यादेशः स्यादिति । सकृद्भुङ्क्ते इति ॥ एकशब्दात् सुच्, प्रकृतेः सकृदित्यादेशश्च । अत्र एकशब्दः क्रियाविशेषणम् । एकत्वविशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः । स्वादु पचति इत्यादिवदेकभुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते इदं सूत्रमिति कैयटः । एको भुङ्क्ते इत्यत्र तु नायं विधिः प्रवर्तते । क्रियाग्रहणमनुवर्त्य क्रियाविशेषणस्यैव एकशब्दस्य ग्रहणादित्यास्तां तावत् । ननु 'संयोगान्तस्य' इति सुचो लोप इत्यनुपपन्नम् । 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्येव हि सुलोपोऽत्र युक्तः । तस्मिन् कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्य त्रैपादिकस्यासिद्धत्वादित्यत आह । नतु हल्ङ्यावितीति ॥ सिच इवेति ॥ अभैत्सीदित्यत्र सिचो लोपनिवृत्तये हल्ङ्याबित्यत्र सिग्रहणेन सिचो ग्रहणं, तत्साहचर्यात् सुग्रहणेनाऽपि सुजयन्नगृह्यत इति भावः । विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ अविप्रकृष्टकालिकक्रियाजन्मगणनवृत्तेर्बहुशब्दात् धाप्रत्ययो वा स्यात् । पक्षे कृत्वसुच् । बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते इति ॥ दिवसे प्रातः सङ्गवाद्यव्यवहितकालिकोत्पत्तिविशिष्टा भोजनक्रियेत्यर्थः । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति दिवसात्पक्षीति हरदत्तः । शेषत्वविवक्षायां षष्ठी इति तु नवीनाः । तत्प्रकृतवचने ॥ तदिति प्रथमान्तनिर्देशः । प्राचुर्येणेति ॥ बहुल्यतया उपस्थित प्रकृतशब्देन विवक्षितमित्यर्थः । उपसर्गबलादिति भावः । प्रतिपादनमिति ॥ बोधनमित्यर्थः । भावे इति ॥ तथाच प्रकृतस्य बोधने सतीत्यर्थः । प्राचुर्यविशेषणकवस्तुप्रवृत्तेः प्रथमान्तात्स्वार्थे मयडिति फलति । अत्र प्राचुर्यविशिष्टं वस्तु प्रकृतेरर्थः । प्रत्ययस्तु तद्द्योतकः । अधिकरणे वेति ॥ तथाच प्राचुर्यविशेषणकं यद्वस्तु यस्मिन्नुच्यते तदधिकरणे वाच्ये तादृशवस्तुवृत्तेः शब्दात् मयडिति फलितम् । अत्र पक्षे प्राचुर्यविशिष्टमुच्यमानं वस्तु प्रकृत्यर्थः । तदधिकरणं प्रत्ययार्थः । तन्त्रेणार्थद्वये सूत्रतात्पर्यं, व्याख्यानात् । यद्यप्याद्यपक्षे स्वार्थिकप्रकरणपाठः समञ्जसः, नतु द्वितीयपक्षे । तथापि 'अथ स्वार्थिका.' इति मूलम्प्रायिकाभिप्रायमिति न दोषः । आद्ये इति ॥ भावल्युट्पक्षे इत्यर्थः । प्रकृतमन्नमन्नमयमिति ॥

२०९० । समूहवच्च बहुषु । (५-४-२२)

सामूहिकाः प्रत्ययाः अतिदिश्यन्ते, चान्मयट् । मोदकाः प्रकृताः, मौदकिकम्—मोदकमयम् । शाष्कुलिकम्—शष्कुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे मौदकिको यज्ञः—मोदकमयः ।

२०९१ । अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ज्यः । (५-४-२३)

अनन्त एव आनन्त्यम् । आवसथः एव आवसथ्यम् । ‘इतिह’ इति निपातसमुदायः । ऐतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् ।

२०९२ । देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । (५-४-२४)

तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे ष्यच् । अभिदेवतायै इदमभिदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ।

प्रचुरमन्त्रमित्यर्थः । स्वार्थिकत्वात्प्रकृतिलिङ्गता । अपूपमयमिति ॥ पचुरोऽपूप इत्यर्थः । यवागूमयीति ॥ प्रचुरा यवागूरित्यर्थः । टित्वात् ङीबिति भावः । द्वितीये इति ॥ अधिकरण-ल्युट्पक्षे इत्यर्थः । अन्नमयो यज्ञ इति ॥ इष्टिषु ‘दशौदनाः पशौ तं सोमसहस्रम्’ इत्यादि-वाक्यैरुच्यमानानि प्राचुर्यविशिष्टान्नानीत्यर्थः । स्वार्थिकत्वेन प्रकृतिलिङ्गत्वाभावाद्दिशेष्यनिघ्नता । अपूपमयं पर्वेति ॥ पर्वणि अपूपाः कार्या इत्याद्युच्यमानापूपाधिकरणं पर्वेत्यर्थः । अस्वार्थिकत्वाद्विशेष्यनिघ्नता । केचित्तु द्वितीयपक्षे वचनशब्दोऽधिकरणल्युटन्तः, प्रकृत्यर्थो न विवक्षित इत्याहुः । तथा सति प्राचुर्यविशिष्टान्नाद्यधिकरणं यज्ञ इत्येव बोधः, नतु उच्यमानत्वस्य बोधः । समूहवच्च बहुषु ॥ तत्प्रकृतवचने इत्येव । सामूहिका इति ॥ ‘तस्य समूहः’ इत्यधिकारविहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । बहुषु प्राचुर्यविशिष्टेषु वर्तमानाच्छब्दात् स्वार्थे समूहवत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । यद्वा बहुत्वविशिष्टानि प्राचुर्यविशिष्टानि वस्तून्यस्मिन्नाधिकरणे उच्यन्ते । तदधिकरणे वाच्ये तद्वस्तुवृत्तेशब्दात् समूहवत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । आये उदाहरति । मोदकाः प्रकृताः मौदकिकमिति ॥ ‘अचित्तहस्तिधेनोः’ इति सामूहिकष्टक् । स्वार्थिकत्वेऽपि प्रकृतिलिङ्गाति-क्रमः कुटीरवत् । शाष्कुलिकमिति ॥ शष्कुलयः प्रचुरा इत्यर्थः । पूर्ववद्भक् । प्रकृतिलिङ्गाति-क्रमश्च । द्वितीयेऽर्थे मौदकिको यज्ञ इति ॥ मोदका अस्मिन्यज्ञे उच्यन्ते इति विग्रहः । अनन्तावसथेतिह ॥ अनन्त, आवसथ, इतिह, भेषज, एभ्यः स्वार्थे ज्यप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अनन्त एवेति ॥ अन्तो नाशः । तस्याभावः अनन्तः । अर्थाभावे नञ्तपुरुषः - अर्थाभावे अव्ययीभावेन तद्विकल्पस्योक्तत्वात् । आनन्त्यमिति ॥ स्वार्थिकत्वात्प्रकृतिलिङ्ग-व्यतिक्रमः । आवसथो गृहम् । निपातसमुदायः इति ॥ स च उपदेशपारम्पर्ये वर्तते । तस्मात्स्वार्थे ज्यः । “पारंपर्योपदेशः स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम्” इत्यमरः । भैषज्यमिति ॥ भेषजम् औषधम्, तदेव भैषज्यम् । “भेषजौषधभैषज्यानि” इत्यमरः । देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ॥ तदर्थ एवेति ॥ तच्छब्देन देवतान्तस्यार्थ उच्यते । तस्मै इदन्तदर्थम् । ततः स्वार्थे वर्णादित्वात् ष्यञित्यर्थः । देवतान्तात्प्रातिपदिकात् यत्स्यात्प्रकृत्यर्थार्थं वस्तुनि वाच्ये इत्यर्थः । लज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या चेत्युक्तं ‘सास्य देवता’ इत्यत्र । अतः पितृदेवत्यं

२०९३ । पादार्घ्याभ्यां च । (५-४-२५)

पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । नवस्य 'नू' आदेशो लप्पनप्वाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नूतनम्—नूतनम्—नवीनम् । 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा ३३२८) । पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः । चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम्—प्रलम्—प्रतनम्—प्रीणम् । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' (वा ३३३०) । भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् । 'आग्नीध्रसाधारणादञ्' (वा ३३३४) । आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी ।

२०९४ । अतिथेर्ज्यः । (५-४-२६)

'तादर्थ्ये' इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् ।

२०९५ । देवात्तल् । (५-४-२७)

देव एव देवता ।

२०९६ । अवेः कः । (५-४-२८)

अविरेवाविकः ।

रक्षोदेवत्वमित्यादौ नाव्याप्तिः । तदाह । पितृदेवत्वमिति ॥ देवताशब्दस्य देवाः मनुष्याः पितरः असुरा रक्षांसि पिशाचाः इत्यादि श्रुतिपुराणादिसिद्धजातिविशेषपरत्वे तु अत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः । भाष्ये तु पितृदेवत्वमिति न सिद्ध्यतीत्याक्षिप्य दिवैरैश्वर्यकर्मणो देवः । तस्मात्स्वार्थे तलिति समाहितम् । हविः प्रति पित्रादीनामीश्वरत्वं स्वामित्वम् । हविस्तु यजमानस्य स्वम् । तच्च यजमाने अग्नयाद्युद्देशेन त्यक्तञ्चेद्देवाग्न्यादिस्वामिकं भवितुमर्हति । अतः देवतात्वं त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशेषात्मकमेव भाष्यरीत्यापि पर्यवस्यतीत्यलम् । पादार्घ्याभ्याञ्च ॥ तादर्थ्ये यदिति शेषः । अर्घ्यमिति ॥ अर्घार्थमुदकमिति विग्रहः । अर्घः पूजा । "मूल्ये पूजाविधा-वर्धः" इत्यमरः । नवस्येति ॥ वार्तिकमिदम् । एते प्रत्यया अत्यन्तस्वार्थिकाः । नवीनमिति ॥ नवशब्दात् खप्रत्यये, तस्य ईनादेशे, प्रकृतेर्नूभावे, ओर्गुणः, अवादेशः । नश्च पुराणे प्रादिति ॥ वार्तिकमिदम् । चात्पूर्वोक्ता इति ॥ लप्, तनप्, ख, इत्यर्थः । प्रीणमिति ॥ खे रूपम् । भागरूपेति ॥ वार्तिकमिदम् । आग्नीध्रेति ॥ वार्तिकमिदम् । आग्नीध्रमिति ॥ अग्नीध्रः शरणम् आग्नीध्रम् । ततः स्वार्थे अञि आग्नीध्रमेव । अनेकं प्रत्ययविशिष्टं सम्बन्धसाधारणमुच्यते । ततः स्वार्थे अञि साधारणमित्येव । अञ्विधेः प्रयोजनमाह । स्त्रियां ङीबिति ॥ अतिथेर्ज्यः ॥ तादर्थ्ये इत्येवेति ॥ अतिथये इदमित्यर्थे अतिथिशब्दाच्चतुर्थ्यन्तात् ण्यः स्यादित्यर्थः । देवात्तल् ॥ तादर्थ्ये इति निवृत्तम् । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयं तल् । देवतेति ॥ स्वार्थिकत्वेन प्रकृतिलिङ्गातिक्रमात् स्त्रीत्वम् । अवेः कः ॥ अयमपि केवलस्वार्थिकः । "अवयः

२०९७ । यावादिभ्यः कन् । (५-४-२९)

याव एव यावकः । मणिकः ।

२०९८ । लोहितान्मणौ । (५-४-३०)

लोहित एव लोहितकः मणिः ।

२०९९ । वर्णे चानित्ये । (५-४-३१)

लोहितकः कोपेन । 'लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा' (वा ३३२२) । लोहि-
तिका—लोहिनिका कोपेन ।

शैलमेषार्काः" इत्यमरः । यावादिभ्यः कन् ॥ यावक इति ॥ यवानामयं यावः । ओद-
नादिः, स एव यावकः । अलक्तकवृक्षो वा यावः, स एव यावकः "यावोऽलक्तो द्रुमालयः"
इत्यमरः । लोहितान्मणौ ॥ मणौ वर्तमानात् लोहितशब्दात्स्वार्थे कन् स्यादित्यर्थः ।
माणिक्यमयो मणिरेवेह मणिर्विवक्षितः । यस्तु जपाकुसुमादिनिमित्तलौहित्यवान् स्फटिकमणि-
स्तस्य तु 'रक्ते' इत्युत्तरसूत्रेण सिद्धम् । वर्णे चानित्ये ॥ अनित्ये वर्णे विद्यमानात् लोहित-
शब्दात्स्वार्थे कन् स्यादित्यर्थः । अमण्यर्थमिदम् । लोहितकः कोपेनेति ॥ देवदत्तादिरिति
शेषः । कोपनिमित्तक देवदत्तादेर्लौहित्यमनित्यमेव । कोपाभावे तदभावात् । यद्यपि माणिक्य-
मणिलौहित्यमपि अनित्यमेव । माणिक्ये नष्टे तन्नाशात् । तथापि आश्रयद्रव्यस्य उत्पत्तिप्रभृति
नाशपर्यन्तं यो वर्णो वर्तते, स वर्णः नित्य इत्यभिमतमिति न दोषः । स्यादेतत् । लोहिनिका
लोहितिका वा कोपेनेति स्त्रियां रूपद्वयमिष्यते । तल लोहितशब्दात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति
नत्वसन्नियोगशिष्टं ङीप् परत्वात् स्वार्थिकतया अन्तरङ्गत्वाच्च बाधित्वा कनि कृते सति नत्व-
सन्नियोगशिष्टङीपो न प्रसक्तिः । कोपधत्वेन तोपधत्वाभावात् । ततश्च लोहितकशब्दात् 'अजाद्यतः'
इति टापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वे लोहितिकेत्येव स्यात्, नतु तल लोहिनिकेति ।
लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति ॥ वार्तिकमिदम् । लोहितशब्दात्परस्मै स्त्रीलिङ्गबोधकप्रत्ययस्य
कना बाधो वा स्यादित्यर्थः । असति तु कना ङीपो बाधे लोहिनीशब्दात् 'क्रेऽणः' इति
ह्रस्वे कन्नन्ताद्यापि लोहिनिकेति सिद्ध्यति । सति तु कना ङीपो बाधे लोहिताशब्दात् कनि
'क्रेऽणः' इति ह्रस्वे टापि लोहितिकेति भवति । ननु 'ङ्याप् प्रातिपदिकात्' इत्यत्र लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषयैव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तादेव तद्धिताः भवन्ति, नतु ङ्याब्भ्यां प्रागित्येवमर्थमि-
त्युक्तम् । एवञ्च ङीपः प्राक् कनः प्रसक्तेरेवाभावादिदं वार्तिकं व्यर्थमिति चेत्, अत एव वार्तिकाल्लि-
ङ्गात्स्वार्थिकतद्धितेषु ङ्याब्ग्रहणं न सम्बध्यते । न च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात् 'कुत्सिते'
इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारककुत्सादिप्रयुक्तकार्याणाङ्कमिकतया ङ्याबन्तादेव
मुपि ततः कनि रूपसिद्धेर्वचनमिदं व्यर्थमिति वाच्यम् । अत एव स्वार्थिकतद्धितानां प्रातिपदिकादेव

२१०० । रक्ते । (५-४-३२)

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्स्यात् । ‘लिङ्गबाधनं वा’
(वा ३३२२) इत्येव । लोहितिका—लोहिनिका शाटी ।

२१०१ । कालाच्च । (५-४-३३)

‘वर्णे चानित्ये’ (सू २०९९), ‘रक्ते’ (सू २१००) इति सूत्रद्वयमनु-
वर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी ।

२१०२ । विनयादिभ्यष्ठक् । (५-४-३४)

विनय एव वैनयिकः । सामयिकः । उपायाद्भस्वत्वं च’ (ग सू १४४) ।
औपयिकः ।

२१०३ । वाचो व्याहृतार्थायाम् । (५-४-३५)

सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्छब्दात्स्वार्थे ठक्च स्यात् । ‘सन्दे-
शवाग्वाचिकं स्यात्’ इत्यमरः ।

२१०४ । तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । (५-४-३६)

कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः ।

२१०५ । ओषधेरजातौ । (५-४-३७)

स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । ‘अजातौ’ किम् । औषधयः क्षेत्रे रूढाः ।

प्रवृत्तिविज्ञानादित्यन्यत्र विस्तरः । रक्ते ॥ लाक्षादिना रक्ते पटादौ लौहित्यस्य यावद्भव्यमव-
स्थानेन नित्यतया पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् । कालाच्च ॥ द्वयमनुवर्तते इति ॥ अनित्ये वर्णे
रक्ते च वर्तमानात्स्वार्थे कन्निति फलितम् । अनित्ये वर्णे उदाहरति । कालकं मुखं
वैलक्ष्येणेति ॥ लज्जासूयादिनेत्यर्थः । रक्ते उदाहरति । कालकः पट इति ॥
नील्यादिनेति शेषः । विनयादिभ्यः ॥ उपायाद्भस्वत्वञ्चेति ॥ गणसूत्रमिदम् । उपाय-
शब्दात्स्वार्थे ठक् । प्रकृतेर्दीर्घस्य ह्रस्वत्वञ्चेत्यर्थः । ह्रस्वस्य ह्रस्वविधौ वैयर्थ्याद्दीर्घस्येति गम्यते ।
वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ इदम् अस्य वक्तव्यमिति दूतं प्रति योऽर्थ उच्यते स व्याहृतः । न
व्याहृतः अव्याहृतः अर्थः यस्या इति विप्रहः । तदाह । सन्दिष्टार्थायामिति ॥ तद्युक्तात् ॥
सन्दिष्टार्थाया दूतवाचा यत्प्रयुक्तं कर्म तदभिधायिनः कर्मनशब्दात्स्वार्थे अणित्यर्थः । कर्मैव
कर्मणमिति ॥ अन्निति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । दूतवाक्यं श्रुत्वा तथैव यत्क्रियते कर्म
तत्कर्मणमुच्यते । तदाह । वाचिकं श्रुत्वेति ॥ ओषधेरजातौ ॥ औषधस्मिपबतीति ॥
शुण्ठीमरीचादिचूर्णमबादिद्रव्यससृष्टं विवक्षितम् । तस्य न जातिवचनत्वमिति भावः । क्षेत्रे

२१०६ । प्रज्ञादिभ्यश्च । (५-४-३८)

प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ।

२१०७ । मृदस्तिकन् । (५-४-३९)

मृदेव मृत्तिका ।

२१०८ । सस्नौ प्रशंसायाम् । (५-४-४०)

रूपपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा मृत्ता । उत्तरसूत्रे अन्यतरस्यां
प्रहाणान्नित्योऽयम् ।

२१०९ । बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । (५-४-४२)

बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः । ‘बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गल-
वचनम्’ (वा ३३३८) । नेह । बहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु ।

२११० । सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । (५-४-४३)

रूढा इति ॥ उत्पन्ना इत्यर्थः । शाल्यादिसस्यात्मका इति फलितम् । प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ स्वार्थे
अण्णिनि शेषः । प्राज्ञ इति ॥ प्रजानातीति प्रज्ञः, ‘इगुपधज्ञा’ इति कः । प्रज्ञशब्दात्स्वार्थे अण् ।
प्राज्ञीति ॥ अण्णन्तत्वात् ङीप् । प्रज्ञा अस्यास्तीति विग्रहे तु ‘प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यः’ इति णान्तात्
टापि प्राज्ञेति रूपम् । मृदस्तिकन् ॥ मृदशब्दात्स्वार्थे तिकन्नित्यर्थः । सस्नौ ॥ प्रशस्तायां मृदि
वर्तमानात् मृच्छब्दात्स्वार्थे स स्न एतौ प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । रूपपः इति ॥ ‘प्रशंसायां
रूपप्’ इति विहितस्येत्यर्थः । नित्योऽयमिति ॥ सन्नविधिरित्यर्थः । वस्तुतस्तु ‘व्यादयः
प्राग्वुनः’ इत्यादिपरिगणितेषु अनयोः प्रत्यययोरनन्तर्भावादित्यत्वमेवानयोरुचितमित्याहुः ।
बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ बह्वल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात्स्वार्थे
शस्प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । बह्वल्पार्थादिति ॥ वार्तिकमिदम् । मङ्गलामङ्गले गम्ये एवायं
शसित्यर्थः । बहूनि ददात्यनिष्टेष्विति ॥ भयादिनिमित्तेष्वित्यर्थः । अल्पं ददात्याभ्यु-
दयिकेष्विति ॥ अभ्युदयः श्रेयः, तत्प्रयोजनकेष्विष्टापूर्तेष्वित्यर्थः । आभ्युदयिकेषु बहुदानं
अनिष्टेषु अल्पदानञ्च मङ्गलम् । तद्विपरीतदानन्तु अमङ्गलमिति भावः । अर्थप्रहणाद्भूतिशो
ददाति, स्तोकशो ददाति इत्याद्यप्युदाहार्यम् । सङ्ख्यैकवचनाच्च ॥ सङ्ख्या च एकवचनञ्चेति
समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । एकत्वविशिष्टोऽर्थः उच्यतेऽनेनेत्येकवचनः । एकत्वविशिष्टस्यार्थस्य वचन
इति विग्रहः । सङ्ख्यावाचकात्तदन्यस्माच्चैकत्वविशिष्टवाचकात्कारकाभिधायिनः प्रातिपदिकात्
वीप्साया शस् वेत्यर्थः । सङ्ख्यावाचिनः उदाहरति । द्वौ द्वौ ददातीति ॥ ‘नित्यवीप्सयोः’
इति द्विवचनम् । द्विशः इत्यत्र तु न । शसैव वीप्साया उक्तत्वात् । ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’

द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दाः
वृत्तावेकार्था एव । ‘सङ्ख्यैकवचनात्’ किम् । घटं घटं ददाति । ‘वीप्सायाम्’
किम् । द्वौ ददाति । ‘कारकात्’ इत्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ।

२१११ । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । (५-४-४४)

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् ।
प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति । ‘आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्’ (वा ३३३९) । आदौ
आदितः । मध्यतः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण
स्वरतः । वर्णतः ।

२११२ । अपादाने चाहीयरुहोः । (५-४-४५)

अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामादागच्छति । ग्रामतः ।
‘अहीयरुहोः’ किम् । स्वर्गाद्धीयते । पर्वतादवरोहति ।

इत्यत्र ‘शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः’ इति परिगणनात् शसादीनां डाच्पर्यन्ता-
नामव्ययत्वम् । एकत्वविशिष्टवाचिन उदाहरति । माषं माषं माषशः इति ॥ माषं
माषमित्यनन्तरन्ददातीति शेषः । माषशब्दः परिमाणविशेषवाची । प्रस्थशः इति ॥ प्रस्थं
प्रस्थं ददातीति विग्रहः । ननु घटं घटं ददातीत्यत्रापि घटशः इति स्यात् । घटशब्दस्याप्येकत्व-
विशिष्टार्थवाचकत्वात् । नच एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य वाचकः एकवचनशब्देन विवक्षितः ।
घटशब्दस्तु नैवम् । घटौ घटाः इत्यादौ द्वित्वबहुत्वविशिष्टवाचकत्वादिति वाच्यम् । एवं सति माषशः
प्रस्थशः इत्यत्रापि शसभावप्रसङ्गादित्यत आह । परिमाणशब्दाः वृत्तावेकार्था एवेति ॥
अयमाशयः । समासादिवृत्तौ एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य वाचका एकवचनशब्देन विवक्षिताः ।
तथाविधाश्च परिमाणशब्दा एव, ननु घटादिजातिशब्दा अपि । माषदातेत्युक्ते हि माषपरि-
मितस्य हिरण्यादेर्दातेति प्रतीयते, ननु माषाणामिति । अतो माषशब्दोऽयम्भवति वृत्तावेकत्व-
विशिष्टार्थनियतः । एवं प्रस्थादिशब्दोऽपि । घटशब्दस्तु नैवम् । घटदातेत्युक्ते घटानान्दातेत्यपि
प्रतीतेः । एतदेवाभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति । घटं घटमिति ॥ एतत्सर्वज्ञयादित्यमतम् । वामनस्तु
उक्तनियमे प्रमाणाभावात् जातिशब्देभ्योऽपि शस् भवत्येव । एकवचनप्रहणन्तु ‘सङ्ख्यायाश्च
वीप्सायाम्’ इत्युक्तेः घटौ घटौ ददातीत्यादौ शसभावार्थमित्याह । एकैकशः पितृसंयुक्तानीत्यत्र
तु शसैव वीप्साया उक्तत्वात् द्विवचनमार्थमिति हरदत्तः । प्रत्याहारादिकभाष्ये ‘एकैकशः सहस्र-
कृत्वः’ इति भाष्यप्रयोगात् स्वार्थैकशसा समाधेयमित्यन्ये । प्रतियोगे ॥ विहितेति ॥
‘प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः’ इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगे ‘प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्’
इति पञ्चमी विहितेत्यर्थः । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रतीति ॥ कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः । आद्या-
दिभ्य इति ॥ अयं सार्वविभक्तिकस्तसिः । अपादाने चाहीयरुहोः ॥ अहीयरुहोरिति

२११३ । अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः । (५-४-४६)

अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणाऽतिगृह्यते । चारित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तते इत्यर्थः । अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । 'अकर्तरि' इति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ।

२११४ । हीयमानपापयोगाच्च । (५-४-४७)

हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । वृत्तेन पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । 'अकर्तरि' इति किम् । देवदत्तेन हीयते ।

२११५ । षष्ठ्या व्याश्रये । (५-४-४८)

षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवाः अर्जुनतोऽभवन् । दैत्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य कर्णस्य पक्षे इत्यर्थः । 'व्याश्रये' किम् । वृक्षस्य शाखा ।

२११६ । रोगाच्चापनयने । (५-४-४९)

रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । 'अपनयने' किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ।

छेदः । हीयते इत्यादौ कर्मणि लकारे यगन्तस्य एकदेशस्य हीयेत्यनुकरणम् । हीयरुहोः सम्बन्धि यत्र भवति तस्मिन्नपदाने इत्यर्थः । अतिग्रहाव्यथन ॥ अतिक्रम्य ग्रह इति ॥ लोकवृत्तमतिक्रम्य तद्विलक्षणतया प्रतीयमानत्वमित्यर्थः । चारित्रेणेति ॥ चरित्रमेव चारित्रम्, तेन हेतुना इतरविलक्षणत्वेन दृश्यते इत्यर्थः । फलितमाह । अन्यानतिक्रम्य वर्तते इति ॥ 'व्यथ भयसञ्चलनयोः' इति चलनार्थात् ल्युटि व्यथनशब्दः । तदाह । अव्यथनमचलनमिति ॥ क्षेपे इति ॥ उदाह्रियते इति शेषः । क्षेपो निन्दा । हीयमानपापयोगाच्च ॥ हीयमानेति ॥ हीयमानयुक्तात् पापयुक्ताच्चेत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे क्षेपग्रहणादेव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । क्षेपस्याविवक्षायामिति । तत्त्वकथने इत्यर्थः । षष्ठ्या व्याश्रये ॥ नानापक्षसमाश्रयणे इति ॥ सर्वसाधारण्यं विहाय एकपक्षाश्रय इति यावत् । पक्षः स्वीयत्वेन परिग्रहः । देवा अर्जुनतोऽभवन्निति ॥ अर्जुनस्य पक्षे देवा आसन्नित्यर्थः । दैत्याः कर्णतोऽभवन्निति ॥ असुरा कर्णस्य पक्षे आसन्नित्यर्थः । रोगाच्च ॥ रोगस्य प्रतीकारः चिकित्सा । प्रवाहिकात इति ॥ विषूचिकाप्रतीकारमित्यर्थः ।

२११७ । कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः । (५-४-५०)

‘अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्’ (वा ३३४०) । विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ।

२११८ । अस्य च्वौ । (७-४-३२)

अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ । वेर्लोपः । च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते, तं करोति कृष्णी करोति । ब्रह्मी भवति । गङ्गी स्यात् ।

कृभ्वस्तियोगे ॥ अभूतेति ॥ येन रूपेण प्रागभूतं यद्वस्तु तस्य तद्रूपप्राप्तावित्यर्थः । एवञ्च यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपमापद्यमानं विकारभेदेन विवक्ष्यते । तत्रैवायमप्रत्यय इति लभ्यते । सम्पद्यकर्तरि लिङ्गकम्पदम् । सम्पदनं सम्पद्यः । सम्पूर्वकात्पदधातोरेव निपातनात् भावे कृत्संज्ञः शः, दिवादिवात् इयन् । सम्पद्यस्य कर्तेति षष्ठीसमासः । सम्पद्यमाने वर्तमानादिति यावत् । केन रूपेण कस्य सम्पत्तिरित्याकाङ्क्षायाम्, ‘अभूततद्भावे’ इति वार्तिकात् प्रकृतेर्विकाररूपेण सम्पत्तिरिति लभ्यते । तत्र विकारवाचकादेव प्रत्ययः । नतु प्रकृतिवाचकात् । व्याख्यानात् । तथा च फलितमाह । विकारात्मतामित्यादिना । वर्तमानादिति ॥ विकारवाचकशब्दस्य प्रकृतौ गौण्या वृत्त्या विद्यमानत्वं बोध्यम् । करोत्यादिभिरिति ॥ ‘ङु कृच् करणे, भू सत्तायाम्, अस भुवि’ इति धातुभिर्योगे सतीत्यर्थः । च्विप्रत्यये चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । अस्य च्वौ ॥ ईत्स्यादिति ॥ ‘ई प्राध्मोः’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । वेर्लोप इति ॥ ‘वेरपृक्तस्य’ इत्यनेनेति शेषः । च्व्यन्तत्वादव्ययत्वमिति ॥ ‘ऊर्यादिच्चिङाच्च’ इति निपातत्वात् स्वरादिनिपातमित्यव्ययत्वमित्यर्थः । ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ इत्यत्र ‘शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः’ इति परिगणितेष्वन्तर्भावादव्ययत्वमिति केचित् । कृज्योगे उदाहरति । कृष्ण इति ॥ वस्तुतः अकृष्णः सन् वेषादिना कृष्णभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । तं करोतीति ॥ अकृष्णं कृष्णरूपेण सम्पद्यमानङ्करोतीत्यर्थः । कृष्णीकरोतीति ॥ अत्र वस्तुतः अकृष्णो नटः प्रकृतिभूतः । स तावत्कृष्णभावं विकारम्प्राप्नुवन् अभूततद्भावात्मकं विकारं सम्पद्यमानत्वात् सम्पद्यकर्ता भव इति तत्राभेदारोपमवलम्ब्य वर्तमानः विकारभूतकृष्णवाचकः शब्दः । तस्मात् च्विप्रत्ययः, चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । तस्मिन्परे अकारस्य ईत्वम् । ‘वेरपृक्तस्य’ इति वकारलोपः । कृष्णीति ईकारान्तमव्ययम् । ब्रह्मी भवतीति ॥ अब्रह्म ब्रह्म सम्पद्यमानं भवतीत्यर्थः । ब्रह्मन्शब्दात् च्विः । अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः । ईत्वमिति भावः । अत्यन्तस्वार्थिकानामेव प्रातिपदिकादुत्पत्तिः । नतु सुबन्तादिति नियमः । अतो न च्वेः प्रातिपदिकादुत्पत्तिः । किन्तु सुबन्तादेवेति बोध्यम् । अत एव अगौर्गौः समपद्यत गोऽभवदित्यत्र च्व्यन्तस्य गोशब्दस्य ‘एङः पदान्तात्’ इति पररूपमुदाहृतं सङ्गच्छते इत्यलम् । गङ्गी स्यादिति ॥ अगङ्गा गङ्गात्वेन सम्पद्यमाना स्यादित्यर्थः । ‘अस्य च्वौ’ इति ईत्वम् । दोषाभूतम् अहरति ॥ दोषेत्याकारान्तमव्ययं रात्रावित्यर्थः । इह तु रात्रिरित्यर्थः

‘अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्’ (वा ५०५२) । दोषाभूतम् अहः । दिवा-
भूता रात्रिः । एतच्च ‘अव्ययीभावश्च’ (सू ४५१) इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

२११९ । क्यच्चयोश्च । (६-४-१५२)

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्क्ये च्वौ च परतः । गार्गी भवति ।

२१२० । च्वौ च । (७-४-२६)

च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुची भवति । पटू स्यात् । ‘अव्ययस्य दीर्घत्वं न’ इति केचित् । तन्निर्मूलम् । ‘स्वस्ति स्यात्’ इति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम् । ‘स्वस्ती स्यात्’ इत्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यत इत्यस्तु । ‘रीडृतः’ (सू १२३४) । मात्री करोति ।

२१२१ । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । (५-४-५१)

वर्तते । अदोषाभूतमहः । बहुलमेघावरणान्धकारात् दोषाभूतमित्यर्थः । दिवाभूता रात्रिरिति ॥ दिवेत्याकारान्तमव्ययम् अहनीत्यर्थे । इह तु अहरित्यर्थे वर्तते । चन्द्रिकातिशयवशात् अहर्भूतेत्यर्थः । ननु ‘अव्ययस्य च्वावीत्वं न’ इति वार्तिकम् ‘अस्य च्वौ’ इति सूत्रभाष्ये न दृश्यते इत्यत आह । एतच्चेति ॥ गार्गी भवतीति वक्ष्यन्नाह । क्यच्चयोश्च ॥ ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यस्मात् लोप इति, ‘हलस्तद्धितस्य’ इत्यस्मात् हल इति, ‘आपत्यस्य च’ इत्यस्मात् आपत्यस्येति चानुवर्तते । तदाह । लः परस्येति ॥ गार्गी भवतीति ॥ अगार्यो गार्यः सम्पद्यमानो भवतीत्यर्थः । यजन्तात् च्वौ यकारस्य लोपः । वेलोपः । यकारस्य तु ‘आपत्यस्य च’ इति लोपो न सम्भवति । ईकारेण व्यवधानात् । ‘हलस्तद्धितस्य’ इत्यपि न सम्भवति । तस्य ईति अर्थवत्त्वेन विधानात् । अतो वचनमिति भावः । अथ शुची भवतीति वक्ष्यन्नाह । च्वौ च ॥ दीर्घः स्यादिति ॥ ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अव्ययस्येति ॥ अव्ययस्य ‘च्वौ च’ इति दीर्घो नेत्यर्थः । तेन स्वस्ति स्यादित्यत्र च्वौ न दीर्घ इति भावः । तन्निर्मूलमिति ॥ भाष्यादावदृष्टत्वादिति भावः । तर्हि स्वस्ति स्यादिति न स्यात् दीर्घप्रसङ्गात् इत्यत आह । स्वस्ति स्यादिति त्विति ॥ ननु महाविभाषया दीर्घाभावे स्वस्ति स्यादिति सिद्धावपि कदाचित् स्वस्ती स्यादिति दीर्घो दुर्वार इति शङ्कते । स्वस्ती स्यादित्यपि पक्षे स्यादिति ॥ इष्टापत्तिरित्याह । अस्त्विति ॥ दीर्घतदभावाभ्यां रूपद्वयमिति शेषः । प्रामाणिकत्वादुभयमप्यादत्तव्यमिति भावः । ननु शिष्टानङ्गीकारात् कथं दीर्घपाठादर इत्यत आह । यदि नेष्यते इत्यादि ॥ मातृशब्दात् च्विप्रत्यये विशेषमाह । रीडृतः इति ॥ अरुर्मनश्चक्षुः ॥ एषामिति ॥ अरुस्,

एषां लोपः स्यात् च्विश्च । अरू करोति । उन्मनी स्यात् । उच्चक्षू करोति ।
उच्चेती करोति । विरही करोति । विरजी करोति ।

२१२२ । विभाषा साति कात्स्न्ये । (५-४-५२)

च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ।

२१२३ । सात्पदाद्योः । (८-३-१११)

सस्य षत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यतेऽग्नि-
साद्भवति । अग्नी भवति । महाविभाषया वाक्यमपि । ‘कात्स्न्ये’ किम् ।
एकदेशेन शुक्ली भवति पटः ।

२१२४ । अभिविधौ सम्पदा च । (५-४-५३)

सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्वाप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे
च्विः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रम् ।

मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रहस्, रजस्, इत्येतेषामित्यर्थः । पूर्वैर्गैव प्रत्ययसिद्धेस्तत्सात्रियोगेन
अन्यलोप इह विधीयते । अरू करोतीति ॥ अनरः अरुः सम्पद्यते तङ्करोतीत्यर्थः । प्रकृतेरन्य-
लोपे उकारस्य ‘च्वौ च’ इति दीर्घः । उन्मनी करोतीति ॥ अनुन्मनाः उन्मनाः
सम्पद्यते तङ्करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्यलोपः, ईत्त्वञ्च । उच्चक्षू करोतीति ॥ अनुच्चक्षुः उच्चक्षुः
सम्पद्यते तङ्करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्यलोपः, दीर्घश्च । उच्चेती करोतीति ॥ अनुच्चेताः उच्चेताः
सम्पद्यते तङ्करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्यलोपः, ईत्त्वञ्च । विरही करोतीति ॥ रहः विजनप्रदेशः,
विशिष्टं रहः विरहः । अविरहः विरहः सम्पद्यते तङ्करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्यलोपः, ईत्त्वञ्च ।
विरजी करोतीति ॥ अविरजाः विरजाः सम्पद्यते तङ्करोतीत्यर्थः । अन्यलोपे अस्य च्वौ
ईत्त्वञ्च । विभाषा साति ॥ सातीति लुप्तप्रथमाकम् । च्विविषये इति ॥ अभूततद्भावे
सम्पद्यकर्तारि कृभ्वस्तियोगे इत्यर्थः । सात्पदाद्योः ॥ शेषपूरणेन सूतं व्याचष्टे । सस्य
षत्वं न स्यादिति ॥ सातेरवयवस्य पदादेश्च सस्य षत्वं न स्यादित्यर्थः । ‘नरपरसृपि’
इत्यतो नेति ‘अपदान्तस्य’ इत्यतो मूर्धन्य इति चानुवर्तते इति भावः । पदादेरुदाहरति । दधि
सिञ्चतीति ॥ षिविधातोः ‘धात्वादेश्षस्सः’ इति षस्य सः । तस्य ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति
षत्वे प्राप्ते अनेन निषेधः । कृत्स्नमिति ॥ सर्वावयवोपेतमित्यर्थः । अग्निसादित्यत्र प्रत्यया-
वयवसंस्कारत्वात् षत्वे प्राप्ते अनेन निषेधः । अग्नी भवतीति ॥ च्विप्रत्यये ‘च्वौ च’ इति
दीर्घः । महाविभाषयेति ॥ ‘समर्थानाम्’ इत्यतोः बाग्रहणानुवृत्तेरित्यर्थः । महाविभाषया सिद्धे
इह विभाषाप्रहणन्तु अपवादेन मुक्ते औत्सर्गिकच्चेः समावेशार्थः । अभिविधौ सम्पदा
च ॥ चकारः कृभ्वस्तिसमुच्चयार्थः । तदाह । सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्चेति ॥ अभिविधा-
वित्यस्य विवरणम् । व्याप्ताविति ॥ पक्षे इति ॥ सातिप्रत्ययाभावपक्षे कृभ्वस्तियोगे पूर्वैण
च्विः, सम्पदा योगे तु सातेरभावे वाक्यमेव, नतु च्विः । कृभ्वस्तियोग एव तद्विधानादित्यर्थः ।

अग्नी भवति । जलसात्सम्पद्यते जली भवति लवणम् । 'एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कात्स्न्यम्' । 'बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः' ।

२१२५ । तदधीनवचने । (५-४-५४)

सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजसात्करोति । राजसात्सम्पद्यते । राजाधीनमित्यर्थः ।

२१२६ । देये त्रा च । (५-४-५५)

तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति । विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा सम्पद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । 'देये किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् ।

२१२७ । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । (५-४-५६)

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः ।

२१२८ । अव्यक्तानुकरणाद्यजवरार्धादनितौ डाच् । (५-४-५७)

'अच' अवरं न्यूनम्, न तु ततो न्यूनम् 'अनेकाच्' इति यावत्तादृशमर्थं

सम्पदा योगे उदाहरति । अग्निसात्सम्पद्यते इति ॥ कृभ्वस्तियोगे उदाहरति । अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति ॥ अग्निसात्करोति अग्निसात्स्यादित्यप्युदाहार्यम् । कात्स्न्याभिविध्योर्विशेषमाह । एकस्याः व्यक्तेरित्यादिना ॥ तदधीनवचने ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । सातिः स्यादित्यादिना ॥ 'अभूततद्भावे' इति निवृत्तमिति भावः । देये त्रा च ॥ तदधीनवचनं इत्येवानुवर्तते । कृभ्वादियोगे इति ॥ कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे इत्यर्थः । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ एभ्य इति ॥ देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, मर्त्य, इत्येतेभ्यः इत्यर्थः । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयम् । सातीति कृभ्वस्तियोगे इत्यपि निवृत्तम् । देवत्रा वन्दे रमे वेति ॥ देवान् वन्दे, देवेषु रमे वेत्यर्थः । मनुष्यत्रा, पुरुषत्रा । पुरुशब्दो बहुलपर्यायः । पुरुत्रा, मर्त्यत्वा । अन्यत्रापीति ॥ देवादिभ्यो अन्यत्रापीत्यर्थः । बहुत्रा जीवतो मनः इति ॥ जीवतो जन्तोर्मनः बहुषु विषयेषु गच्छति बहून् व्याप्नोतीत्यर्थः । अव्यक्तानुकरणात् ॥ यत्र ध्वनौ अकारादयो वर्णविशेषाः न व्यज्यन्ते सः अव्यक्तः ध्वनिः । तस्यानुकरणम् अव्यक्तानुकरणम् । द्यजवरार्धशब्दं व्याचष्टे । द्यजिति ॥ द्वावचौ यस्येति विग्रहः । अवरशब्दं व्याचष्टे । न्यूनमिति ॥ द्यजेव अवरं न्यूनसङ्ख्याकाच्कामिति सामानाधिकरण्येनान्वयः । न तु ततो न्यूनमिति ॥ एकाच्कमित्यर्थः ।

यस्य तस्माद्वाचस्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे । ‘डाचि विवक्षिते द्वे बहुळम्’ (वा ४६९७) । ‘नित्यमात्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्’ (वा ३६३८) । डाचपरं यदात्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटा करोति । ‘अव्यक्तानुकरणात्’ किम् । ईषत्करोति । ‘ब्रजवराधार्त्’ किम् । श्रत्करोति । ‘अवर—’ इति किम् । घरटघरटा करोति । त्रपटत्रपटा करोति । ‘अनेकाचः’ इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । ‘अनितौ’ किम् । पटिति करोति ।

२१२९ । कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ । (५-४-५८)

द्वितीयादिभ्यो डाचस्यात्कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति । द्वितीया फलितमाह । अनेकाजिति यावदिति ॥ तादृशमर्धमिति ॥ अनेकाच्चम् अर्धं भागः यस्य तत् ब्रजवरार्धम् । तस्मादित्यर्थः । कृभ्वस्तिभिः योगे इति ॥ मण्डूकपुत्रा तदनुवृत्तेरिति भावः । तथा च अनेकाच्चभागयुक्तादव्यक्तानुकरणात् शब्दात् कृभ्वस्तियोगे डाच् स्यादिति फलितम् । अथ पटच्छब्दादव्यक्तानुकरणात् डाचमुदाहरिष्यन् पटच्छब्दस्य द्विवचनमाह । डाचि विवक्षिते द्वे बहुळमिति ॥ यद्यपि ‘सर्वस्य द्वे’ इति प्रकरणे “डाचि द्वे भवतः इति वक्तव्यम्” इत्येव भाष्ये वार्तिकं पठितम् । तत्र डाचि परतः इति नार्थः । तथा सति, डाचि सति पटच्छब्दस्य द्विवचनम् । सति च द्विवचने अर्धस्यानेकाच्त्वात् डाजित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । अतः डाचि विवक्षिते इत्याश्रितम् । एवञ्च डाचि विवक्षिते पटच्छब्दस्य द्विवचने सति पटत् पटत् इत्यस्यानेकाच्कार्धभागयुक्तत्वात् डाच् सूपपादः । पटत् पटत् आ करोतीति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति । नित्यमात्रेडिते डाचीति ॥ ‘एकः पूर्वपरयोः’ इत्याधिकारे पररूपप्रकरणे ‘नात्रेडितस्यान्यस्य तु वा’ इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम् । डाचपरमिति ॥ डाच् परं यस्मादिति विग्रहः । पकार इति ॥ तथा च पटपटत् आ करोति इति स्थिते ङित्वाटिलोपे पटपटाकरोतीति रूपमित्यर्थः । अवरेति किमिति ॥ ब्रजवर्धादित्येवास्त्वित्यर्थः । घरटघरटाकरोतीति ॥ घरटत् इत्यव्यक्तानुकरणात् डाचि द्विवचने पररूपे टिलोपे रूपम् । ब्रजवर्धादित्युक्ते तु अर्धभागस्य घरटत् इत्यस्य बह्वचकत्वाङ्गाच् न स्यादित्यर्थः । अनेकाच इत्येवेति ॥ ब्रजवरार्धादित्यपनीय ‘अव्यक्तानुकरणादनेकाचोऽनितौ डाच्’ इत्येव सूत्रयितुमुचितमित्यर्थः । एवं हीति ॥ ‘अनेकाचोऽनितौ’ इति पाठे सति पटच्छब्दस्य द्वित्वात्प्रागेव अनेकाच्चत्वात् डाच् सम्भवतीति ‘डाचि परतो द्वित्वम्’ इति वक्तुं शक्यमिति भावः । पटिति ॥ ‘अव्यक्तानुकरणस्य’ इति पररूपम् । कृजो द्वितीय ॥ द्वितीयादिभ्य इति ॥ द्वितीय, तृतीय, शम्ब, बीज, इत्येतेभ्य इत्यर्थः । कृञ एव योगे इति ॥ कृञ्प्रहणात् कृभ्वस्तिर्नानुवर्तते इति भावः । ‘मद्रात्परिबापणे’ इति यावत्कृञ इत्यनुवर्तते । बहुळोक्तेरिति ॥

करोति । तृतीया करोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति, शम्बा करोति । बीजेन सह कर्षति, बीजा करोति ।

२१३० । सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः । (५-४-५९)

कृजो योगे कृषौ डाच्स्यात् । द्विगुणा करोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ।

२१३१ । समयाच्च यापनायाम् । (५-४-६०)

‘कृषौ’ इति निवृत्तम् । कृजो योगे डाच्स्यात् । समया करोति । कालं यापयतीत्यर्थः ।

२१३२ । सपत्रनिष्पन्नादतिव्यथने । (५-४-६१)

सपत्रा करोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पन्ना करोति । सपुङ्खस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः । ‘अतिव्यथने’ किम् । सपत्रं निष्पत्नं वा करोति भूतलम् ।

२१३३ । निष्कुलान्निष्कोषणे । (५-४-६२)

निष्कुला करोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् ।

‘डाचि बहुलं द्वे भवतः’ इति बहुलग्रहणात् अव्यक्तातुकरणस्यैव डाचि द्वित्वम् । नतु तदन्यस्येत्यर्थः । शम्बशब्दः प्रतिलोमे इति ॥ वर्तते इति शेषः । बीजेन सह कर्षतीति ॥ आदौ कृष्टक्षेत्रे कुलुत्थादिबीजानां वापे कृते पुनः बीजैः सह कर्षणं प्रसिद्धम् । ‘कर्षात्त्वत्तः’ इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् कृषधातुः शब्धिकरणोऽस्ति । तेन शब्दिकरणत्वात् कृषतीत्येव युक्तमिति न शङ्क्यम् । सङ्ख्यायाश्च ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । कृजो योगे इति ॥ समयाच्च ॥ कृषाविति निवृत्तम् । समयशब्दात् यापनायाङ्गम्यमानायां डाजित्यर्थः । समया करोतीति ॥ करोतिरिह यापनायामित्याह । यापयतीति ॥ अतिक्रान्तङ्करोतीत्यर्थः । अयेदङ्कर्तव्यमित्युक्ते विघ्नङ्कृष्टिदापाद्य कालक्षेपङ्करोतीति यावत् । सपत्र ॥ सपत्रशब्दात् निष्पत्तशब्दाच्च अतिव्यथने डाजित्यर्थः । ‘व्यथ ताडने’ चतुर्थान्तः । अतिक्रम्य वेधः अतिव्यथनम् । लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्रं, शराणाम्पुङ्खगतो बर्हः । भूतलमिति ॥ पुङ्खपर्यन्तं पुङ्खवर्जं वा शरप्रवेशेन सपत्रं निष्पत्त्रं वा भूतलङ्करोतीत्यर्थः । निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ डाजिति शेषः । निष्कोषणं अन्तर्गतावयवानाम्बहिः करणम् । निष्कुलाकरोति दाडिममिति ॥ निर्गतङ्कुलं यस्मादिति

२१३४ । सुखप्रियादानुलोम्ये । (५-४-६३)

सुखा करोति, प्रिया करोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः ।

२१३५ । दुःखात्प्रातिलोम्ये । (५-४-६४)

दुःखा करोति । स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः ।

२१३६ । शूलात्पाके । (५-४-६५)

शूला करोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ।

२१३७ । सत्यादशपथे । (५-४-६६)

सत्या करोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे

तु सत्यं करोति विप्रः ।

२१३८ । मद्रात्परिवापणे । (५-४-६७)

मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रा करोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । 'भद्राच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३३४४) । भद्रा करोति । अर्थः प्राग्वत् । 'परिवापणे' किम् । मद्रं करोति । भद्रं करोति ।

इति स्वार्थिकप्रकरणम् ।

॥ इति तद्धिताः ॥

बहुव्रीहिः । कुलशब्दश्च अन्तरवयवसमूहे वर्तते । तदाह । निर्गतमित्यादि ॥ सुखप्रियादा-
नुलोम्ये ॥ सुखशब्दात्प्रियशब्दाच्च आनुलोम्ये गम्ये डाच् स्यादित्यर्थः । आराध्यगुर्वादि-
चित्तानुवर्तनमानुलोम्यम् । सुखाकरोति, प्रियाकरोति गुरुमिति ॥ चित्तानुवर्तनेन गुरुं
सुखसम्पन्नं प्रियसम्पन्नञ्च करोतीत्यर्थः । तदाह । अनुकूलेति ॥ दुःखात् ॥ डाजिति शेषः ।
आराध्यप्रतिकूलाचरणम्प्रातिलोम्यम् । अन्यत्पूर्ववत् । शूलात्पाके ॥ डाजिति शेषः ।
शूला करोतीति ॥ अत्र करोतिः पाके वर्तते । तदाह । शूलेन पचतीत्यर्थ इति ॥
सत्यादशपथे ॥ डाजिति शेषः । सत्या करोति भाण्डमिति ॥ रत्नादिद्रव्यजातमित्यर्थः ।
सत्यशब्दाऽत्र तथ्ये वर्तते । 'सत्यन्तथ्यमृतं सम्भक्' इत्यमरः । क्रेतव्यमितीति ॥
एतावतैव मूल्येन इदं क्रयणार्हं नातोऽधिकमूल्येनेत्येवं यथाभूतार्थं वदतीत्यर्थः । सत्य-
ङ्करोति विप्रः इति ॥ शपथङ्करोतीत्यर्थः । मद्रात्परिवापणे ॥ डाजिति शेषः ।
मद्रशब्दो मङ्गलार्थ इति ॥ मङ्गलपर्यायः इत्यर्थः । परिवापणं मुण्डनमिति ॥
केशान्वपते इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । माङ्गल्यमुण्डनेनेति ॥ चौळनेत्यर्थः ।
मद्रङ्करोति । भद्रङ्करोतीति ॥ क्षेमङ्करोतीत्यर्थः । अत्र परिवापणस्याप्रतीतेर्न डाजिति भावः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां तद्धितप्रकरणं समाप्तम् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ द्विरुक्तप्रकरणम् ॥

२१३९ । सर्वस्य द्वे । (८-१-१)

इत्यधिकृत्य ।

२१४० । नित्यवीप्सयोः । (८-१-४)

आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं

अथ द्विरुक्तप्रकरणम्—सर्वस्य द्वे ॥ इत्यधिकृत्येति ॥ द्विर्वचनविधयोऽनु-
क्रमिष्यन्ते इति शेषः । नित्यवीप्सयोः ॥ नित्यशब्देन नित्यत्वं विवक्षितम् । तच्च
आभीक्ष्ण्यमिति भाष्यम् । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । व्याप्तिप्रतिपादनमिच्छा, सा च प्रयोक्तृधर्मः ।
व्याप्तिरेव तु शाब्दबोधविषयः इति भाष्यस्वरसः । तथा च नित्यव्याप्त्योरित्येव सुवचम् ।
व्याप्तिश्च कात्स्न्येन सम्बन्धः । उपसर्गबलात् पदस्येत्यधिकरिष्यमाणमिहापकृष्यते । सर्वस्येति
स्थानषष्ठी । द्वे इति त्वादेशसमर्पकम् । तस्य च शब्दरूपे इति विशेष्यमर्थाह्वयते । शब्दानुशासन-
प्रस्तावात् । ते च शब्दरूपे स्वरूपतः अर्थतश्चान्तरतमे पदे इति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया
लभ्यते । ततश्च पौनःपुन्ये कात्स्न्ये च गम्ये कृत्स्नावयवविशिष्टस्य पदस्यार्थतश्च शब्दतश्चान्त-
रतमे द्वे पदे भवतः इति फलितम् । तदभिप्रेत्य आह । आभीक्ष्ण्ये वीप्सायाञ्च द्योत्ये
इति ॥ द्योत्यञ्च द्योत्या च द्योत्यम् । तस्मिन्नित्यर्थः । ‘नपुंसकमनपुंसकैकवच्चास्यान्यतरस्याम्’
इति नपुंसकैकशेषः । एकत्वं च नित्यवीप्से च प्रकृतिगम्ये । द्विर्वचनन्तु द्योतकम् । सत्यपि
प्रकृतेर्द्वित्वे द्विरुक्तयोः प्रकृत्यनतिरेकादिति बोध्यम् । द्विर्वचनं स्यादिति ॥ द्वे पदे आदेशौ
स्त इत्यर्थः । तत्रावयवयोः पदत्वं स्वतः सिद्धम् । समुदायस्य तु पदद्वयात्मकस्य स्थानिवत्त्वात्
सुबन्तत्वम् । तेन अपचन्नपचन्नित्यत्र डमुद् वृक्षान् वृक्षानित्यत्र ‘पदान्तस्य’ इति णत्वनिषेधः
अग्रेऽग्रे इत्यत्र ‘एङः पदान्तात्’ इति पूर्वरूपञ्चेत्यादीन्यवयवानां पदकार्याणि सिध्यन्ति ।
पुनःपुनरिति समुदायस्य स्थानिवत्त्वेन सुबन्तत्वात् भावे ष्यञि भावे ठञि च पौनःपुन्यम्,
पौनःपुनिक इति च सिध्यति । द्वे उच्चारणे स्त इत्याश्रयणे तु सर्वम्पदं द्विरुच्चारयेदित्यर्थः
फलितः स्यात् । ततश्च पुनरित्येकस्यैव द्विरुच्चार्यमाणस्य पुनःपुनरित्यादेशत्वाभावेन स्थानि-
वत्त्वाप्रसक्त्या सुबन्तत्वविरहात् तद्धितोत्पत्तिर्न स्यात् । तस्मादादेशपक्षे एव श्रेयानित्यास्तां
तावत् । आभीक्ष्ण्यन्तिङन्तेष्विति ॥ आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । तच्चेह प्रधानभूतक्रिया
एव । क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेष्वस्तीति ‘प्रशंसायां रूपप्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अव्यय-
कृत्स्वपि क्तातुमुनादिषु क्रियाप्राधान्यम् । ‘अव्ययकृतो भावे’ इत्युक्तेः । तथा च तिङन्तेषु

तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचति पचति । भुक्त्वा भुक्त्वा । वीप्सा-
याम् । वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः ।

२१४१ । परेर्वर्जने । (८-१-५)

परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः । ‘परेर्वर्जने
वावचनम्’ । (वा ४६८३) । परि वङ्गेभ्यः ।

२१४२ । उपर्यध्यधसः सामीप्ये । (८-१-७)

उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्ठात्समीपे देशे इत्यर्थः । अध्यधि
सुखम् । सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् ।
लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः ।

२१४३ । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ।
(८-१-८)

असूयायाम् । सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । सम्मतौ, देव देव
वन्द्योऽसि । कोपे, दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने, धानुष्क
धानुष्क वृथा ते धनुः, भर्त्सने चोर चोर घातयिष्यामि त्वाम् ।

अव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च पौनःपुन्यनिमित्तकद्विवचनं नान्यत्रेत्यर्थः । तथैवोदाहरति । पचति
पचति । भुक्त्वा भुक्त्वेति ॥ वीप्सायामिति ॥ उदाह्रियते इति शेषः । वृक्षं
वृक्षमिति ॥ कृत्स्नं वृक्षमित्यर्थः । अत्र प्रकृततद्वाटिकागतवृक्षकात्स्न्यं गम्यते । जगतीतल-
स्थितकृत्स्नस्य वृक्षसेचनस्य अशक्त्वात् सर्वशब्दस्य कात्स्न्यवाचित्वेऽपि न द्वित्वमित्यनुपदमेव
यथास्वे इत्यत्र वक्ष्यते । वृक्षं वृक्षमित्यत्र कात्स्न्यावगमेऽपि प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव भासते,
नतु बहुत्वम् । अतो न द्विबहुवचनम् । एकैकस्य प्राचामिति लिङ्गाच्च । सर्वस्येत्यभावे
वृक्षाभ्यामित्यादौ ‘स्वादिषु’ इति पदत्वमवलम्ब्य प्रकृतिभागमात्रस्य द्विवचनं स्यात् । कृते तु
सर्वग्रहणे पदावयवत्वान्क्रान्तस्यैव कृत्स्नावयवोपेतस्य पदस्य द्वित्वमित्यर्थलभात्र दोषः ।
पदस्येति किम् । वाक्यस्य मा भूत् । परेर्वर्जने ॥ वर्जने वर्तमानस्य परीत्यस्य द्वे स्तः
इत्यर्थः । परि परि वङ्गेभ्यो वृष्ट इति ॥ पर्जन्य इति शेषः । ‘अपपरी वर्जने’ इति परिः
कर्मप्रवचनीयः । ‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’ इति पञ्चमी । परिहरेः संसारः इत्यत्र तु ‘परेरसमासे’
इति वक्तव्यमिति वार्तिकात् न द्विवचनम् । उपर्यध्यधसः ॥ उपरि, अधि, अधः, एतेषां
द्वे स्तः सामीप्ये गम्ये इत्यर्थः । सामीप्यञ्च उपर्युपरि ग्राम इत्यत्र अधोऽधो लोकमित्यत्र च
देशतः, अध्यधि सुखमित्यत्र तु कालत इति ज्ञेयम् । वाक्यादेः ॥ द्वे स्त इति शेषः । यद्यपि
कोपाद्भर्त्सनम्, असूयया कुत्सनं, तथापि विनापि कोपासूये भर्त्सनकुत्सनयोः शिष्यादौ
सम्भवात्पृथक् ग्रहणम् इति भाष्ये स्पष्टम् । सुन्दरेति ॥ सौन्दर्यमसहमानस्येदं वाक्यम् ।

२१४४ । एकं बहुव्रीहिवत् । (८-१-९)

द्विरुक्तः एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैक-
मक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्स-
मुदायात्सुप् । एकैकया आहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः । ‘न
बहुव्रीहौ’ (सू २२२) इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् ।
तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्या-

देवेति ॥ तत्र वन्दनं सम्मतमित्यर्थः । दुर्विनीतेति ॥ कोषाविष्टस्य वाक्यम् । ज्ञास्य-
सीति ॥ दुर्विनयस्य फलमिति शेषः । धानुष्केति ॥ युद्धाऽसमर्थं प्रति निन्देयम् ।
चोरेति ॥ चोरं प्रति अवाच्यवादोऽयम् । एकं बहुव्रीहिवत् ॥ द्विरुक्त इति ॥
द्विर्वचनं प्राप्त इत्यर्थः । एतच्च प्रकरणाह्वयते । ‘वीप्सामात्रविषयमिदम्’ इति भाष्याच्च ।
तेनेति ॥ बहुव्रीहिवत्त्वेन सुब्लोपपुंवद्भावौ सिध्यत इत्यर्थः । तत्र सुब्लोपमुदाहरति ।
एकैकमिति ॥ इहेति ॥ एकैकमित्यत्र एकमित्यस्य द्विर्वचने सति, एकमेकमिति स्थिते
सुपो लुकि, समुदायात् सुबित्यन्वयः । ननु ‘यत्र सङ्घाते पूर्वी भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि
समासस्यैव’ इति नियमेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् कथमिह सुपो लुक्, कथं वा समुदायात्
सुबित्यत आह । बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वादिति ॥ एतच्च सुपोर्लुकीत्यत्र
समुदायात्सुबित्यत्र च मध्यमणिन्यायेनान्वेति । अथ पुंवत्त्वेऽप्युदाहरति । एकैकया आहु-
त्येति ॥ एकयेत्यस्य द्विर्वचने सति एकया एकयेति स्थिते, बहुव्रीहिवत्त्वेन समुदायस्य
प्रातिपदिकत्वासुपोर्लुकि, पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वे कृते, समुदायात्पुनस्तृतीयात्पत्तौ, एकैकयेति रूपम् ।
बहुव्रीहिवत्त्वाभावे तु इह समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् सुपोर्लुक् पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वञ्च न
स्यात् । उत्तरपदपरकत्वाभावात् । समासचरमावयस्यैव उत्तरपदत्वादिति भावः । एकैका-
मित्यत्र उत्तरखण्डस्य ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पुंवत्वमपि बहुव्रीहिवत्त्वाभावे सति न
प्रवृत्तिमर्हति । पूर्वस्यैवेदं ‘भल्लैषाद्वा’ इति लिङ्गादित्युक्तत्वादिति बोध्यम् । ननु सुपोर्लुकि
पूर्वखण्डस्य एकाशब्दस्य पुंवत्त्वे सत्यसति वा वृद्धौ एकैकयेति सिद्ध्यत्येवेत्यत आह । इह पूर्व-
भागे इति ॥ अवग्रहे इति ॥ समस्तपदस्य द्विधा करणे पूर्वखण्डः अवग्रहः । “तस्य
पूर्वोऽवग्रहः” इति प्रातिशाह्यम् । एकैकयेत्येक एकया इतीष्यते पूर्वखण्डस्य पुंवत्वम् । बहुव्रीहि-
वत्त्वाभावे तु एकैकयेत्येका एकयेति स्यादिति भावः । तैत्तिरीयास्तु एकैकयेत्येकया एकया
इत्येवावगृह्णन्ति । एकं समासवादित्येव सिद्धे बहुव्रीहिग्रहणं बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वार्थम् ।
ननु बहुव्रीहिवत्त्वे सति ‘न बहुव्रीहौ’ इति सर्वनामत्वनिषेधादेकैकस्मै देहीत्यादौ कथं
सर्वनामकार्यमित्यत आह । न बहुव्रीहावित्यत्रेति ॥ ‘विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ’ इत्यतो
बहुव्रीहिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे ‘न बहुव्रीहौ’ इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् ।
अतः बहुव्रीहिवदित्यतिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधो नेत्यर्थः । तदाह । तेनेति ॥ तदेवं
प्राचीनोक्तं परिहारमुक्त्वा सिद्धान्तिमतेनाह । वस्तुतस्त्विति । एतदिति ॥ ‘न

ख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्री-
हावितीहातिदेशशङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ।

२१४५ । आबाधे च । (८-१-१०)

पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्य-
मानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः ।

२१४६ । कर्मधारयवदुत्तरेषु । (८-१-११)

इह उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावा-
न्तोदात्तत्वानि (वा ४६८९) ।

२१४७ । प्रकारे गुणवचनस्य । (८-१-१२)

सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । ‘कर्मधारय-
वदुत्तरेषु—’ (सू २१४६) इत्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः

बहुव्रीहौ’ इति सूत्रमित्यर्थः । एवञ्च बहुव्रीहावपि सर्वनामत्वस्य भाष्यसम्मततया बहुव्रीहिवत्त्वा-
तिदेशे सति सर्वनामत्वनिर्बाधमिति भावः । सूत्रमतेऽपीति ॥ उपसर्जनत्वादेव बहुव्रीहौ
सर्वनामत्वनिषेधसिद्धेः ‘न बहुव्रीहौ’ इति बहुव्रीह्यर्थके अलौकिकविग्रहवाक्ये एव समासात्
प्राक् सर्वनामत्वं निषिध्यत इति प्रागेवोक्तम् । तस्मादिह बहुव्रीह्यातिदेशप्रयुक्तसर्वनामकार्या-
भावशङ्कैव नास्तीत्यर्थः । एकैकस्मैदेहीति ॥ इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि पुनः सर्वादिपठितैक-
शब्दान्ततया सर्वनामत्वात् सैभाव इति भावः । आबाधे च ॥ आबाधः पीडा ।
तदाह । पीडायामिति । गतगतः इति ॥ प्रियां विना काल इति शेषः । आबाधं
दर्शयितुमाह । विरहादिति ॥ स्त्रीवियोगादित्यर्थः । बहुव्रीहिवद्भावादिति ॥ गतः
इत्यस्य द्विर्वचने सति बहुव्रीहिवत्त्वात् समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सुपोर्लुकि समुदायात्
सुबुत्पत्तिरित्यर्थः । गतगतेति ॥ प्रियेति शेषः । इयमपि स्त्रीविरहात् पीड्यमानस्योक्तिः ।
एकस्या एव गमनकर्त्र्याः द्विः कथनात् समानाधिकरणं स्त्रीलिङ्गसुत्तरपदमिति ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति
पुंवत्वम् । बहुव्रीहिवत्त्वादुत्तरपदत्वस्यापि सत्वात् । तदाह । इह पुंवद्भाव इति ॥
कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ कार्यं स्यादिति शेषः । कर्मधारयवत्वस्य फलमाह । प्रयोजन-
मिति ॥ सुब्लोपादीनां प्रत्येकान्वयाभिप्रायमेकवचनम् । अन्तोदात्तत्वानीति ॥ अनुदात्त-
ञ्चेल्यधिकृतमपि भाष्यप्रामाण्यान्नात्र सम्बध्यते इति भावः । प्रकारे गुणवचनस्य ॥ प्रकार-
शब्दः सादृश्ये वर्तते’ व्याख्यानादित्यभिप्रेत्य आह । सादृश्ये द्योत्ये इति ॥ गुणवचनशब्देन
‘आ कडारात्’ इति सूत्रस्थभाष्यपरिगणिताः शब्दा गृह्यन्ते इति ‘वोतो गुणवचनात्’ इत्यादौ
प्रपञ्चितमिदम् । तेनेति ॥ कर्मधारयवत्त्वेनेत्यर्थः । पुंवद्भाव इति ॥ ‘पुंवत्कर्मधारय’ इत्यने-
नेति शेषः । पटुपट्टीति ॥ पट्टीशब्दस्य द्विर्वचने कर्मधारयवत्त्वात् ‘पुंवत्कर्मधारय’ इति

‘समासस्य’ (सू ३७३४) इत्यन्तोदात्तत्वं च । पटुपट्टी । पटुपट्टः । पटु-
सदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह
गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः । ‘आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये’ (वा
४६९२) । मूले मूले स्थूलः । ‘सम्भ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो
न्यायसिद्धः’ (वा ५०५६) । सर्प सर्प, बुध्यस्व बुध्यस्व । सर्प सर्प सर्प
बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व । ‘क्रियासमभिहारे च’ (वा ४६९५) लुनीहि
लुनीहीत्येवायं लुनाति । ‘नित्यवीप्सयोः’ (सू २१४०) इति सिद्धे भृशार्थे

पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वे रूपमिति भावः । यद्यपि बहुव्रीहिवत्त्वेऽपि ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति पुवत्त्वादिदं
सिद्धम्, तथापि कारिकेत्यादिकोपधादिष्वपि पुवत्त्वार्थं कर्मधारयवदिति वचनमिति भावः ।
पटुपट्टुरिति ॥ ‘वोतो गुणवचनात्’ इति ङीष्भावे पुसि च द्विर्वचने रूपम् । पटुसदृश
इति ॥ इत्यर्थे इति शेषः । फलितमाह । ईषत्पटुरिति ॥ इह गुणवचनशब्दस्य गुणोपसर्जन-
द्रव्यवाचित्वमेवेति भ्रमं निरस्यति । गुणोपसर्जनं ॥ शुक्लशुक्लं रूपमिति ॥ शुक्लसदृश-
मित्यर्थः । ईषच्छुक्लमिति यावत् । एवं शुक्लशुक्लः पट इति बोध्यम् । आनुपूर्व्ये इति ॥
अत्र वार्तिके कर्मधारयवदिति न सम्बध्यते । तदुदाहरणे तु भाष्ये सुब्लोपदर्शनादित्यभि-
प्रेषोदाहरति । मूलेमूले इति ॥ पूर्वपूर्वं मूलभागः उत्तरोत्तरमूलभागापेक्षया स्थूल
इति यावत् । सम्भ्रमेणेति ॥ वार्तिकमिदम् । सम्भ्रमः भयादिकृता त्वरा, तेन
प्रवृत्तौ गम्यमानायां यथेष्टम् इच्छानुसारेण अनेकधा शब्दः प्रयोक्तव्य इति वक्तव्यमित्यर्थः ।
अनेकधेत्युक्तेर्द्वे इति निवर्तते । यथेष्टमित्युक्तेरसकृत्त्वेऽप्येकस्य प्रयोगः स्वादिति शङ्का-
न्निरस्यति । न्यायसिद्ध इति ॥ यावद्वारम्प्रयोगे सति बोद्धा अर्थम्प्रत्येति तावद्वारमेव
प्रयोगः । बोधात्मकफलपर्यवसायित्वाच्छब्दप्रयोगस्येत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । तत्रापि
कर्मधारयवत्त्वातिदेशान्न सुब्लुक् । भाष्ये तथैवोदाहरणात् । क्रियासमभिहारे चेति ॥
वार्तिकमिदम् । द्वे स्त इति शेषः । पौनःपुन्य भृशत्वञ्च क्रियासमभिहारः । लोडन्तविषय-
मेवेदम् । “क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमो.” इति सूत्रभाष्ये क्रियासमभि-
हारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे भवत इति वक्तव्यमिति पाठमभिप्रेषोदाहरति । लुनीहि
लुनीहीत्येवायं लुनातीति ॥ ‘लृज् छेदने’ अस्मात् ‘क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ’
इति लोट् । तस्य हि इत्यादेशः श्राविकरणः । लुनीहीत्यस्य अनेन द्विर्वचनम् । ‘यथाविध्यनु-
प्रयोगः पूर्वस्मिन् इत्यनुप्रयोगः’ । तस्माच्छब्दादयः । अतिशयेन पुनर्वा लवनं लुनीहीति
द्विरुक्तस्यार्थः । एककर्तृक लवनमनुप्रयोगस्यार्थः । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यङ्गाहयतीत्यादि
मूल एव लकारार्थप्रक्रियायां स्फुटीभविष्यति । तथा च अतिशयितमेककर्तृकं लवनमिति
फलितोऽर्थः । नित्येति ॥ ‘नित्यवीप्सयोः’ इति पौनःपुन्ये द्विर्वचने सिद्धेऽपि भृशार्थे

१. अत्र च ‘चापले च’ (वा ४६९४) इति वार्तिके, ‘नचावश्यं द्वे एव । यावद्भिः सोऽर्थो
गम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः’ इति भाष्यं च मानम् ।

द्वित्वार्थमिदम् । पौनःपुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा ।
 ‘कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये । समासवच्च बहुलम्’ (वा ४७००) ।
 बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् । ‘असमास-
 वद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः’ (वा ४७००) । अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति ।
 अन्योऽन्यौ । अन्योऽन्यान् । अन्योऽन्येन कृतम् । अन्योऽन्यस्मै दत्त-
 मित्यादि । ‘अन्योऽन्येषां पुष्करैरामृशन्तः’ इति माघः । एवं परस्परम् । अत्र
 कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि । ‘स्त्रीनपुंसक-
 योरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः’ (वा ४७०१) । अन्योन्याम्—

द्विर्वचनार्थं इदं वार्तिकमित्यर्थः । नन्वस्य श्रुतार्थ एव द्विर्वचनफलकत्वे ‘भूशे च’ इत्येव सिद्धे
 ‘क्रियासमभिहारे’ इति व्यर्थमित्यत आह । पौनःपुन्येऽपीति ॥ लुनीहि लुनीहीत्यत्र पौनःपुन्ये
 लोटा द्विर्वचनस्य च समुच्चयार्थमिति यावत् । अन्यथा लोटैव पौनःपुन्यस्य द्योतितत्वात्तत्र
 नित्यवीप्सयोर्द्विर्वचनस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । एवञ्च ‘धातोरेकाचः’ इति पौनःपुन्ये यङन्ते
 पापच्यते इत्यादौ द्विर्वचनमित्यन्यत्र विस्तरः । कर्मव्यतिहारे इति ॥ क्रियाविनिमयः कर्म-
 व्यतिहारः, तस्मिन् गम्ये सर्वनाम्नो द्वे स्तः । ते च द्विरुक्ते पदे बहुलं समासवदित्यर्थः । अत्र
 ‘बहुलम्’ इति समासवदित्यत्रैवान्वेति । द्विर्वचनन्तु नित्यमेव । अन्यपरयोरिति ॥ अन्य-
 शब्दपरशब्दयोरेव बहुलं समासवत्त्वम् । इतरशब्दस्य तु नित्यमेवेत्यर्थः । अत एव अन्य-
 शब्दस्य समासवत्त्वरहितमेव इतरशब्दस्य तत्सहितमेवोदाहरण भाष्ये दृश्यते । तथा ‘पर-
 स्परपदपदाच्च’ इति वार्तिकप्रयोगात् परशब्दस्यापि समासवत्त्वाभावो गम्यते इति भावः । एवञ्च
 क्रियासमभिहारे अन्यशब्दस्य परशब्दस्य च नित्यं द्विर्वचनम् । द्विरुक्तयोस्तु समासवत्त्वं बहुलम् ।
 इतरशब्दस्य तु तदुभयमपि नित्यम् । एतत्तृतीयव्यतिरिक्तसर्वनामशब्दस्य तु नेदं द्वित्वम् ।
 बहुलग्रहणादिति स्थितिः । असमासवद्भावे इति ॥ इदमन्यपरशब्दयोरेव । इतरशब्दस्य
 समासवत्त्वस्यैवोक्तत्वात् । सुपस्सुरिति ॥ सुबिति प्रत्याहारः । सप्तानामपि विभक्तीनां
 पूर्वपदस्थानां प्रथमैकवचनं सु इत्यादेशो वाच्य इत्यर्थः । इदं द्वित्वादिविधानं प्रथमैक-
 वचनमात्रविषयमिति केचित् । तदेतद्भाष्यविरुद्धम् । भाष्ये द्वितीयादिविभक्तेरुदाहृतत्वादित्य-
 भिप्रेत्य द्वितीयादिविभक्तीरुदाहरति । अन्योऽन्यं विप्राः नमन्तीत्यादि ॥ इह अन्यम्
 अन्यौ इत्यादीनां द्वित्वे पूर्ववत्सुपः सुः । प्रथमैकवचनस्यैवेदं द्वित्वादीत्येतत् न कविसम्मत्त-
 मित्याह । अन्योऽन्येषामित्यादि माघः इत्यन्तम् ॥ परस्परमित्यत्र विसर्गस्य सत्त्वा-
 पवादमुपध्मानीयमाशङ्क्य आह । कस्कादित्वादित्यादि । इतरेतरमिति ॥ इतरः इतरा-
 वित्यादीनां द्वित्वे समासवत्त्वात् सुपोर्लुकि समुदायात् पुनः सुबुत्पत्तिरिति भावः । स्त्रीनपुंस-
 कयोरिति ॥ स्त्रीनपुंसकयोर्विद्यमानानाम् अन्यपरेतरपदानां कर्मव्यतिहारे द्वित्वे उत्तरपदस्थ-
 विभक्तेः आम् इत्यादेशो बहुलं वक्तव्यमित्यर्थः । अन्योऽन्यामित्यादि ॥ अन्योऽन्यां, अन्योऽन्यं

अन्योन्यम् । परस्परां परस्परम् । इतरेतरां-इतरेतरं वा । इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् । आमादेशो द्वितीयाया एव । भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामादेशमाहुः ।

दलद्वये टाबभावः क्लीबे चाद्द्विरहः स्वमोः ।

समासे सोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्रयम् ॥

वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, परस्परां परस्परं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, इतरेतरां इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः इत्यन्वयः । तत्र अन्यामित्यस्य द्वित्वे दलद्वये टाबभाव इति वक्ष्यमाणतया पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तौ समासत्वाभावात्सुपोरलुकि पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे रुत्वे 'अतो रोरप्लुतात्' इत्युक्त्वे आहुणे उत्तरपदस्थविभक्तेरनेन आम्भावे अन्योऽन्यामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु पुंवत्त्वाद्वापो निवृत्तौ पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे पुल्लिङ्ग-वदेव अन्योऽन्यामिति रूपम् । इयं ब्राह्मणी, अन्यां ब्राह्मणीं भोजयति । अन्या त्विमामित्येवं विनिमयेन ब्राह्मण्यौ भोजयत इत्यर्थः । इदं कुलङ्कर्तुं अन्यत्कुल भोजयति, अन्यत्कुलङ्कर्तुं इदं कुलं इत्येवं विनिमयेन कुले भोजयत इत्यर्थः । अत्रान्यच्छब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्य द्वित्वे पूर्व-पदस्थायाः विभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेः आम्भावे अन्योऽन्यामिति रूपम् । आम्भाव-विरहे तु 'क्लीबे चाद्द्विरहः स्वमोः' इति वक्ष्यमाणतया पुंवत्त्वात् अद्देशाभावे अन्योऽन्यामिति पुंवदेव रूपमिति बोध्यम् । एवं स्त्रीत्वे परामिति पदस्य द्वित्वे दलद्वयेऽपि पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तौ पूर्वोत्तरपदस्थविभक्त्योः क्रमेण सुभावे आम्भावे च परस्परामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु द्वित्वे पुंवत्त्वाद्वापो निवृत्तौ पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे परस्परामिति रूपम् । नपुंसकत्वे तु परमित्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे परस्परामिति रूपम् । आम्भावे तु द्वित्वे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे परस्परम् इति रूपम् । इतरामित्यस्य द्वित्वे पुंवत्त्वाद्वापो निवृत्तौ उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे समासवत्त्वात् पूर्वपदस्थविभक्तेर्लुकि इतरेतरा-मिति रूपम् । आम्भावविरहे तु इतरेतरामिति रूपम् । नपुंसकस्य तु इतरच्छब्दस्य द्वित्वे पुंवत्त्वादद्देशविरहे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावतदभावाभ्यां रूपद्वयम् । अत्र भाष्यादौ द्वितीयाविभक्त्यन्तस्थोदाहरणादितरविभक्तिषु आम्भावो न भवतीति प्राचीन-मतमाह । अत्र केचिदिति ॥ द्वितीयेतरविभक्तिषु आम्भावविरहेणेत्यर्थः । पुंवदेवेति ॥ आम्भावविरहे सति बहुलप्रहणात् पुंवत्त्वे टाबभावे प्रथमनृतीयादिविभक्तिषु पुंवदेव रूपम् । नपुंसकत्वे प्रथमनृतीयादिविभक्तिषु आम्भावविरहात् प्रथमैकवचनस्य इदं पुंवदेव रूपमित्यर्थः । सिद्धान्तमाह । अन्ये त्विति ॥ दिङ्मात्रत्वादिति ॥ दिक्प्रदर्शनमात्रत्वादित्यर्थः । उपलक्षणत्वादिति यावत् । अथात्र बहुलप्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनसिद्धान्तप्राचीनश्लोकमाह । दलद्वये इति ॥ स्त्रीलिङ्गेष्वन्यपरेतरशब्देषु कर्मव्यतिहारे द्वित्वे सति पूर्वोत्तरखण्डयोः पुंवत्त्वाद्वाग्नित्तिरित्यर्थः । यद्यपि इतरेतरमित्यत्र समासवत्त्वात्सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवत्त्वादेव पूर्वखण्डे टाबभावः सिद्धः, तथाप्युत्तरखण्डे टाबभावार्थम्बाहुलकाश्रयणमिति भावः । क्लीबे

तथाहि । अन्योऽन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप्प्राप्तः । न च ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—’ (वा) इति पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । न च द्विर्वचनमेव वृत्तिः । ‘यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा’ इत्यादाविति-प्रसङ्गात् । ‘अन्योऽन्यमितरेतरम्’ इत्यत्र च ‘अद्भुतरादिभ्यः—’ (सू ३१५) इत्यद्भु प्राप्तः । ‘अन्योऽन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्’ ‘अन्योऽन्याश्रयः,’ ‘पर-स्पराक्षिसादृश्यम्’ ‘अपरस्परैः’ इत्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः । सर्वं बाहुल्य-बलेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणम् ‘स्त्रियाम्’ (सू ४५३) इति सूत्रे ‘अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतद्’ इति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति ।

इति ॥ अन्योऽन्यमित्यादौ अद्भुतदेशविरहे इत्यर्थः । समासे सोरिति ॥ कृतद्वित्वस्य अन्येन समासे पूर्वखण्डस्थस्येत्यर्थः । तथाहीति ॥ यथेद स्पष्टम्भवति तथा उदाहृत्य प्रदर्शयते इत्यर्थः । ननु पूर्वदले ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पुंवत्त्वेनैव टाप्प्रवृत्तेः सिद्धत्वात् तद्विषयं बहुल्य-प्रहणं नादर्थव्यमित्याशङ्क्य निराकरोति । न चेति ॥ ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पुंवत्त्वस्यात्र न प्रसक्तिरित्यर्थः । कुत इत्यत आह । अन्यपरयोरिति ॥ ‘समासवच्च बहुल्यम्’ इति समास-वत्त्वम् इतरशब्दमात्रविषयं, न त्वन्यपरशब्दविषयमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । ननु मास्तु समासवत्त्व, तथापि ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पुंवत्त्वं दुर्वारम् । द्विर्वचनस्य वृत्तित्वा-दित्याशङ्क्य निराकरोति । नच द्विर्वचनमेव वृत्तिरिति ॥ ‘कृतद्धितसमासैकशेषमनाद्यन्ता धातुरूपाः पञ्च वृत्तयः’ इति परिगणनादिति भावः । द्विर्वचनस्य वृत्त्यन्तर्भावे बाधकमाह । यां यामिति ॥ द्विर्वचनस्य वृत्त्यन्तर्भावे “यांयां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सासा हिया नम्रमुखी बभूव” इत्यत्र श्लोके यांयामित्यत्र सासेत्यत्र च ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पूर्व-खण्डस्य पुंवत्त्वं स्यादित्यर्थः । क्लीबे चाद्भिरहः इत्यस्योदाहरति । अन्योऽन्यमिति ॥ ननु समासे सोरलुक् चेति कथम् । अन्यपरशब्दयोः समासवत्त्वाभावादित्याशङ्क्य कृतद्वित्वस्यान्येन समासे पूर्वखण्डस्थस्य सोरलुगिति तदर्थमाभिप्रेत्य तथैवोदाहरति । अन्योऽन्यसंसक्तमिति ॥ अन्योऽन्येन संसक्तमिति तृतीयासमासः । अहश्च त्रियामा चेति समाहारद्वन्द्वः । अहश्च रात्रिश्च अन्याऽन्येन संयुक्तमित्यर्थः । अन्योऽन्याश्रय इति ॥ अन्योऽन्यस्य आश्रय इति षष्ठी-समासः । परस्पराक्षिसादृश्यमिति ॥ अक्षणा सादृश्यमाक्षिसादृश्यम् । परस्परस्याक्षि-सादृश्यमिति विग्रहः । अपरस्परैरिति ॥ न परस्परे अपरस्परे तैरिति विग्रहे एषु कृत-द्वित्वेषु समासावयवेषु पूर्वखण्डस्थस्य सुबादेशस्य सोर्लुक् प्राप्तः इत्यर्थः । सुभावविधानन्तु अन्योऽन्यमित्यादावसमासे चरितार्थमिति भावः । ननु बहुल्यप्रहणादेतत् समाधेयमित्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह । प्रकृतवार्तिकेति ॥ स्त्रीनपुंसकयोरिति प्रकृतवार्तिके अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मण्याविति, इतरेतरमिमे कुले इति चोदाहरणात् “दळद्वये टाबभावः क्लीबे चाद्भिरहः स्वमोः” इति विज्ञायते । ‘स्त्रियाम्’ इति सूत्रे अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतदिति भाष्यप्रयोगात्

२१४८ । अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । (८-१-१३)

प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा ।
द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुपि लुकि तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वना-
यासेन ददातीत्यर्थः ।

२१४९ । यथास्वे यथायथम् । (८-१-१४)

‘यथास्वम्’ इति वीप्सायामव्ययीभावः । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्य-
थास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता । यथा-
स्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ।

२१५० । द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगा-

भिव्यक्तिषु । (८-१-१५)

द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्य अम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च
निपात्यते एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः ।

समासे सोरलुगिति विज्ञायते इत्यर्थः । अकृच्छ्रे ॥ कृच्छ्रं कष्टम् । अकृच्छ्रम् अनायासः ।
तस्मिन्वर्तमानयोः प्रिय, सुख, इत्यनयोः द्वे वा स्तः । कर्मधारयवद्भावादिति ॥ ‘कर्म-
धारयवदुत्तरेषु’ इत्यधिकारादिति भावः । ‘समासवच्च बहुळम्’ इत्यतः समासवदित्यनुवृत्तिस्तु
न शङ्क्या । तस्य वार्तिकस्थत्वात् । एवञ्च प्रियेणेत्यस्य सुखेनेत्यस्य च द्वित्वे सति कर्मधारय-
वत्त्वात् सुपोस्तृतीयैकवचनयोर्लुकि पुनः समुदायात् तृतीयैकवचनमिति फलितम् । यथास्वे
यथायथम् ॥ वीप्सायामिति ॥ कात्स्न्येन सम्बन्धो वीप्सेत्युक्तम् । स्वशब्दाद्यगत-
कात्स्न्ये द्योत्ये यथाशब्दस्य स्वशब्देनाव्ययीभाव इत्यर्थः । कृत्स्नश्चासौ स्वश्चेत्यस्वपदविग्रहः ।
नित्यसमासत्वात् । स्वशब्दस्तु आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची । इह तु आत्मात्मीयवाच्येव गृह्यते ।
नतु ज्ञातिधनवाची । व्याख्यानादित्यभिप्रेत्य विग्रहवाक्यस्य फलितमर्थमाह । द्वे इति ॥
स्त इति शेषः । निपातनादिति भावः । न च ‘नित्यवीप्सयोः’ इत्येव वीप्सया द्वित्वमिह
सिद्धमिति शङ्क्यम् । द्वित्वविषयस्य शब्दस्य लक्षणया कात्स्न्यविशिष्टे वृत्तावेव वीप्सायाः
द्विवचनविधानात् । अन्यथा सर्वो घटः इत्यादौ सर्वशब्दस्यापि द्वित्वापत्तेरिति भावः । क्लीब-
त्वमिति ॥ यथायथा इति समुदायस्येति शेषः । अन्यथा अव्ययत्वादलिङ्गत्वं स्यादिति
भावः । एवञ्च कृतद्वित्वस्य नपुंसकहस्वत्वञ्च फलितम् । यथायथं ज्ञातेति ॥ अत्र ज्ञातेति
तृन्तम् । तद्योगे ‘न लोक’ इति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया । तृजन्तत्वे तु यथायथस्य
ज्ञातेत्येव । द्वन्द्वं रहस्य ॥ पूर्वपदस्येति ॥ द्वौ द्वाविति द्वित्वे कर्मधारयवत्त्वात्
सुब्लुकि समुदायात् पुनः सुपि पूर्वपदावयवस्य इकारस्य अम् इति मकारान्तादेश इत्यर्थः ।
अत्वमिति ॥ उत्तरपदस्य अकारोऽन्तादेश इत्यर्थः । न च त्यदाद्यत्वमुत्तरपदान्तस्य

द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापि मर्यादीकृत्य । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं सङ्कर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वम् इष्यते ॥

इति द्विरुक्तप्रकरणम् ।

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

सिद्धमिति वाच्यम् । संज्ञात्वात्तदप्राप्तेरित्याहुः । नपुंसकत्वं चेति ॥ चकारः अनुक्तसमुच्ये । कृतद्वित्वस्य नपुंसकत्वं द्विवचनाभावश्चेत्यर्थः । आचतुरं हीति ॥ आडभिविधौ । ‘आड्र्यादा’ इत्यव्ययीभावः । शरत्प्रभृतित्वात् टच् । चतुर्थान्तमिति फलितोऽर्थः । पशवः स्वप्रभृतिचतुर्थपर्यन्तं द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति इत्यन्वयः । मिथुनशब्देन मैथुनं विवक्षितम् । मिथुनस्य कर्म मैथुनम् । तदिच्छतीत्यर्थे ‘सुप आत्मनः’ इति क्यच् । फलितमर्थमाह । मिथुनङ्गच्छतीति ॥ मिथुनत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । मिथुनायन्ते इति क्यङ्पाठस्तु प्रामादिकः । मर्यादीकृत्येति ॥ स्वप्रभृतिचतुरोऽभिव्याप्येत्यर्थः । अत्यन्तसहचरितत्वेन लोकविज्ञानाभिव्यक्तिरिति भाष्याल्लभ्यते । तदाह । साहचर्येणेत्यर्थः इति ॥ अत्र द्वन्द्वं न्यञ्चीत्यत्र वीप्सायां द्वित्वम् । अन्यत्र स्वार्थे इति बोध्यम् । अन्यत्रापीति ॥ द्वन्द्वानि सहते इत्यादावित्यर्थः । शीतमुष्णञ्च एकद्वन्द्वम् । सुखं दुःखञ्चापरम् । क्षुत्पृष्ठा चान्यत् । इह स्वार्थे द्वन्द्वः । अम्भावादि पूर्ववत् । ‘चार्थे द्वन्द्वः’ इति निपातनादन्यत्रापीति सिद्धम् ॥—इति द्विरुक्तप्रकरणम् ॥

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानश्रेयनकूर्मषोडशाररथचक्राकारादिबहुगुणविराजमानप्रौढापरिमितमहाध्वरस्य श्रीशाहजी शरभजी तुक्कोजी भोसलचोलमहीमहेन्द्रामात्यधुरन्धरस्य श्रीमत आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युणा पञ्चपुरुषीपोष्येण बाल्य एव तदयानिर्वर्तितापरिमिताग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठाक्षोर्यामप्रमुखमखसन्तर्पितशतमखप्रमुखबर्हिर्मुखेन पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणाग्रजन्मविश्वेश्वरवाजपेययाजितो लब्धविद्यावैशद्येन अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिनिर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रस्वातन्त्र्येण बोधायनापस्तम्बसत्याषाढभारद्वाजकात्यायनाश्वलायनद्राह्यायणादिकल्पसूत्रतद्भाष्यपारीणमहादेववाजपेययाजिसुतेन अन्नपूर्णाम्बागर्भजातेन वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां पूर्वार्धम् ॥ सम्पूर्णम् ॥

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीपूर्वार्धगतसूत्रसूचिकाः ॥

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
अ		७९ अचोऽन्त्यादि टि (१-१-६४)	५८
११ अ अ (८-४-६८)	१२	५९ अचो रहाभ्यां द्वे (८-४-४६)	४३
१८६९ अंशं हारी (५-२-६९)	८७१	२४७ अच घेः (७-३-११९)	१५३
८५ अकः सवर्णे दीर्घः (६-१-१०१)	६१	७७० अच्छ गत्यर्थवदेषु (१-४-६९)	५२७
५३९ अकथितं च (१-४-५१)	४०३	९४३ अचप्रत्यन्ववपूर्वा० (५-४-७५)	६१८
६०१ अकर्तर्युणे पञ्चमी (२-३-२४)	४४२	२००६ अजादी गुणवच० (५-३-५८)	९०५
२१४८ अकृच्छ्रे प्रियसु० (८-१-१३)	९५४	४५४ अजाद्यतष्टाप् (४-१-४)	३३६
६२८ अकेनोर्भविष्य० (२-३-७०)	४५७	९०४ अजाद्यदन्तम् (२-२-३३)	५९३
६६४ अक्षशलाकासं० (२-१-१०)	४७८	१६६९ अजाविभ्यां ध्यन् (५-१-८)	८१५
९४४ अक्ष्णोऽदर्शनात् (५-४-७६)	६१८	२०३९ अजिनान्तस्योत्त० (५-३-८२)	९१६
१६२१ अगारान्ताद्गन् (४-४-७०)	८०६	२०२८ अज्ञाते (५-३-७३)	९११
९२४ अग्नेः स्तुत्स्तोम० (८-३-८२)	६०४	१९८० अञ्चैर्लृक् (५-३-३०)	८९९
१२३६ अग्नेर्ढक् (४-२-३३)	७१७	८५६ अञ्नासिकायाः० (५-४-११८)	५७५
७९५ अग्राख्यायामुरसः (५-४-९३)	५३८	१९७ अट्कुप्वाद्गुम्ब्य० (८-४-२)	११९
८८३ अग्रान्तशुद्धशु० (५-४-१४५)	५८४	१४०६ अणञौ च (४-३-३३)	७६१
२०० अङ्गस्य (६-४-१)	१२१	११८० अणो ह्यचः (४-१-१५६)	७००
८५३ अङ्गुलेर्दारुणि (५-४-११४)	५७४	११० अणोऽप्रगृह्यस्या० (८-४-५७)	७५
२०६३ अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् (५-३-१०८)	९२२	१५६८ अण्कुटिलिकायाः (४-४-१८)	७९६
१४०४ अ च (४-३-३१)	७६१	१९१० अण्व (५-२-१०३)	८८१
४१६ अचः (६-४-१३८)	२८०	११९८ अणिञोरनार्षयो० (४-१-७८)	७०५
५० अचः परस्मिन्पू० (१-१-५७)	३७	१४ अणुदित्सवर्णस्य० (१-१-६९)	१७
९४५ अचतुरविचतुरसु० (५-४-७७)	६१९	१४५२ अणुगयनादिभ्यः (४-३-७३)	७७१
३५ अचश्च (१-२-२८)	२६	१५९८ अण्महिष्यादिभ्यः (४-४-४८)	८०२
१२५६ अचित्तहस्तिधे० (४-२-४७)	७२३	१०९५ अत इन् (४-१-९५)	६७९
१४७६ अचित्ताददेशका० (४-३-९६)	७७५	१९२२ अत इनिठनौ (५-२-११५)	८८४
२९९ अचि र ऋतः (७-२-१००)	१९५	१६० अतः कृकमिकंस० (८-३-४६)	९८
२७१ अचि इनुधातुभू० (६-४-७७)	१६७	११९६ अतश्च (४-१-१७७)	७०५
२५४ अवो जिगिति (७-२-११५)	१५६	२११३ अतिग्रहाव्ययन० (५-४-४६)	९३८

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२०९४ अतिथेऽर्थः (५-४-२६)	९३३	१८६० अध्यायानुवाकयोः (५-२-६०)	८६९
५५६ अतिरतिक्रमणे च (१-४-९५)	४१८	१६२२ अध्यायिन्यदेशकां (४-४-७१)	८०६
२००१ अतिशयाने तमः (५-३-५५)	९०३	१४४८ अध्यायेष्वेवर्षेः (४-३-६९)	७७०
७९८ अतोः शुनः (५-४-९६)	५३९	१८१७ अध्वनो यत्खौ (५-२-१६)	८५८
१९१ अतो गुणे (६-१-९७)	११६	९०८ अध्वर्युकुरनपुंसकम् (२-४-४)	५९५
२०३ अतो भिस् ऐस् (७-१-९)	१२२	११५५ अन् (६-४-१६७)	६९४
३०९ अतोऽम् (७-१-२४)	२०७	४६२ अन उपधालोपिनो (४-१-२८)	३४४
१६३ अतो रोरष्ठता (६-१-११३)	९९	२४८ अनङ् सौ (७-१-९३)	१५३
६९१ अत्यन्तसंयोगे च (२-१-२९)	४८९	४८ अनचि च (८-४-४७)	३५
१३६ अन्नानुनासिकः पू० (८-३-२)	८६	२०७६ अनत्यन्तगतौ क्तात् (५-४-४)	९२७
११४७ अन्निभ्युकुत्सवः (२-४-६५)	६९३	७७६ अनत्याधान उरसि (१-४-७५)	५२८
४२५ अत्वसन्तस्य चा० (६-४-१४)	२८७	१९६९ अनद्यतनेर्हिल० (५-३-२१)	८९६
५३ अदर्शनं लोपः (१-१-६०)	४०	२०९१ अनन्तावसथेतिह० (५-४-२३)	९३२
४३७ अदस औ सु० (७-२-१०७)	३००	५३६ अनभिहिते (२-३-१)	४०१
१०१ अदसो मात् (१-१-१२)	७१	६७८ अनश्च (५-४-१०८)	४८५
४१९ अदसोऽसेर्दादु० (८-२-८०)	२८२	३४६ अनाप्यकः (७-२-११२)	२३३
१२८२ अदूरभवश्च (४-२-७०)	७३२	४१५ अनिदितां हल उप० (६-४-२४)	२८०
१७ अदेङ्गुणः (१-१-२)	२०	२०३१ अनुकम्पायाम् (५-३-७६)	९१२
७७१ अदोऽनुपदेशे (१-४-७०)	५२७	७६३ अनुकरणं चा० (१-४-६२)	५२५
३१५ अदङ्गतरादिभ्यः (७-१-२५)	२०९	१८७४ अनुकाभिकाभीकां (५-२-७४)	८७२
१८१४ अद्यश्चीनावष्टब्धे (५-२-१३)	८५८	९५१ अनुगवमायामे (५-४-८३)	६२२
१६१ अधःशिरसी पदे (८-३-४७)	९८	२०८३ अनुगादिनष्टक् (५-४-१३)	९३०
१८७३ अधिकम् (५-२-७३)	८७२	१८१६ अनुगवलङ्गामी (५-२-१५)	८५८
६२६ अधिकरणवाचिनश्च (२-३-६८)	४५५	४०३ अनुदात्तं सर्व० (८-१-१८)	२७३
७०७ अधिकरणवाचिनां (२-२-१३)	४९९	१२५३ अनुदात्तादेरञ् (४-२-४४)	७२२
१९८९ अधिकरणविचाले (५-३-४३)	९००	१५२० अनुदात्तादेश्च (४-३-१४०)	७८६
९१९ अधिकरणैतावत्त्वे (२-४-१५)	६०२	१३७ अनुनासिकात्परोऽनु० (८-३-४)	८६
१४६७ अधिकृत्य कृते (४-३-८७)	७७३	१८१० अनुपदसर्वात्रा० (५-२-९)	८५६
५५४ अधिपरी अनर्थकौ (१-४-९३)	४१७	१८९० अनुपद्यन्वेष्टा (५-२-९०)	८७५
६४४ अधिरीश्वरे (१-४-९७)	४६५	४६९ अनुपसर्जनात् (४-१-१४)	३५३
५४२ अधिशीङ्स्थासां (१-४-४६)	४१२	५७९ अनुप्रतिगुणश्च (१-४-४१)	४३०
६१३ अधीगर्थदयेनां (२-३-५२)	४४८	१७७४ अनुप्रवचनादि० (५-१-१११)	८४५
१९६६ अधुना (५-३-१७)	८९५	१२७२ अनुब्राह्मणादिनिः (४-२-६२)	७२८
९०९ अध्ययनतो (२-४-५)	५९६	६६९ अनुर्यत्समया (२-१-१५)	४८०
१६९३ अध्यर्धपूर्वद्विगो (५-१-२८)	८२३	५४७ अनुलक्षणे (१-४-८४)	४१४

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
९०७ अनुवादे चरणानाम् (२-४-३) ५९५		५८७ अपादाने पञ्चमी (२-३-२८) ४३५	
१४३८ अनुशक्तिकादीनाञ्च (७-३-२०) ७६८		५५७ अपिः पदार्थसं० (१-४-९६) ४१८	
१२४ अनुस्वारस्य ययि० (८-४-५८) ८१		११६३ अपूर्वपदादन्यत० (४-१-१४०) ६९६	
११०६ अनुष्ठानन्तर्ये० (४-१-१०४) ६८२		२५१ अपृक्त एकाग्र० (१-२-४१) १५४	
८३० अनेकमन्यपदार्थे (२-२-२४) ५५२		७०० अपेतापोढमुक्त० (२-१-३८) ४९४	
४५ अनेकाल्शित्सर्वस्य (१-१-५५) ३२		१२२९ अपोनप्त्रपान्नप्तु० (४-२-२७) ७१५	
४६० अनो बहुव्रीहेः (४-१-१२) ३४३		४४२ अपो भि (७-४-४८) ३०८	
७९६ अनोऽमायस्सरसां० (५-४-९४) ५३८		२७७ अप्तुत्तुच्स्वसृ० (६-४-११) १७३	
१४३७ अन्तःपूर्वपदाद्गुल् (४-३-६०) ७६७		८३२ अप्पूरणीप्रमाण्योः (५-४-११६) ५५८	
२२० अन्तरं वहिर्योगोप० (१-१-३६) १३५		९८ अप्लुतवदुपस्थिते (६-१-१२९) ६९	
७६६ अन्तरपरिग्रहे (१-४-६५) ५२६		४६७ अभाषितपुस्काच्च (७-३-४८) ३५३	
५४५ अन्तरान्तरेणयुक्ते (२-३-४) ४१४		१४७० अभिजनश्च (४-३-९०) ७७४	
५९१ अन्तर्धौ येनादर्शन० (१-४-२८) ४३७		२०७१ अभिजिद्विदभृ० (५-३-११८) ९२५	
८५५ अन्तर्बहिर्भ्याञ्च० (५-४-११७) ५७५		५४३ अभिनिविशश्च (१-४-४७) ४१२	
४८९ अन्तर्वत्पतिवतो० (४-१-३२) ३६६		१४६६ अभिनिष्कामति० (४-३-८६) ७७३	
७५ अन्तादिवच्च (६-१-८५) ५५		५५३ अभिरभागे (१-४-९१) ४१७	
२०१४ अन्तिकबाढयोनैद० (५-३-६३) ९०६		२१२४ अभिविधौ संपदा० (५-४-५३) ९४१	
१६३७ अन्नाणः (४-४-८५) ८०९		१८१८ अभ्यमित्राच्छ च (५-२-१७) ८५९	
६९६ अन्नेन व्यञ्जनम् (२-१-३४) ४९२		१४०३ अमावास्याया वा (४-३-३०) ७६१	
४९७ अन्यतो ङीष् (४-१-४०) ३७१		१९४ अमि पूर्वः (६-१-१०७) ११८	
६७५ अन्यपदार्थे च० (२-१-२१) ४८३		९७० अमूर्धमस्तकात्० (६-३-१२) ६२९	
५९५ अन्यारादितरते० (२-३-२९) ४३९		७८३ अमैवाव्ययेन (२-२-२०) ५३२	
९४९ अन्ववत्साम्रहसः (५-४-८१) ६२२		२६७ अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः (७-३-१०७) १६५	
१०८९ अपत्यं पौत्र० (४-१-१६२) ६७४		३३३ अम् सम्बुद्धौ (७-१-९९) २२७	
८१५ अपथं नपुंसकम् (२-४-३०) ५४७		१८७६ अयःशूलदण्डा० (५-२-७६) ८७२	
१३५९ अपदातौ साल्वात् (४-२-१३५) ७५१		१३५३ अरण्यान्मनुष्ये (४-२-१२९) ७५०	
२१० अपदान्तस्य मूर्धन्यः (८-३-५५) १२६		२१२१ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतो० (५-४-५१) ९४०	
६६६ अपपरिबहिरध्ववः० (२-१-१२) ४७९		१७८ अर्थवदधातुरप्र० (१-२-४५) ११०	
५९६ अपपरी वर्जने (१-४-८८) ४४१		१०२६ अर्थे विभाषा (६-३-१००) ६४८	
१५७१ अपमित्ययाचि० (४-४-२१) ७९६		७१३ अर्थे नपुंसकम् (२-२-२) ५०३	
१०५९ अपरस्पराः० (६-१-१४४) ६५९		८१३ अर्थर्चाः पुंसि च (२-४-३१) ५४७	
४८० अपरिमाणवि० (४-१-२२) ३६१		८०२ अर्धाच्च (५-४-१००) ५४०	
५६३ अपवर्गे तृतीया (२-३-६) ४२२		१६८४ अर्धात्परिमाणस्य० (७-३-२६) ८२१	
१०६४ अपस्करो रथाङ्गं (६-१-१४९) ६६०		१३७४ अर्धाद्यत् (४-३-४) ७५४	
२११२ अपादाने चाही० (५-४-४५) ९३७		३६४ अर्वणस्त्रसावनजः (६-४-१२७) २४८	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१९३३ अर्शआदिभ्योऽच् (५-२-१२७) ८८८		१८२० अश्वस्यैकाहगमः (५-२-१९) ८५९	
९५८ अलुगुत्तरपदे (६-३-१) ६२५		१११३ अश्वदिभ्यः फच् (४-१-११०) ६८४	
४२ अलोऽन्यस्य (१-१-५२) ३१		२०७९ अषडक्षाशितंग्वले० (५-४-७) ९२७	
२४९ अलोऽन्यात्पूर्वे० (१-१-६५) १५४		१०२५ अषष्ठ्यनृतीयास्थ० (६-३-९९) ६४७	
८७५ अल्पाख्यायाम् (५-४-१३६) ५८२		३७१ अष्टन आ विभक्तौ (७-२-८४) २५२	
९०५ अल्पात्तरम् (२-२-३४) ५९३		१०४६ अष्टनः संज्ञायां० (६-३-१२५) ६५३	
२०४० अल्पे (५-३-८५) ९१६		३७२ अष्टाभ्य औश् (७-१-२१) २५२	
२३४ अल्लोपोऽनः (६-४-१३४) १४५		१५२९ असंज्ञायां तिल० (४-३-१४९) ७८७	
१६०० अवकयः (४-४-५०) ८०२		१६८२ असमासे निष्का० (५-१-२०) ८२०	
२०५० अवक्षेपणे कन् (५-३-९५) ९१८		१३७९ असांप्रतिके (४-३-९) ७५४	
८८ अवङ् स्फोटायन० (६-१-१२३) ६४		७६९ अस्तं च (१-४-६८) ५२६	
१३९७ अवयवाद्गतोः (७-३-११) ७५९		१९७६ अस्ताति च (५-३-४०) ८९८	
१५१५ अवयवे च प्रा० (४-३-१३५) ७८५		१६१० अस्तिनास्तिदिष्टं० (४-४-६०) ८०३	
१७४८ अवयसि ठञ्च (५-१-८४) ८३८		३२२ आस्थिदधिसक्थ्य० (७-१-७५) २१६	
९४७ अवसमन्धेभ्यस्त० (५-४-७९) ६२१		८१८ अस्मदो द्वयोश्च (१-२-५९) ५४७	
१८३१ अवात्कुटारच्च (५-२-३०) ८६२		१९२८ अस्मायामेधास्त्र० (५-२-१२१) ८८६	
१८१२ अवारपारात्यन्ता० (५-२-११) ८५७		२११८ अस्य च्चौ (७-४-३२) ९३९	
१३४९ अवृद्धादपि बहु० (४-२-१२५) ७४९		५०९ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा (४-१-५३) ३८२	
१११६ अवृद्धाभ्यो नदी० (४-१-११३) ६८५		७८७ अहःसर्वैकदेशसं० (५-४-८७) ५३४	
२०९६ अवेः कः (५-४-२८) ९३३		१९४६ अहंशुभमोर्गुस् (५-२-१४०) ८९१	
८१ अव्यक्तानुकरणस्या० (६-१-९८) ६०		४४३ अहन् (८-२-६८) ३१४	
२१२८ अव्यक्तानुकरणा० (५-४-५७) ९४२		७८९ अहष्टखोरेव (६-४-१४५) ५३५	
६५२ अव्ययं विभक्तिस० (२-१-६) ४७०		७९१ अहोऽदन्तात् (८-४-७) ५३६	
२०२६ अव्ययसर्वनाम्ना० (५-३-७१) ९१०		७९० अहोऽह एतेभ्यः (५-४-८८) ५३६	
१३२४ अव्ययात्त्यप् (४-२-१०४) ७४३			
४५२ अव्ययादाप्सुपः (२-४-८२) ३३२		आ	
६५१ अव्ययीभावः (२-१-५) ४७०		२३२ आ कडारादेका संज्ञा (१-४-१) १४४	
४५१ अव्ययीभावश्च (१-१-४१) ३३२		१५५७ आकर्षात्पृल् (४-४-९) ७९४	
६५९ अव्ययीभावश्च (२-४-१८) ४७३		१८६४ आकर्षादिभ्यः कन् (५-२-६४) ८७०	
१४३६ अव्ययीभावाच्च (४-३-५९) ७६७		१७७७ आकालिकडाद्य० (५-१-११४) ८४५	
६६० अव्ययीभावे चा० (६-३-८१) ४७६		१५८८ आक्रन्दाद्भ्य (४-४-३८) ८००	
६७७ अव्ययीभावे श० (५-४-१०७) ४८३		५९२ आख्यातोपयोगे (१-४-२९) ४३७	
१४४३ अशब्दे यत्खाव० (४-३-६४) ७६९		१८१५ आगवीनः (५-२-१४) ८५८	
८२७ अशाला च (२-४-२४) ५५१		११५२ आगस्यकौण्डि० (२-४-७०) ६९४	
१०७४ अश्वपत्यादिभ्यश्च (४-१-८४) ६६४		१२२४ आप्रहायण्यश्च० (४-२-२२) ७१३	
		२८९ आङि चापः (७-३-१०५) १८६	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२४४ आडो नास्त्रियाम् (७-३-१२०) १५२		२०६७ आयुधजीविसङ्घा० (५-३-११४) ९२३	
६६७ आङ्ग्यादाभि० (२-१-१३) ४७९		१५६४ आयुधाच्छ च (४-४-१४) ७९५	
५९७ आङ्ग्यादाव० (१-४-८९) ४४१		११३६ आरगुदीचाम् (४-१-१३०) ६९०	
१४७ आङ्गाडोश्च (६-१-७४) ९२		१६८१ आर्हादगोपुच्छ० (५-१-१९) ८१९	
१७८२ आ च त्वात् (५-१-१२०) ८४७		१९३१ आलजाटचौ बहु० (५-२-१२५) ८८७	
४४५ आच्छीनद्योर्नुम् (७-१-८०) ३२४		५२९ आवध्याच्च (४-१-७५) ३९६	
९६२ आज्ञायिनि च (६-३-५) ६२६		१६२५ आवसथात्तल् (४-४-७४) ८०६	
२६९ आटश्च (६-१-९०) १६५		६१६ आशिषि नाथः (२-३-५५) ४४९	
१७१९ आढकाचितपात्रा० (५-१-५३) ८३०		१०६२ आश्वर्यमनित्ये (६-१-१४७) ६६०	
२६८ आप्नद्याः (७-३-११२) १६५		१४२० आश्वयुज्या वुज् (४-३-४५) ७६४	
२४० आतो धातोः (६-४-१४०) १४९		१९०० आसन्दीवदष्टीवच्च० (८-२-१२) ८७८	
९६३ आत्मनश्च (६-३-६) ६२६		४३० आ सर्वनाम्नः (६-३-९१) २९०	
१६७० आत्मन्विश्वजनभोगो० (५-१-९) ८१५		१०६१ आस्पदं प्रतिष्ठा० (६-१-१४६) ६६०	
१६७१ आत्माध्वानौ खे (६-४-१६९) ८१६		१९८६ आहि च दूरे (५-३-३७) ९००	
१५१३ आथर्वणिकस्येक० (४-३-१३३) ७८४		इ	
७६४ आदरानादरयोः० (१-४-६३) ५२५		१०४५ इकः काशे (६-३-१२३) ६५३	
४६८ आदाचार्याणाम् (७-३-४९) ३५३		३४ इको गुणवृद्धी (१-१-३) २६	
२ आदिरन्त्येन सहेता (१-१-७१) ४		३२० इकोऽचि विभक्तौ (७-१-७३) २१४	
४४ आदेः परस्य (१-१-५४) ३१		४७ इको यणचि (६-१-७७) ३४	
२१२ आदेशप्रत्यययोः (८-३-५९) १२६		१०४३ इको वहेऽपीलोः (६-३-१२१) ६५३	
६९ आद्गुणः (६-१-८७) ४९		९१ इकोऽसवर्णे शाक० (६-१-१२७) ६५	
३४८ आद्यन्तवदेकस्मिन् (१-१-२१) २३४		९९९ इको ह्रस्वोऽड्यो० (६-३-६१) ६३८	
३६ आद्यन्तौ टकितौ (१-१-४६) २७		१७९६ इगन्ताच्च लघुपू० (५-१-१३१) ८५२	
६३२ आधारोऽधिकरणम् (१-४-४५) ४५९		३२८ इग्यणः संप्रसार० (१-१-४५) २२४	
९२१ आनदृतो द्वन्द्वे (६-३-२५) ६०२		८६६ इच्छर्मव्यतिहारे (५-४-१२७) ५८०	
८०७ आन्महतः समा० (६-३-४६) ५४१		१०८५ इजः प्राचाम् (२-४-६०) ६६९	
१०८२ आपत्यस्य च त० (६-४-१५१) ६६८		१३३३ इजश्च (४-२-११२) ७४५	
८९२ आपोऽन्यतरस्याम् (७-४-१५) ५८६		१५३ इणः षः (८-३-३९) ९४	
१८०९ आप्रपदं प्राप्नोति (५-२-८) ८५६		२११ इण्कोः (८-३-५७) १२६	
२१४५ आबाधे च (८-१-१०) ९४९		१९६३ इतराभ्योऽपि ह० (५-३-१४) ८९४	
४१२ आमन्त्रितं पूर्व० (८-१-७२) २७७		११२५ इतश्चाभिजः (४-१-१२२) ६८८	
२१७ आमि सर्वनाम्नः० (७-१-५२) १२९		३६६ इतोऽत्सर्वनामस्थाने (७-१-८६) २४९	
४७५ आयनेयीनीयियः फ० (७-१-२) ३५९		५२० इतो मनुष्यजातेः (४-१-६५) ३९१	
६३७ आयुक्तकुशला० (२-३-४०) ४६२		५६६ इत्थंभूतलक्षणे (२-३-२१) ४२३	
१४७१ आयुधजीविभ्य० (४-३-९१) ७७४		१०१८ इदङ्गिमोरीदङ्गी (६-३-९०) ६४६	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१९४९ इदम इश् (५-३-३)	८९२	उ	
१९७२ इदमस्थमुः (५-३-२४)	८९७	१६६२ उगवादिभ्यो यत् (५-१-२)	८१३
३५० इदमोऽन्वादेशो (२-४-३२)	२३५	४५५ उगितश्च (४-१-६)	३३९
३४३ इदमो मः (७-२-१०८)	२३२	९८७ उगितश्च (६-३-४५)	६३५
१९६५ इदमो हिंल् (५-३-१६)	८९५	३६१ उगिदचां सर्वनाम० (७-१-७०)	२४४
१९५८ इदमो हः (५-३-११)	८९४	५ उच्चैरुदात्त (१-२-२९)	७
१५५ इदुदुपधस्य चाप्र० (८-३-४१)	९५	१०६ उजः (१-१-१७)	७३
२९७ इदुद्व्याम् (७-३-११७)	१९४	१७० उजि च पदे (८-३-२१)	१०३
३४४ इदोऽय् पुसि (७-२-१११)	२३३	१५८२ उज्जति (४-४-३२)	७९९
१७०३ इद्रोण्याः (१-२-५०)	८२६	१८८० उत्क उन्मनाः (५-२-८०)	८७३
९२५ इद्वद्धौ (६-३-२८)	६०४	१३०९ उत्करादिभ्यश्छः (४-२-९०)	७३९
८९० इनः स्त्रियाम् (५-४-१५२)	५८५	७९४ उत्तमैकाभ्यां च (५-४-९०)	५३७
१८३४ इनत्पिटच्चिक्चि च (५-२-३३)	८६२	१७४१ उत्तरपथेनाहृतं च (५-१-७७)	८३७
१२४५ इन्तप्यनपत्ये (६-४-१६४)	७२०	१३९६ उत्तरपदस्य (७-३-१०)	७५९
१२६० इनित्रक्यचश्च (४-२-५१)	७२४	८०० उत्तरमृगपूर्वाच्च (५-४-९८)	५३९
५०५ इन्द्रवरुणभवशर्व० (४-१-४९)	३७९	१९८७ उत्तराच्च (५-३-३८)	९००
१८९३ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग० (५-२-९३)	८७६	१९८३ उत्तराधरदक्षिणा० (५-३-३४)	८९९
८९ इन्द्रे च (६-१-१२४)	६४	१०७८ उत्सादिभ्योऽञ् (४-१-८६)	६६६
३५६ इन्हन्पूर्वार्थमाणां शौ (६-४-१२)	२४१	४२० उद ईत् (६-४-१३९)	२८४
२०५१ इवे प्रतिक्कृतौ (५-३-९६)	९१९	११८ उदः स्थास्तम्भोः (८-४-६१)	७८
१००६ इष्टकेषीकामालानां० (६-३-६५)	६४१	९९५ उदकस्योदः० (६-३-५७)	६३७
१८८८ इष्टादिभ्यश्च (५-२-८८)	८७५	१२८६ उदक्च विपाशः (४-२-७४)	७३३
२०१८ इष्टस्य यिट् च (६-४-१५९)	९०८	१९०१ उदन्वानुदधौ च (८-२-१३)	८७८
१२२१ इसुसुक्तान्तात्कः (७-३-५१)	७१२	१८६७ उदराद्गगायून् (५-२-६७)	८७१
१५८ इसुसोः सामर्थ्ये (८-३-४४)	९७	१२२० उदश्चितोऽन्य० (४-२-१९)	७१२
ई		११८१ उदीचां वृद्धादगो० (४-१-१५७)	७०१
९२३ ईदग्नेः सोमवरुणयोः (६-३-२७)	६०३	४६५ उदीचामातः स्थाने (७-३-४६)	३४८
१०९ ईदतौ च सप्तम्यर्थे (१-१-१९)	७४	११७७ उदीचामिञ् (४-१-१५३)	६९९
१०० ईद्वेद्विवचनं प्रगृह्यं (१-१-११)	७०	१३३० उदीच्यग्रामाच्च० (४-२-१०९)	७४५
८९४ ईयसश्च (५-४-१५६)	५८७	८८६ उद्विभ्यां काकुदस्य (५-४-१४८)	५८४
७५५ ईषदकृता (२-२-७)	५२२	११५१ उपकादिभ्योऽन्य० (२-४-६९)	६९३
१०३१ ईषदर्थे (६-३-१०५)	६४८	१४१५ उपजानूपकर्णो० (४-३-४०)	७६४
२०२२ ईषदसमाप्तौ कल्प० (५-३-६७)	९०९	१४९५ उपज्ञाते (४-३-११५)	७८०
९०९ ई३ चाकवर्मणस्य (६-१-१३०)	७०	८२४ उपज्ञोपक्रमं तदा० (२-४-२१)	५५०
		३ उपदेशेऽजनुनासिक० (१-३-२)	५

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
७८२ उपपदमतिङ् (२-२ १९)	५३१	५२४ ऊरुत्तरपदादौपम्ये (४-१-६९)	३९३
८७६ उपमानाच्च (५-४-१३७)	५८२	१९२९ ऊर्णाया युस् (५-२-१२३)	८८७
७९९ उपमानादप्राणिषु (५-४-९७)	५३९	८६९ ऊर्ध्वाद्विभाषा (५-४-१३०)	५८०
७३४ उपमानानि० (२ १ ५५)	५१२	७६२ ऊर्यादिचिच्चिच्चश्च (१-४-६१)	५२५
७३५ उपमितं व्याघ्रादि० (२-१ ५६)	५१३	१९१४ ऊषसुषिमुष्क० (५-२-१०७)	८८२
२१४२ उपर्यध्यधसः० (८-१-७)	९४७	क	
१९८१ उपर्युपरिष्ठात् (५-३ ३१)	८९९	९४० ऋक्पूरब्धूः पथा० (५-४-७४)	६१६
१०४४ उपसर्गस्य घञ्य० (६-३-१२२)	६५३	९९३ ऋचः शे (६-३-५५)	६३७
२२ उपसर्गाः क्रियायोगे (१-४-५९)	८५८	२७९ ऋत उत (६-१-१११)	१७४
८५८ उपसर्गाच्च (५-४-११९)	५७६	१४५७ ऋतष्टल् (४-३-७८)	७७२
९५३ उपसर्गादध्वनः (५-४-८५)	६२३	२७५ ऋतो हिसर्वनाम० (७-३-११०)	१७३
७४ उपसर्गाद्विधातौ (६ १-९१)	५५	१५९९ ऋतोऽञ् (४-४-४९)	८०२
८५९ उपसर्गाद्वहुळम् (८-४-२८)	५७६	१७६९ ऋतोरण् (५-१-१०५)	८४४
६५४ उपसर्जनं पूर्वम् (२-२-३०)	४७१	९८१ ऋतो विद्यायोनि० (६-३-२३)	६३२
७७४ उपाजेऽन्वाजे (१-४-७३)	५२७	९२ ऋत्यकः (६-१-१२८)	६६
१८३५ उपाधिभ्यां त्यक्त्वा० (५-२-३४)	८६३	३७३ ऋत्विग्दधृक्खगिद० (३-२-५९)	२५५
५४४ उपान्वध्याङ्सः (१-४-४८)	४१२	२७६ ऋदुशनस्पुरदसो० (७-१-९४)	१७३
५५१ उपोऽधिके च (१-४ ८७)	४१६	३०६ ऋन्नेभ्यो ङीप् (४-१-५)	२०३
१४१९ उप्ते च (४-३ ४४)	७६४	१६७६ ऋषभोपानहंर्यः (५-१-१४)	८१८
६२४ उभयप्राप्तौ कर्मणि (२-३ ६६)	४५४	१११७ ऋष्यन्धकवृष्णि० (४-१-११४)	६८५
१८४५ उभादुदात्तो नित्यम् (५-२-४४)	८६६	ख	
४२६ उभे अभ्यस्तम् (६-१-५)	२८८	६८ एकः पूर्वपरयोः (६-१-८४)	४९
१५३६ उमोर्णयोर्वा (४-३ १५८)	७८९	१९२५ एकगोपूर्वाङ्ग० (५-२-११८)	८८५
८८९ उरः प्रभृतिभ्यः० (५ ४ १५१)	५८५	१००० एक तद्धिते च (६-३-६२)	६३९
७० उरणरपरः (१-१-५१)	५०	१६३१ एकधुराल्लुक्च (४-४-७९)	८०८
१६४६ उरसोऽण्च (४-४-९४)	८११	२१४४ एकं बहुव्रीहिवत् (८-१-९)	९४८
१४९४ उरसो यच्च (४-३-११४)	७७९	१९२ एकवचनं संबुद्धिः (२-३-४९)	११७
९२८ उषासोषसः (६ ३-३१)	६०६	३९६ एकवचनस्य च (७-१-३१)	२६८
१५३५ उष्ट्राद्भुज् (४-३-१५७)	७८९	६५५ एकविभक्ति चापूर्व० (१-२-४४)	४७१
ऊ		२०६४ एकशालायाष्टज० (५-२-१०९)	९२२
१०७ ऊँ (१ १-१८)	७३	२०८७ एकस्य सकृच्च (५-४-१९)	९३१
४ ऊकालोऽञ्जस्व० (१-२-२७)	७	९९७ एकहलादौ पूरयि० (६-३-५९)	६३८
५२१ ऊहुतः (४-१-६६)	३९१	३२६ एकाचो बशो भष्म० (८-२-३७)	२२२
९४२ ऊदनोर्देशे (६-३-९८)	६१७	२०४९ एकाच्च प्राचाम् (५-३-९४)	९१८
४८३ ऊषसोऽनङ् (५-४-१३१)	३६४	३०७ एकाजुत्तरपदे णः (८-४-१२)	२०४

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१९९८ एकादाकिनिच्चास० (५-३-५२) ९०२		८४७ ओर्गुणः (६-४-१४६) ५७२	
८११ एकादिश्चैकस्य० (६-३-७६) ५४४		१३४३ ओदंशे ठञ् (४-२-११९) ७४८	
१९९० एकाद्वो ध्यमुजन्य० (५-३-४४) ९००		२१०५ ओषधेरजातौ (५-४-३७) ९३५	
१०९३ एको गोत्रे (४-१-९३) ६७६		२०७ ओसि च (७-३-१०४) १२४	
८६ एङः पदान्तादति (६-१-१०९) ६३		औ	
७८ एङि पररूपम् (६-१-९४) ५८		११५९ औक्षमनपत्ये (६-४-१७३) ६९५	
१३३८ एङ् प्राचां देशे (१-१-७५) ७४६		२८७ औड आपः (७-१-१८) १८५	
१९३ एङ्हस्वात्सम्बुद्धेः (६-१-६९) ११७		२५६ औत् (७-३-११८) १५७	
३२३ एच इग्रस्वादशे (१-१-४८) २१९		२८५ औतोऽम्शसोः (६-१-९३) १८२	
६१ एचोऽयवायावः (६-१-७८) ४४		क	
१५३७ एण्या ठञ् (४-३-१५९) ७८९		१९४४ कंशंभ्यां बभयु० (५-२-१३८) ८९०	
४३८ एत ईद्वहुवचने (८-२-८१) ३०१		१६९० कंमाष्टिन् (५-१-२५) ८२३	
१७६ एतत्तदोः सुलोपो० (६-१-१३२) १०८		१५४७ कंशीयपरशव्ययो० (४-३-१६८) ७९१	
१९६२ एतदस्त्रतसौत्रतसौ० (२-४-३३) ८९४		८८४ ककुदस्यावस्थायां० (५-४-१४६) ५८४	
१९५१ एतदोऽन् (५-३-५) ८९२		१३५० कच्छामिवक्क० (४-२-१२६) ७४९	
१०२३ एति संज्ञायामगात् (८-३-९९) ६४७		१३५७ कच्छादिभ्यश्च (४-२-१३३) ७५०	
१९५० एतेतौ रथोः (५-३-४) ८९२		१४८७ कठचरकाल्लुक् (४-३-१०७) ७७८	
७३ एत्येधत्तुत्सु (६-१-८९) ५१		१६२३ कठिनान्तप्रस्तारसं० (४-४-७२) ८०६	
१९९२ एधाच्च (५-३-४६) ९०१		१७३३ कटंकरदक्षिणाच्छ० (५-१-६९) ८३५	
६१० एनपा द्वितीया (२-३-३१) ४४७		७५१ कडाराः कर्मधारये (२-२-३८) ५२०	
१९८४ एनबन्यतरस्यां० (५-३-३५) ८९९		७६७ कणमनसी श्रद्धा० (१-४-६६) ५२६	
२७२ एरनेकाचोऽसंयोग० (६-४-८२) १६७		१३३२ कण्वादिभ्यो गोत्रे (४-२-१११) ७४५	
ऐ		७४२ कतरकतमौ जाति० (२-१-६३) ५१६	
१७७६ ऐकागारिकृ चौरै (५-१-११३) ८४५		१३१५ कत्तृयादिभ्यो ढकञ् (४-२-९५) ७४१	
१३२६ ऐषमोह्यः श्वसो० (४-२-१०५) ७४४		१६५४ कथादिभ्यष्टक् (४-४-१०२) ८१२	
ओ		१३६६ कथापलदनगर० (४-२-१४२) ७५२	
२८१ ओः सुपि (६-४-८३) १७६		१३२२ कन्थायाष्टक् (४-२-१०२) ७४३	
१५७७ ओजःसहोऽम्भसा० (४-४-२७) ७९७		१११९ कन्यायाः कर्त्तृना० (४-१-११६) ६८६	
९६० ओजःसहोऽम्भः० (६-३-३) ६२६		१७९२ कपिज्ञात्योर्दक् (५-१-१२७) ८५१	
१०४ ओत् (१-१-१५) ७३		१११० कपिबोधादाङ्गिरसे (४-१-१०७) ६८३	
१६९ ओतो गार्ग्यस्य (८-३-२०) १०३		१६६३ कम्बलाच्च संज्ञायाम् (५-१-३) ८१४	
८० ओमाडोश्च (६-१-९५) ६०		११९४ कम्बोजाल्लुक् (४-१-१७५) ७०४	
१२८३ ओरञ् (४-२-७१) ७३२		६०४ करणे च स्तोकाल्प० (२-३-३३) ४४४	
१५१९ ओरञ् (४-३-१३९) ७८५		२०६५ कर्कलोहितादी० (५-३-११०) ९२३	
		१४४४ कर्णललाटात्कन्नलं० (४-३-६५) ७६९	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१०३६ कर्णे लक्षणस्यावि० (६-३-११५) ६५०		१६१३ कर्मस्ताच्छील्ये (६-४-१७२) ८०४	
७१० कर्तरि च (२-२-१६) ५००		१८८१ कालप्रयोजनाद्वेगे (५-२-८१) ८७३	
५३५ कर्तुरीप्सिततमं (१-४-४९) ४००		६९० कालाः (२-१-२८) ४८९	
५६१ कर्तृकरणयोस्तृतीया (२-३-१८) ४२१		७१६ कालाः परिमाणिना (२-२-५) ५०५	
६९४ कर्तृकरणे कृता० (२-१-३२) ४९१		२१०१ कालाच्च (५-४-३३) ९३५	
६२३ कर्तृकर्मणोः कृति (२-३-६५) ४५२		१३८१ कालाद्वाच् (४-३-११) ७५५	
१७६७ कर्मण उक्त्वा (५-१-१०३) ८४३		१७४२ कालात् (५-१-७८) ८३७	
५६९ कर्मणा यमभिप्रैति० (१-४-३२) ४२६		१४१८ कालात्साधुपुण्य० (४-३-४३) ७६४	
१८३६ कर्मणि घटोऽठच् (५-२-३५) ८६३		१७७० कालाद्यत् (५-१-१०७) ८४४	
७०८ कर्मणि च (२-२-१४) ४९९		५५८ कालाध्वनोरत्यन्त० (२-३-५) ४२०	
५३७ कर्मणि द्वितीया (२-३-२) ४०१		१२३७ कालेभ्यो भववत् (४-२-३४) ७१७	
२१४६ कर्मधारयवदुत्तरेषु (८-१-११) ९४९		१२९९ कालोपसर्जने च० (१-२-५७) ७३६	
१४९१ कर्मन्दकृशाश्वा० (४-३-१११) ७७९		१४८३ काश्यपकौशिका० (४-३-१०३) ७७७	
५४८ कर्मप्रवचनीययुक्ते (२-३-८) ४१४		१३४० काश्यादिभ्य० (४-२-११६) ७४७	
५४६ कर्मप्रवचनीयाः (१-४-८३) ४१४		२०४५ कासूगोणीभ्यां ष्टच् (५-३-९०) ९१७	
१७६४ कर्मवेषाद्यत् (५-१-१००) ८४३		१०६९ कास्तीराजस्तु० (६-१-१५५) ६६१	
१६१४ कर्माध्ययने वृत्तम् (४-४-६३) ८०४		२०४७ कियत्तदो निर्धार० (५-३-९२) ९१७	
१४८८ कलापिनोऽण् (४-३-१०८) ७७८		१९४८ किसर्वनामबहुभ्यो० (५-३-२) ८९१	
१४८४ कलापिवैशम्पाय० (४-३-१०४) ७७७		७४३ कि क्षेपे (२-१-६४) ५१६	
१४२३ कलाप्यश्चत्थयव० (४-३-४८) ७६५		१०७६ किति च (७-२-११८) ६६४	
१२०९ कलेर्ढक् (४-२-८) ७१०		३४२ किमः कः (७-२-१०३) २३२	
११३१ कल्याण्यादीना० (४-१-१२६) ६८९		९५५ किमः क्षेपे (५-४-७०) ६२४	
१०३३ कवं चोष्णे (६-३-१०७) ६४९		१८४२ किमः सङ्ख्यापरि० (५-२-४१) ८६५	
१४४ कस्कादिषु च (८-३-४८) ९१		१९७३ किमश्च (५-३-२५) ८९७	
२०२७ कस्य च दः (५-३-७२) ९१०		१८४१ किमिदंभ्यां वो घः (५-२-४०) ८६५	
१२२७ कस्येत् (४-२-२५) ७१५		२००४ किमेतिडव्ययघा० (५-४-११) ९०४	
१९१८ काण्डाण्डादीर० (५-२-१११) ८८३		१९५९ किमोऽन् (५-३-१२) ८९४	
४८१ काण्डान्ताक्षेत्रे (४-१-२३) ३६२		१६०३ किसरादिभ्यः ष्टन् (४-४-५३) ८०२	
१४३ कानाम्नेडिते (८-३-१२) ९०		७६१ कुगतिप्रादयः (२-२-१८) ५२५	
१०३० का पथ्यक्षयोः (६-३-१०४) ६४८		२०४३ कुटीशमीशुण्डा० (५-३-८८) ९१६	
१३१९ कापिड्याः ष्फक् (४-२-९९) ७४२		१९५४ कु तिहोः (७-२-१०४) ८९३	
५३४ कारके (१-४-२३) ४००		२०४४ कुत्वा ड्रपच् (५-३-८९) ९१७	
९६८ कारनाम्नि च प्राचां० (६-३-१०) ६२८		७३२ कुत्सितानि कुत्सनैः (२-१-५३) ५१२	
१०७० कारस्करो वृक्षः (६-१-१५६) ६६१		२०२९ कुत्सिते (५-३-७४) ९१२	
१००७ कारे सत्यागदस्य (६-३-७०) ६४१		१४२ कुव्वात्कःपौ च (८-३-३७) ९०	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१०५६ कुमति च (८-४-१३)	६५८	१९१६ केशाद्वोऽन्यतर० (५-२-१०९)	८८२
८०६ कुमहश्चामन्य० (५-४-१०५)	५४१	१२५७ केशाश्चाभ्यां य० (४-२-४८)	७२३
७५२ कुमार श्रमणादिभिः (२-१-७०)	५२१	१०२७ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि (६-३-१०१)	६४८
१३०६ कुमुदनडवेतसे० (४-२-८७)	७३८	१२९१ कोपधाच्च (४-२-७९)	७३४
८७८ कुम्भपदीषु च (५-४-१३९)	५८३	१५१७ कोपधाच्च (४-३-१३७)	७८५
११९० कुरुनादिभ्यो ण्यः (४-१-१७२)	७०३	१३५६ कोपधादण् (४-२-१३२)	७५०
११७५ कुर्वादिभ्यो ण्यः (४-१-१५१)	६९९	१४१७ कोशाद्दृञ् (४-३-४२)	७६४
१३१६ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः० (४-२-९६)	७४२	१५१२ कौपिञ्ज० (४-३-१३२)	७८३
११३२ कुलटाया वा (४-१-१२७)	६८९	१२१४ कौमारापूर्ववचने (४-२-१३)	७११
११६२ कुलात्खः (४-१-१३९)	६९६	४७७ कौरव्यमाण्डकाभ्यां० (४-१-१९)	३६०
१४९८ कुलालादिभ्यो० (४-३-११८)	७८०	११७९ कौसल्यकार्मार्या० (४-१-१५५)	७००
१७२१ कुलिजाल्लुक्खौ च (५-१-५५)	८३१	६२५ क्तस्य च वर्तमानं (२-३-६७)	४५४
१५५२ कुलुत्थकोपधादण् (४-४-४)	७९३	५०७ क्तादल्पाख्यायाम् (४-१-५१)	३८१
१७८३ कुल्माषादञ् (५-२-८३)	८७४	७०६ क्तेन च पूजायाम् (२-२-१२)	४९९
२०६० कुशाग्राच्छः (५-३-१०५)	९२१	७३९ क्तेन नञ्विशिष्टे० (२-१-६०)	५१५
१५८१ कुसीददशैकादशा० (४-४-३१)	७९८	७२२ क्तेनाहोरात्रावयवाः (२-१-४५)	५०७
१०५८ कुस्तुम्बुरुणि० (६-१-१४३)	६५९	७८५ क्त्वा च (२-२-२२)	५३३
१३६९ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे (४-२-१४५)	७५२	४५० क्त्वातोऽसुनसुनः (१-१-४०)	३३२
६१४ कृजः प्रतियत्ने (२-३-५३)	४४८	८३७ क्यङ्मानिनोश्च (६-३-३६)	५६५
२१२९ कृजो द्वितीयतृतीय० (५-४-५८)	९४३	२११९ क्यच्च्योश्च (६-४-१५२)	९४०
१४१३ कृतलब्धक्रीत० (४-३-३८)	७६३	१४४७ कृत्यज्ञेभ्यश्च (४-३-६८)	७६९
१४९६ कृते ग्रन्थे (४-३-११६)	७८०	१२७० कृतूक्यादिसूत्रांता० (४-२-६०)	७२६
१७९ कृत्तद्धितसमासाश्च (१-२-४६)	१११	१२७१ क्रमादिभ्यो वुन् (४-२-६१)	७२८
७४९ कृत्यतुल्याख्या० (२-१-६८)	५२०	६६ क्रय्यस्तदर्थे (६-१-८२)	४८
६२९ कृत्यानां कर्तरि वा (२-३-७१)	४५७	५८१ क्रियार्थोपपदस्य० (२-३-१४)	४३१
६९५ कृत्यैरधिकार्थवचने (२-१-३३)	४९२	१५३४ क्रीतवत्परिमाणत् (४-३-१५६)	७८८
७२० कृत्यैर्ऋणे (२-१-४३)	५०६	५०६ क्रीतात्करणपूर्वात् (४-१-५०)	३८०
६२२ कृत्योर्थप्रयोगे का० (२-३-६४)	४५१	५७५ कुधद्ब्रह्मैर्ष्यासूयार्थो० (१-४-३७)	४२८
३७४ कृदतिङ् (३-१-९३)	२५६	५७६ कुधद्ब्रह्मैरुपसृष्टयोः० (१-४-३८)	४२९
४४९ कृन्मेजन्तः (१-१-३९)	३३२	१२०० क्रौञ्चादिभ्यश्च (४-१-८०)	७०७
२११७ कृभ्वस्तियोगे० (५-४-५०)	९३९	१९६० क्वाति (७-२-१०५)	८९४
११४४ केकयमित्रयुप्रलयानां० (७-३-२)	६९२	३७७ किन्प्रत्ययस्य कुः (८-२-६२)	२५६
८३४ केऽणः (७-४-१३)	५५९	११६१ क्षत्राद्धः (४-१-१३८)	६९६
१२४८ केदाराद्यश्च (४-२-४०)	७२१	६५ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे (६-१-८१)	४७
४८८ केवलमामकभागधे० (४-१-३०)	३६५	१२२२ क्षीराद्बञ् (४-२-२०)	७१३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
९१२ क्षुद्रजन्तवः (२-४-८)	५९७	१६४२ गृहपतिना संयुक्ते० (४-४-९०) ८१०	
११३७ क्षुद्राभ्यो वा (४-१-१३१)	६९०	२८४ गोतो णित् (७-१-९०)	१८२
१४९९ क्षुद्राभ्रमरवटरपा० (४-३-११९) ७८०		१४७९ गोत्वक्षत्रियाख्ये० (४-३-९९)	७७५
७९२ क्षुभ्रादिषु च (८-४-३९)	५३६	१७९९ गोत्रचरणाच्छला० (५-१-१३४) ८५३	
१८९२ क्षेत्रियचपरक्षेत्रे चि० (५-२-९२) ८७५		१५०६ गोत्रचरणाद्गुञ् (४-३-१२६)	७८२
७२४ क्षेपे (२-१-४७)	५०७	११७१ गोत्रस्त्रियाः कुत्स० (४-१-१४७) ६९७	
ख		१४५९ गोत्रादङ्गवत् (४-३-८०)	७७२
१६३० खः सर्वधुरात् (४-४-७८)	८०८	१०९४ गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् (४-१-९४)	६७८
६८८ खट्वा क्षेपे (२-१-२६)	४८९	११९९ गोत्रावयवात् (४-१-७९)	७०६
१२५४ खण्डिकादिभ्यश्च (४-२-४५)	७२३	१०९९ गोत्रे कुञ्जादिभ्य० (४-१-९८)	६८०
७६ खरवसानयोर्विसर्ज० (८-३-१५)	५६	१०८१ गोत्रेऽलुगचि (४-१-८९)	६६७
१२१ खरि च (८-४-५५)	८०	१२४६ गोत्रोक्षाष्टोरभ्रराज० (४-२-३९) ७२०	
१२५९ खलगोरथात् (४-२-५०)	७२३	१७०५ गोद्यच्चोऽसङ्ख्या० (५-१-३९)	८२७
१६६८ खलयवमाषतिलवृष० (५-१-७)	८१५	११३५ गोधाया ढूक् (४-१-१२९)	६९०
१६९८ खार्या ईकन् (५-१-३३)	८२४	१५३८ गोपयसार्यत् (४-३-१६०)	७८९
८०३ खार्याः प्राचाम् (५-४-१०१)	५४०	१५५४ गोपुच्छाद्गुञ् (४-४-६)	७९३
२५५ ख्यत्यात्परस्य (६-१-११२)	१५६	१३६० गायवाग्वोश्च (४-२-१३६)	७५१
ग		७२९ गोरतद्धितलुकि (५-४-९२)	५१०
५४० गतिबुद्धिप्रत्यवसा० (१-४-५२) ४०८		१५२५ गोश्च पुरीषे (४-३-१४५)	७८७
२३ गतिश्च (१-४-६०)	२१	१८६२ गोषदादिभ्यो वुन् (५-२-६२)	८७०
५८५ गत्यर्थकर्मणि द्वि० (२-३-१२) ४३४		१८१९ गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे (५-२-१८)	८५९
८७४ गन्धस्येदुत्पूति० (५-४-१३५) ५८१		१०६० गोष्पदं सेवितासे० (६-१-१४५) ६५९	
१४३५ गम्भीराञ्ज्यः (४-३-५८)	७६७	६५६ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य (१-२-४८) ४७१	
११०७ गर्गादिभ्यो यञ् (४-१-१०५)	६८२	१०१० ग्रन्थान्ताधिके च (६-३-७९)	६४३
१३६१ गर्तोत्तरपदाच्छः (४-२-१३७) ७५१		७९७ ग्रामकौटाभ्यां च त० (५-४-९५) ५३८	
९१५ गवाश्चप्रभृतीनि च (२-४-११) ५९८		१३७७ ग्रामजनपदैकदेशा० (४-३-७) ७५४	
९६७ गवियुधिभ्यां स्थिरः (८-३-९५) ६२८		१२५१ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् (४-२-४३) ७२२	
१३६२ गहादिभ्यश्च (४-२-१३८)	७५१	१४४० ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् (४-३-६१) ७६८	
१९१७ गाण्ड्यजगात्संज्ञा० (५-२-११०) ८८३		१३१४ ग्रामाद्यखञौ (४-२-९४)	७४१
१२७५ गाथिविदधिकेति० (६-४-१६५) ७२९		९३९ ग्राम्यपशुसङ्ख्येवतरु० (१-२-७३) ६११	
६८३ गिरेश्च सेनकस्य (५-४-११२) ४८६		१४३४ ग्रीवाभ्योऽण्च (४-३-५७)	७६७
१६५५ गुडादिभ्यष्ठञ् (४-४-१०३) ८१२		१४२१ ग्रीष्मवसन्तादन्य० (४-३-४६) ७६५	
१७८८ गुणवचनब्राह्मणा० (५-१-१२४) ८४९		१४२४ ग्रीष्मावरसमाहुञ् (४-३-४९) ७६५	
९७ गुरोरनृतोऽनन्य० (८-२-८६) ६९		घ	
११४३ गृह्यादिभ्यश्च (४-१-१३६) ६९१		९७५ घकालतनेषु काल० (६-३-१७) ६३०	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१२६७ घञः सास्यां क्रि० (४-२-५८) ७२५		४१७ चौ (६-३-१३८)	२८०
२०३४ घनिलचौ च (५-३-७९) ९१३		२१२० चवौ च (७-४-२६)	९४०
९८५ घरूपकल्पच् चलङ् (६-३-४३) ६३४		छ	
२४५ घेडिति (७-३-१११) १५२		१४८९ छगलिनो ढिनुक् (४-३-१०९) ७७८	
हु		१२३० छ च (४-२-२८)	७१५
१३४ डमो हस्वादाचि० (८-३-३२) ८५		१६१२ छत्रादिभ्यो णः (४-४-६२) ८०४	
२४६ ङसिङयोश्च (६-१-११०) १५३		१६७५ छदिरुपधिवलेर्हञ् (५-१-१३) ८१७	
२१६ ङसिङयोः स्मा० (७-१-१५) १२९		१८८९ छन्दसि परिपन्थि० (५-२-८९) ८७५	
४३ डिच्च (१-१-५३) ३१		१६४५ छन्दसो निर्मिते (४-४-९३) ८११	
२९६ डिति ह्रस्वश्च (१-४-६) १९३		१४५० छन्दसो यदणौ (४-३-७१) ७७०	
३८२ डेप्रथमयोरम् (७-१-२८) २६१		१५०९ छन्दोसौविधिक० (४-३-१२९) ७८३	
२७० डेरान्नद्याप्त्रीभ्यः (७-३-११६) १६६		१२७८ छन्दोब्राह्मणानि च० (४-२-६६) ७३१	
२०४ डैर्यः (७-१-१३) १२२		८२५ छाया बाहुत्ये (२-४-२२) ५५०	
१३० ङ्णोः कुक्कुटक्षरि (८-३-२८) ८३		१४६ छे च (६-१-७३) ९१	
१००१ ड्यापोः संज्ञाछन्द० (६-३-६३) ६३९		१७२९ छेदादिभ्यो नित्यम् (५-१-६४) ८३४	
१८२ ड्याप्प्रातिपदिकात् (४-१-१) ११२		ज	
च		३१२ जश्शसोः शिः (७-१-२०) २०८	
११३४ चटकाया ऐरक् (४-१-१२८) ६९०		४२८ जक्षित्यादयः षट् (६-१-६) २८९	
३३१ चतुरनडुहारामुदात्तः (७-१-९८) २२५		१४३२ जङ्गलधेनुवलजा० (७-३-२५) ७६३	
६३१ चतुर्थी चाशिष्यायु० (२-३-७३) ४५८		१३४८ जनपदतद्वध्योश्च (४-२-१२४) ७४९	
६९८ चतुर्थी तदर्थाथैर्ब० (२-१-३६) ४९३		११८६ जनपदशब्दा० (४-१-१६८) ७०१	
५७० चतुर्थी सम्प्रदाने (२-३-१३) ४२६		१४८० जनपदिनां जन० (४-३-१००) ७७६	
७५३ चतुष्पादो गर्भिण्या (२-१-७१) ५२१		१२९३ जनपदे लृप् (४-२-८१) ७३५	
११४१ चतुष्पाद्भ्यो ढञ् (४-१-१३५) ६९१		५९३ जनिकर्तुः प्रकृतिः (१-४-३०) ४३८	
१०१४ चरणे ब्रह्मचारिणि (६-३-८६) ६४४		१५४४ जम्बा वा (४-३-१६५) ७९०	
१२५५ चरणेभ्यो धर्मवत् (४-२-४६) ७२३		८६४ जम्भा सुहरित० (५-४-१२५) ५७९	
१५५६ चरति (४-४-८) ७९४		२२७ जरया जरसन्य० (७-२-१०१) १४१	
१६७७ चर्मणोऽञ् (५-१-१५) ८१८		२१४ जसः शी (७-१-१७) १२८	
२० चादयोऽसत्त्वे (१-४-५७) २१		२४१ जसि च (७-३-१०९) १५१	
९०१ चार्थे द्वन्द्वः (२-२-२९) ५९१		१५३१ जातरूपेभ्यः प० (४-३-३५३) ७८७	
१०४७ चित्तेः कपि (६-३-१२७) ६५४		२०३७ जातिनाम्नः कन् (५-३-८१) ९१५	
१७५५ चित्तवति नित्यम् (५-१-८९) ८४०		९१० जातिरप्राणिनाम् (२-४-६) ५९६	
१८९ चुद्ध (१-३-७) ११६		५१८ जातेरस्त्रीविषयाद० (४-१-६३) ३८८	
१५७३ चूर्णादिनिः (४-४-२३) ७९७		८४२ जातेश्च (६-३-४१) ५६८	
३७८ चोः कुः (८-२-३०) २५७		२०८१ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि (५-४-९) ९२९	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
८१७ जाल्याख्यायामे० (१-२-५८)	५४७	११७० ठस्येकः (७-३-५०)	६९७
५०० जानपदकुण्ड० (४-१-४२)	३७३	२०३५ ठाजादावूर्ध्वं द्विती० (५-३-८३) ९१३	
८७२ जायाया निङ् (५-४-१३४)	५८१	ड	
६१७ जासिनिप्रहण० (२-३-५६)	४४९	१३१ डः सि धुट् (८-३-२९)	८४
१४४१ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः (४-३-६२)	७६८	२५९ डति च (१-१-२५)	१५९
१०९० जीवति तु वंश्ये० (४-१-१६३)	६७४	४६१ डाबुभाम्यामन्य० (४-१-१३)	३४३
२०५४ जीविकार्थे चापण्ये (५-३-९९)	९२०	ढ	
७८० जीविकोपनिषदा० (१-४-७९)	५२९	११३९ ढकि लोपः (४-१-१३३)	६९१
१४०९ जे प्रोष्ठपदानाम् (७-३-१८)	७६२	११२२ ढक्च मण्डकात् (४-१-११९)	६८७
६१२ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे (२-३-५१)	४४७	११४२ ढे लोपोऽकट्वाः (६-४-१४७)	६९१
२०११ ज्य च (५-३-६१)	९०६	१७४ ढ्रलोपे पूर्वस्य० (६-३-१११)	१०६
२०१२ ज्यादादीयसः (६-४-१६०)	९०६	ण	
१०२१ ज्योतिरायुषः स्तो० (८-३-८३)	६४६	१२७६ ण्यक्षत्रियार्षाजितो० (२-४-५८)	७२९
१०१३ ज्योतिर्जनपद० (६-३-८५)	६४४	त	
१९२१ ज्योत्स्नातमिस्रा० (५-२-११४)	८८४	१४५३ तत आगतः (४-३-७४)	७७१
झ		६८४ तत्पुरुषः (२-१-२२)	४८७
६८२ झयः (५-४-१११)	४८६	७४५ तत्पुरुषः समाना० (१-२-४२)	५१७
१८९८ झयः (८-२-१०)	८७७	७८६ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः० (५-४-८६)	५३४
११९ झयो होऽन्यतरस्याम् (८-४-६२)	७९	९७२ तत्पुरुषे कृति० (६-३-१४)	६२९
७१ झरो झरि सवर्णे (८-४-६५)	५०	८२२ तत्पुरुषोऽनञ्कर्म० (२-४-१९)	५५०
८४ झलां जशोऽन्ते (८-२-३९)	६१	२०८९ तत्प्रकृतवचने मयट् (५-४-२१) ९३१	
५२ झलां जश्झाशि (८-४-५३)	४०	१५७८ तत्प्रत्ययपूर्व० (४-४-२८)	७९७
ञ		११३० तत्प्रत्ययस्य च (७-३-२९)	६८८
१५३३ जितश्च तत्प्र० (४-३-१५५)	७८८	७२३ तत्र (२-१-४६)	५०७
२०७२ ज्यादयस्तद्वाजाः (५-३-११९)	९२५	१८६३ तत्र कुशलः पथः (५-२-६३)	८७०
ट		१७६० तत्र च दीयते० (५-१-९६)	८४२
२०१ टाडसिड्सामिना० (७-१-१२)	१२१	१३९३ तत्त जातः (४-३-२५)	७५८
४५८ टावृचि (४-१-९)	३४२	१७७९ तत्र तस्येव (५-१-११६)	८४६
४७० टिड्ढाणञ्द्वयस० (४-१-१५)	३५४	८४६ तत्र तेनेदमिति स० (२-२-२७) ५७०	
३१६ टेः (६-४-१४३)	२०९	१६२० तत्र नियुक्तः (४-४-६९)	८०५
१७८६ टेः (६-४-१५५)	८४८	१४२८ तत्र भवः (४-३-५३)	७६६
ठ		१७०९ तत्र विदित इति च (५-१-४३)	८२८
१३०३ ठक्छौ च (४-२-८४)	७३७	१६५० तत्र साधुः (४-४-९८)	८११
१४५४ ठगायस्थानेभ्यः (४-३-७५)	७७१	१२१५ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः (४-२-१४)	७११
१२४९ ठञ्कवचिनश्च (४-२-४१)	७२१	७८१ तत्रोपपदं सप्तमी० (३-१-९२) ५३०	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१८०८ तत्सर्वादिः पथ्यङ्ग० (५-२-७) ८५५		१७४४ तमधीष्टो भृतो भू० (५-१-८०) ८३७	
५३८ तथायुक्तं चानी० (१-४-५०) ४०३		१५५३ तरति (४-४-५) ७९३	
१२६९ तदधीते तद्वेद (४-२-५९) ७२६		२००३ तरप्तमपौ घः (१-१-२२) ९०३	
२१२५ तदधीनवचने (५-४-५४) ९४२		१३७२ तवकममका० (४-३-३) ७५३	
१६७४ तदर्थं विहृतेः० (५-१-१२) ८१७		३९८ तवममौ डसि (७-२-९६) २६९	
१७२८ तदर्हति (५-१-६३) ८३४		८३६ तसिलादिष्वा कृत्व० (६-३-३५) ५६०	
१७८० तदर्हम् (५-१-११७) ८४६		१४९३ तसिश्च (४-३-११३) ७७९	
१२९५ तदशिष्य संज्ञाप्र० (१-२-५३) ७३५		१९५५ तसेश्च (५-३-८) ८९३	
१८४६ तदस्मिन्नधिकमि० (५-२-४५) ८६६		१८९६ तसौ मत्वर्थे (१-४-१९) ८७७	
१८८२ तदस्मिन्नन्नं प्रायेण० (५-२-८१) ८७४		१९६ तस्माच्छसौ नः० (६-१-१०३) ११९	
१२७९ तदस्मिन्नस्तीति० (४-२-६७) ७३२		४१ तस्मादित्युत्तरस्य (१-१-६७) ३०	
१७१३ तदस्मिन्नुच्चायला० (५-१-४७) ८२८		७५८ तस्मान्नुडचि (६-३-७४) ५२३	
१६१७ तदस्मै दीयते।न० (४-४-६६) ८०५		१३७१ तस्मिन्नाणि च युष्मा० (४-३-२) ७५३	
१६७८ तदस्य तदस्मिन्० (५-१-१६) ८१८		४० तस्मिन्निति निर्दिष्टे० (१-१-६६) २९	
१६०१ तदस्य पण्यम् (४-४-५१) ८०२		१७६५ तस्मै प्रभवति सं० (५-१-१०१) ८४३	
१७२३ तदस्य परिमाणम् (५-१-५७) ८३२		१६६५ तस्मै हितम् (५-१-५) ८१४	
१७५८ तदस्य ब्रह्मचर्यम् (५-१-९४) ८४१		१७५९ तस्य च दक्षिणा० (५-१-९५) ८४१	
१८३७ तदस्य सञ्जातं० (५-२-३६) ८६३		१५९७ तस्य धर्म्यम् (४-४-४७) ८०२	
१४२७ तदस्य सोढम् (४-३-५२) ७६६		१७०४ तस्य निमित्तं संयो० (५-१-३८) ८२६	
१२६६ तदस्यां प्रहरणमि० (४-२-५७) ७२५		१२८१ तस्य निवासः (४-२-६९) ७३२	
१८९४ तदस्यास्त्यस्मिन्नि० (५-२-९४) ८७६		८३ तस्य परमात्रेडितम् (८-१-२) ६१	
३८१ तदोः सः सावन० (७-२-१०६) २६०		१८२५ तस्य पाकमूले पी० (५-२-२४) ८६०	
१९६८ तदो दा च (५-३-१९) ८९५		१८४९ तस्य पूरणे ड् (५-२-४८) ८६७	
१४६५ तद्गच्छति पथिदूत० (४-३-८५) ७७३		१७८१ तस्य भावस्त्वतलौ (५-१-११९) ८४६	
१७१६ तद्वरति बह्व्या० (५-१-५०) ८२९		६२ तस्य लोपः (१-३-९) ४४	
४४८ तद्धितश्चासर्व० (१-१-३८) ३३१		१७११ तस्य वापः (५-१-४५) ८२८	
५३० तद्धिताः (४-१-७६) ३९६		१५१४ तस्य विकारः (४-३-१३४) ७८४	
७२८ तद्धितार्थोत्तरपद० (२-१-५१) ५०९		१४४५ तस्य व्याख्यान० (४-३-६६) ७६९	
१०७५ तद्धितेष्वचामादेः (७-२-११७) ६६४		१२४३ तस्य समूहः (४-२-३७) ७१९	
२१०४ तद्युक्तात्कर्माणोऽण् (५-४-३६) ९३५		८ तस्यादित उदात्तम० (१-२-३२) ८	
११९३ तद्राजस्य बहुषु० (२-४-६२) ७०३		१०८८ तस्यापत्यम् (४-१-९२) ६७१	
१६२७ तद्वहति रथयुग० (४-४-७६) ८०७		१५०० तस्येदम् (४-३-१२०) ७८०	
१८७० तन्त्रादचिरापहृते (५-२-७०) ८७१		१७०८ तस्येश्वरः (५-१-४२) ८२८	
१९०९ तपःसहस्राभ्यां० (५-२-१०२) ८८०		१५३० तालादिभ्योऽण् (४-३-१५२) ७८७	
१७ तपरस्तत्कालस्य (१-१-७०) १९		१८७७ तावतिथं प्रहणमि० (५-२-७७) ८७३	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
११५० तिककितवादिभ्यो० (२-४-६८) ६९३		१७४३ तेन निर्वृत्तम् (५-१-७९) ८३७	
११७८ तिकादिभ्यः फिञ् (४-१-१५४) ७००		१७५७ तेन परिज्ययलभ्य० (५-१-९३) ८४०	
२००२ तिडश्च (५-३-५६) ९०३		१४८१ तेन प्रोक्तम् (४-३-१०१) ७७६	
१४८२ तित्तिरिवरतन्नु० (४-३-१०२) ७७६		१७६२ तेन यथाकथाच० (५-१-९८) ८४३	
४२३ तिरसस्तिर्यलोपे (६-३-९४) २८४		१२०२ तेन रक्तं रागात् (४-२-१) ७०८	
१५६ तिरसोऽन्यतरस्यां (८-३-४२) ९६		१८२७ तेन वित्तश्चुञ्चुञ्च० (५-२-२६) ८६१	
७७२ तिरोऽन्तर्धौ (१-४-७१) ५२७		८४८ तेन सहेति तुल्ययोगे (२-२-२८) ५७२	
८४४ ति विंशतेर्दिति (६-४-१४२) ५६९		१४९२ तेनैकदिक् (४-३-११२) ७७९	
६७१ तिष्ठद्भुप्रभृतीनि च (२-१-१७) ४८०		४०६ तेमयावेकवचनस्य (८-१-२२) २७३	
८२० तिष्यपुनर्वस्वोर्न० (१-२-६३) ५४८		११५ तोः षि (८-४-४३) ७७	
१३२७ तीरूपोत्तरपदा० (४-२-१०६) ७४४		११७ तोर्लि (८-४-६०) ७८	
१०१५ तीर्थे ये (६-३-८७) ६४५		४२९ त्यदादिषु दृशोऽना० (३-२-६०) २९०	
१९२४ तुन्दादिभ्य इलच्च (५-२-११७) ८८५		२६५ त्यदादीनामः (७-२-१०२) १६१	
१९४५ तुन्दिवालिवटेर्भः (५-२-१३९) ८९०		१३३६ त्यदादीनि च (१-१-७४) ७४६	
३९४ तुभ्यमहौ डयि (७-२-९५) २६७		९३८ त्यदादीनि सर्वैर्नि० (१-२-७२) ६१०	
५८२ तुमर्थाच्च भाव० (२-३-१५) ४३२		१५१८ त्रपुजतुनोः षुक् (४-३-१३८) ७८५	
२००८ तुरिष्टेमेय सु (६-४-१५४) ९०५		१७२७ त्रिंशच्चत्वारिंशतो० (५-१-६२) ८३४	
६३० तुल्याथैरतुलोप० (२-३-७२) ४५८		८८५ त्रिककुत्पर्वते (५-४-१४७) ५८४	
१० तुल्यास्यप्रयत्न स० (१-१-९) १०		२९८ त्रिचतुरोः स्त्रियां० (७-२-९९) १९४	
२००७ तुश्छन्दासि (५-३-५९) ९०५		५६ त्रिप्रभृतिषु शाकटा० (८-४-५०) ४२	
१४७४ तुदीसलातुरवर्मती० (४-३-९४) ७७४		१८५५ त्रेः सम्प्रसारणञ्च (५-२-५५) ८६८	
७०९ तृजकाभ्यां कर्तरि (२ २ १५) ५००		१५७० त्रेर्मन्त्रियम् (४-४-२०) ७९६	
२७४ तृज्वत्क्रोष्टुः (७ १ ९५) १७२		८०९ त्रेस्त्रयः (६-३-४८) ५४३	
१०२९ तृणे च जातौ (६-३-१०३) ६४८		२६४ त्रेस्त्रयः (७ १ ५३) १६१	
६९२ तृतीया तत्कृताथैर्न० (२-१-३०) ४९०		३८९ त्वमावेकवचने (७-२-९७) २६६	
३२१ तृतीयादिषु भाषित० (७ १-७४) २१५		४०७ त्वामौ द्वितीयायाः (८-१-२३) २७३	
७८४ तृतीयाप्रभृतीन्यन्य० (२-२ २१) ५३३		३८४ त्वाहौ सौ (७-२-९४) २६२	
५४९ तृतीयाथै (१-४ ८५) ४१५		१००२ त्वे च (६-३-६४) ६३९	
६५८ तृतीयासप्तम्योर्बहुलं (२-४-८४) ४७२			
२२३ तृतीयासमासे (१ १-३०) १३८			
११९२ ते तद्राजाः (४-१-१७४) ७०३			
१७०२ तेन क्रीतम् (५ १ ३७) ८२६			
१७७८ तेन तुल्यं क्रिया० (५-१-११५) ८४६			
१५५० तेन दीव्यति खनति (४-४-२) ७९३			
१२८० तेन निर्वृत्तम् (४-२-६८) ७३२			

थ

३६७ थो न्यः (७-१-८७) २४९

द

१९८५ दक्षिणादाच् (५-३-३६) ९००

१३१८ दक्षिणापश्चात्पुरस० (४-२-९८) ७४२

८३५ दक्षिणेर्मा लुब्ध० (५-४-१२६) ५७९

१९७८ दक्षिणोत्तराभ्या० (५-३-२८) ८९८

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२०७४ दण्डव्यवसर्गयोश्च (५-४-२)	९२६	६११ दूरान्तिकार्थे षष्ठ्य० (२-३-३४)	४४७
१७३१ दण्डादिभ्यः (५-१-६६)	८३५	१०१७ दृग्दृशवतुषु (६-३-८९)	६४५
१२१९ दध्नष्टक् (४-२-१८)	७१२	१४३३ दतिकुक्षिकलशिव० (४-३-५६)	७६७
१९१३ दन्त उन्नत उरच् (५-२-१०६)	८८२	१२०८ दृष्टं साम (४-२-७)	७१०
१९२० दन्तशिखात्संज्ञा० (५-२-११३)	८८४	१४२२ देयमृणे (४-३-४७)	७६५
३४५ दश्च (७-२-१०९)	२३३	२१२६ देये त्रा च (५-४-५५)	९४२
११४५ दाण्डिनायनहा० (६-४-१७४)	६९२	९२२ देवताद्वन्द्वे च (६-३-२६)	६०३
३२५ दादेर्धातोर्धः (८-२-३२)	२२१	१२३९ देवताद्वन्द्वे च (७-३-२१)	७१७
१९६७ दानीं च (५-३-१८)	८९५	२०९२ देवतान्तात्तादर्थ्ये० (५-४-२४)	९३२
२०६९ दामन्यादित्रि० (५-३-११६)	९२४	२०५५ देवपथादिभ्यश्च (५-३-१००)	९२०
४८६ दामहायनान्ताच्च (४-१-२७)	३६५	२१२७ देवमनुष्यपुरुषपुरु० (५-४-५६)	९४२
१९७४ दिक्छब्देभ्यः सप्त० (५-३-२७)	८९७	२०९५ देवात्त् (५-४-२७)	९३३
१३७६ दिक्पूर्वपदाद्द्वञ्च (४-३-६)	७५४	१४३९ देविकांशिशपादित्य० (७-३-१)	७६८
१३२८ दिक्पूर्वपदादसं० (४-२-१०७)	७४४	१९१२ देशे लुबिलचौ च (५-२-१०५)	८८१
५१५ दिक्पूर्वपदान्डीप् (४-१-६०)	३८७	१२०१ दैवयज्ञिसौचित्राक्षि० (४-१-८१)	७०७
७२७ दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम् (२-१-५०)	५०९	१२३५ द्यावापृथिवीशुना० (४-२-३२)	७१७
१४२९ दिगादिभ्यो यत् (४-३-५४)	७६६	१९१५ द्युद्भ्यो मः (५-२-१०८)	८८२
८४५ दिङ्नामान्यन्तराले (२-२-२६)	५७०	१३२१ द्युप्रागपागुदक्प्र० (४-२-१०१)	७४२
१०७७ दित्यदित्यादित्य० (४-१-८५)	६६४	२०५९ द्रव्यं च भव्ये (५-३-१०४)	९२१
३३७ दिव उत् (६-१-१३१)	२२९	११०५ द्रोणपर्वतजीव० (४-१-१०३)	६८२
३३६ दिव औत् (७-१-८४)	२२८	१५३९ द्रोश्च (४-३-१६१)	७८९
५६२ दिवः कर्म च (१-४-४३)	४२२	२१५० द्रव्यं रहस्यमर्या० (८-१-१५)	९५४
९२७ दिवसश्च पृथिव्याम् (६-३-३०)	६०५	१७९८ द्रव्यमनोज्ञादिभ्यश्च (५-१-१३३)	८५३
६१९ दिवस्तदर्थस्य (२-३-५८)	४५०	९०६ द्रव्यश्च प्राणितूर्यसे० (२-४-२)	५९४
९२६ दिवो द्यावा (६-३-२९)	६०५	९३० द्रव्यान्चुदषहा० (५-४-१०६)	६०६
१३९९ दिशोऽमद्राणाम् (७-३-१३)	७६०	१२०७ द्रव्याच्छः (४-२-६)	७१०
३३ दीर्घं च (१-४-१२)	२६	१५०५ द्रव्याद्द्वन्द्वैरमैथु० (४-३-१२५)	७८१
१२४१ दीर्घाच्च वरुणस्य (७-३-२३)	७१८	९०३ द्रव्ये षि (२-२-३२)	५९३
२३९ दीर्घाज्जसि च (६-१-१०५)	१४९	२२४ द्रव्ये च (१-१-३१)	१३८
१४८ दीर्घात् (६-१-७५)	९२	१९७४ द्रव्योपतापगर्ह्या० (५-२-१२८)	८८८
५८ दीर्घादाचार्याणाम् (८-४-५२)	४३	१३८६ द्वारादीनां च (७-३-४)	७५६
२१३५ दुःखात्प्रातिलोम्ये (५-४-६४)	९४५	७३१ द्विगुरेकवचनम् (२-४-१)	५११
११६५ दुष्कुलाड्डक् (४-१-१४२)	६९७	६८५ द्विगुश्च (२-१-२३)	४८७
९५ दूराद्धूते च (८-२-८४)	६८	४७९ द्विगोः (४-१-२१)	३६१
६०५ दूरान्तिकार्थेभ्यो० (२-३-३५)	४४४	१७२० द्विगोः छंश्च (५-१-५४)	८३१

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१७४६ द्विगोर्यप् (५-१-८२)	८३८	१९३८ धर्मशीलवर्णान्ताच्च (५-२-१३२)	८८९
१०८० द्विगोर्लुगनपत्ये (४-१-८८)	६६७	८६३ धर्मादिनिष्केवलात् (५-४-१२४)	५७८
१७५० द्विगोर्वा (५-१-८६)	८३८	६४ धातोस्ताम्रिमित्तस्यैव (६-१-८०)	४६
७१४ द्वितीयतृतीयचतुर्थं (२-२-३)	५०४	१८०२ धान्यानां भवने क्षे० (५-२-१)	८५४
३५१ द्वितीयादौस्त्वेनः (२-४-३४)	२३६	५७३ धारेरुत्तमर्णः (१-४-३५)	४२७
३९० द्वितीयायां च (७-२-८७)	२६६	१६२८ धुरो यङ्ङ्यौ (४-४-७७)	८०७
६८६ द्वितीया श्रितातीत० (२-१-२४)	४८७	१३५१ धूमादिभ्यश्च (४-२-१२७)	७४९
१०११ द्वितीये चानुपाह्वये (६-३-८०)	६४३	५८६ ध्रुवमपायेऽपादानम् (१-४-२४)	४३५
२०८६ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् (५-४-१८)	९३०	७१९ ध्वाङ्क्षेपे (२-१-४२)	५०६
१७०१ द्वित्रिपूर्वादणच् (५-१-३६)	८२५	न	
१६९५ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् (५-१-३०)	८२४		
८५४ द्वित्रिभ्यां षमूर्धः (५-४-११५)	५७५	८३५ न कपि (७-४-१४)	५५९
१८४४ द्वित्रिभ्यां तयस्याय० (५-२-४३)	८६५	८३८ न कोपधायाः (६-३-३७)	५६५
८०४ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः (५-४-१०२)	५४०	५१२ न क्रोडादिबह्वचः (४-१-५६)	३८६
१९९१ द्वित्र्योश्च धमुञ् (५-३-४५)	९०१	१०२४ नक्षत्राद्वा (८-३-१००)	६४७
८६७ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च (५-४-१२८)	५८०	६४२ नक्षत्रे च लुपि (२-३-४५)	४६४
२००५ द्विवचनविभज्यो० (५-३-५७)	९०४	१२०४ नक्षत्रेण युक्तः कालः (४-२-३)	७०८
९५२ द्विस्तावा त्रिस्तावा० (५-४-८४)	६२२	१४१२ नक्षत्रेभ्यां बहुलम् (४-३-३७)	७६३
१५७ द्वित्रिश्चतुरिति कृ० (८-३-४३)	९६	५१४ नखमुखात्संज्ञायाम् (४-१-५८)	३८६
१३८० द्वीपादनुसमुद्रं यञ् (४-३-१०)	७५५	१३५२ नगरात्कुत्सनप्रा० (४-२-१२८)	७४९
१८५४ द्वेस्तीयः (५-२-५४)	८६८	११४९ न गोपवनादिभ्यः (२-४-६७)	६९३
१२१३ द्वैपवैयाघ्रादञ् (४-२-१२)	७११	७६० नगोऽप्राणिष्वन्य० (६-३-७७)	५२४
११२४ द्यच्चः (४-१-१२१)	६८७	३५२ न डिसम्बुद्धोः (८-२-८)	२३७
१४५१ द्यजुर्द्वाद्वाणक्प्रथमा० (४-३-७२)	७७०	४०८ न चवाहाहैवयुक्ते (८-१-२४)	२७५
११८८ द्यञ्मगधकलिङ्ग० (४-१-१७०)	७०२	७५६ नञ् (२-२-६)	५२२
९४१ द्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप० (६-३-९७)	६१६	१४६० नञः शुचीश्वरक्षेत्र० (७-३-३०)	७७२
८०८ द्यष्टनः सङ्ख्यायाम० (६-३-४७)	५४३	९५६ नञस्तत्पुरुषात् (५-४-७१)	६२४
१८६ द्येकयोर्द्विवचनैक० (१-४-२२)	११४	८६१ नञ्दुःसुभ्यो हलि० (५-४-१२१)	५७७
ध		१३०७ नडशादाङ्ङुलच् (४-२-८८)	७३८
१६३६ धनगणं लब्धा (४-४-८४)	८०९	११०१ नडादिभ्यः फक् (४-१-९९)	६८१
१८६५ धनहिरण्यात्कामे (५-२-६५)	८७०	१३१० नडादीनां कुक्च (४-२-९१)	७३९
८७० धनुषश्च (५-४-१३२)	५८०	३०० न तिसृचतसृ (६-४-४)	१९५
१३४५ धन्वयोपधाद्भुञ् (४-२-१२१)	७४८	१८३२ नते नासिकायाः सं० (५-२-३१)	८६२
१५९१ धर्मं चरति (४-४-४१)	८०१	१०८६ न तौत्वलिभ्यः (२-४-६१)	६७०
१६४४ धर्मपथ्यर्थन्याया० (४-४-९२)	८१०	१५१० न दण्डमाणवान्ते० (४-३-१३०)	७८३
		९१८ न दधिपयआदीनि (२-४-१४)	६०१

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
६८१ नदीपौर्णमास्याग्र० (५-४-११०) ४८५		२४ न वेति विभाषा (१-१-४४) २२	
६७४ नदीभिश्च (२-१-२०) ४८२		४३१ नशेर्वा (८-२-६३) २९१	
९८६ नद्याः शेषस्यान्य० (६-३-४४) ६३५		१३२ नश्च (८-३-३०) ८४	
१३१७ नद्यादिभ्यो ढक् (४-२-९७) ७४२		१२३ नश्चापदान्तस्य झलि (८-३-२४) ८१	
१३०४ नद्यां मतुप् (४-२-८५) ७३८		१४० नश्चव्यप्रशान् (८-३-७) ८९	
८३३ नद्यृतश्च (५-४-१५३) ५५१		३०८ न षट्स्वसादिभ्यः (४-१-१०) २०५	
१३३४ न द्यच्चः प्राच्य० (४-२-११३) ७४६		३५५ न संयोगाद्वमन्तात् (६-४-१३७) २४१	
१७८३ न नञ्पूर्वात्तत्पु० (५-१-१२१) ८४७		७९३ न सङ्ख्यादेः समा० (५-४-८९) ५३७	
७०४ न निर्धारणे (२-२-१०) ४९६		८९३ न संज्ञायाम् (५-४-१५५) ५८६	
५१ न पदान्तद्विर्वचन० (१-१-५८) ३८		३६३ न सम्प्रसारणे० (६-१-३७) २४७	
११४ न पदान्ताद्वोरनाम् (८-४-४२) ७६		२०७७ न सामिवचने (५-४-५) ९२७	
१२९ नपरे नः (८-३-२७) ८३		६७९ नस्तद्धिते (६-४-१४४) ४८५	
९३५ नपुंसकमनपुंसकेनै० (१-२-६९) ६०९		१०३७ नहिवृत्तिवृषिव्य० (६-३-११६) ६५१	
३१४ नपुंसकस्य झलचः (७-१-७२) २०८		४४० नहो धः (८-२-३४) ३०४	
३१० नपुंसकाच्च (७-१-१९) २०८		१३ नाज्झलौ (१-१-१०) १६	
६८० नपुंसकादन्यतर० (५-४-१०९) ४८५		४२४ नाञ्चेः पूजायाम् (६-४-३०) २८५	
९५४ न पूजनात् (५-४-६९) ६२३		८९६ नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे (५-४-१५९) ५८७	
११९७ न प्राच्यभर्गादि० (४-१-१७८) ७०५		१६८५ नातः परस्य (७-३-२७) ८२१	
२२२ न बहुव्रीहौ (१-१-२९) १३६		१६५ नादिचि (६-१-१०४) १००	
१६२९ न भकुर्छुराम् (८-२-७९) ८०८		५५ नादिन्याकोशे पुत्र० (८-४-४८) ४२	
२७३ न भूसुधियोः (६-४-८५) १७०		१८५० नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् (५-२-४९) ८६७	
७५९ नभ्राण्नपात्रवेदा० (६-३-७५) ५२४		४२७ नाभ्यस्ताच्छतुः (७-१-७८) २८९	
५८३ नमःस्वस्तिस्वाहा० (२-३-१६) ४३२		४१३ नामन्त्रिते समाना० (८-१-७३) २७८	
११५७ नमपूर्वोऽपत्येऽव० (६-४-१७०) ६९५		२०९ नामि (६-४-३) १२५	
१५४ नमस्तुरसोर्गल्योः (८-३-४०) ९४		८२ नाम्नेडितस्यान्य० (६-१-९९) ६०	
४३९ न मु ने (८-२-३) ३०२		८०१ नावो द्विगोः (५-४-९९) ५३९	
४६४ न यासयोः (७-३-४५) ३४६		६५७ नाव्ययीभावादतो० (२-४-८३) ४७२	
१०९८ न य्वाभ्यां पदान्ता० (७-३-३) ६८०		५११ नासिकोदरोष्ठज० (४-१-५५) ३८४	
१०४८ नरे संज्ञायाम् (६-३-१२९) ६५४		१६२४ निकटे वसति (४-४-७३) ८०६	
२६३ न लुप्तताङ्गस्य (१-१-६३) १६०		१५२४ नित्यं बृद्धशरादि० (४-३-१४४) ७८६	
६२७ न लोकाव्ययनिष्ठा० (२-३-६९) ४५५		१८५७ नित्यं शतादिमासा० (५-२-५७) ८६८	
२३६ नलोपः प्रातिपदिका० (८-२-७) १४६		४८७ नित्यं संज्ञाछन्दसोः (४-१-२९) ३६५	
३५३ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञा० (८-२-२) २३९		४९२ नित्यं सपत्न्यादिषु (४-१-३५) ३६८	
७५७ नलोपो नञः (६-३-७३) ५२२		१५९ नित्यं समासेऽनु० (८-३-४५) ९८	
१९० न विभक्तौ तुस्माः (१-३-४) ११६		७७८ नित्यं हस्ते पाणानु० (१-४-७७) ५२८	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
७११ नित्यं कीडाजीविक० (२-२-१७) ५०१		१६९९ पणपादमाषशताद्यत् (५-१-३४) ८२५	
८६२ नित्यमसिचप्रजा० (५-४-१२२) ५७८		२५७ पतिः समास एव (१-४-८) १५८	
२१४० नित्यबीप्सयोः (८-१-४) ९४६		१७९३ पत्यन्तपुरोहिता० (५-१-१२८) ८५१	
१०३ निपात एकाजनाङ् (१-१-१४) ७२		४९० पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (४-१-३३) ३६७	
१५६९ निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः (४-४-१९) ७९६		१५०२ पत्रपूर्वाद्बन् (४-३-१२२) ७८१	
१३८४ निशाप्रदोषाभ्यां च (४-३-१४) ७५५		१५०३ पत्राध्वर्युपरिषदश्च (४-३-१२३) ७८१	
२१३३ निष्कलान्निष्कोषणे (५-४-६२) ९४४		१४०२ पथः पन्थ च (४-३-२९) ७६०	
८९९ निष्ठा (२-२-३६) ५८९		१७३९ पथः ष्कन् (५-१-७५) ८३६	
८९७ निष्प्रवाणिश्च (५-४-१६०) ५८८		३६५ पथिमध्यभृक्षामात् (७-१-८५) २४८	
६ नीचैरनुदात्तः (१-२-३०) ८		९५७ पथो विभाषा (५-४-७२) ६२४	
२०३२ नीतौ च तद्युक्तात् (५-३-७७) ९१२		१६५६ पथ्यतिथिवसति० (४-४-१०४) ८१२	
४३४ लुप्त्विस्सर्जनीयश० (८-३-५८) २९४		१६३९ पदमस्मिन्द्वयम् (४-४-८७) ८०९	
२८३ नृ च (६-४-६) १७९		१०५७ पदव्यवायेऽपि (८-४-३८) ६५८	
१४१ नृन्पे (८-३-१०) ८९		४०१ पदस्य (८-१-१६) २७३	
३४९ नेदमदसोरकोः (७-१-११) २३४		४०२ पदात् (८-१-१७) २७३	
१२४० नेन्द्रस्य परस्य (७-३-२२) ७१८		१९८ पदान्तस्य (८-४-३७) १२०	
९७७ नेन्सिद्धबन्धादिषु च (६-३-१९) ६३०		१५६१ पदान्तस्यान्यतरस्याम् (७-३-९) ७९५	
३०३ नेयडुवड्स्थानावस्त्री (१-४-४) २०१		१४९ पदान्ताद्वा (६-१-७६) ९२	
१८३३ नेर्बिडज्विरीसचौ (५-२-३२) ८६२		१५८९ पदोत्तरपदं गृह्णाति (४-४-३९) ८००	
३७० नोपधायाः (६-४-७) २५१		२२८ पद्विभोमास्त्वनिशस० (६-१-६३) १४३	
१५५५ नौ द्व्यच्छन् (४-४-७) ७९३		९९१ पद्यत्यतदर्थे (६-३-५३) ६३६	
१६४३ नौवयोर्धर्मविषमूल० (४-४-९१) ८१०		१७४० पन्थो ण नित्यम् (५-१-७६) ८३७	
१५४३ न्यग्रोधस्य च केवल० (७-३-५) ७९०		२८ परः संनिकर्षः सं० (१-४-१०९) २५	
प		८१२ परबल्लिङ्गं द्वन्द्वत० (२-४-२६) ५४५	
१८२६ पक्षात्तिः (५-२-२५) ८६०		१८१ परश्च (३-१-२) ११२	
१५८५ पक्षिमत्स्यमृगान्ह० (४-४-३५) ७९९		१६०८ परश्वधाट्ठञ्च (४-४-५८) ८०३	
१७२५ पङ्क्तिविशतित्रिंशच्च० (५-१-५९) ८३३		९६५ परस्य च (६-३-८) ६२७	
५२३ पङ्क्तौश्च (४-१-६८) ३९२		५८९ पराजेरसोढः (१-४-२६) ४३५	
१७२६ पञ्चदशतौ वर्गे वा (५-१-६०) ८३३		१३७५ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च (४-३-५) ७५४	
६९९ पञ्चमी भयेन (२-१-३७) ४९४		५८० परिक्रयणे सम्प्रदा० (१-४-४४) ४३०	
६३९ पञ्चमी विभक्ते (२-३-४२) ४६३		१६७९ परिखाया ढञ् (५-१-१७) ८१९	
५९८ पञ्चम्यपाङ्परिभिः (२-३-१०) ४४१		१५८६ परिपन्थं च तिष्ठति (४-४-३६) ८००	
३९७ पञ्चम्या अत् (७-१-३२) २६८		१६८३ परिमाणान्तस्या० (७-३-१७) ८२०	
९५९ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः (६-३-२) ६२५		१५७९ परिमुखं च (४-४-२९) ७९८	
१९५३ पञ्चम्यास्तसिल् (५-३-७) ८९२		१२११ परिवृतो रथः (४-२-१०) ७१०	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१५९४ परिषदो ण्यः (४-४-४४)	८०१	११२१ पीलाया वा (४-१-११८)	६८७
१६५३ परिषदो ण्यः (४-४-१०१)	८१२	५०४ पुंयोगादाख्यायाम् (४-१-४८)	३७७
११४१ परेर्वर्जने (८-१-५)	९४७	७४६ पुंवत्कर्मधारय० (६-३-४२)	५१७
१८११ परोवरपरम्परपुत्र० (५-२-१०)	८५६	४३६ पुंसोऽसुह् (७-१-८९)	२९८
१५५८ पर्पादिभ्यः छन् (४-४-१०)	७९४	१७०६ पुत्राच्छ च (५-१-४०)	८२७
१९५६ पर्याभिभ्यां च (५-३-९)	८९३	११८३ पुत्रान्तादन्यतर० (४-१-१५९)	७०१
१३६७ पर्वताच्च (४-२-१४३)	७५२	९८० पुत्रेऽन्यतर० (६-३-२२)	६३२
२०७० पश्चादियौधेयादि० (५-३-११७)	९२४	१३९ पुमःखय्यम्परे (८-३-६)	८८
१५२१ पलाशादिभ्यो वा (४-३-१४१)	७८६	९३३ पुमान्त्रिया (१-२-६७)	६०९
१९८२ पश्चात् (५-३-३२)	८९९	१४८५ पुराणप्रोक्तेषु (४-३-१०५)	७७७
४०९ पड्याथैश्चानालोचने (८-१-२५)	२७६	१८३९ पुरुषहस्तिभ्यामण्व (५-२-३८)	८६४
५१९ पाककर्णपर्णपुष्प० (४-१-६४)	३९१	४८२ पुरुषात्प्रमाणेऽन्य० (४-१-२४)	३६३
१२१२ पाण्डुकम्बलादिनिः (४-२-११)	७११	७६८ पुरोऽव्ययम् (१-४-६७)	५२६
१७१२ पात्रात्छन् (५-१-४६)	८२८	१९४१ पुष्करादिभ्यो देशे (५-२-१३५)	८८९
१७३२ पात्राद्धश्च (५-१-६८)	८३५	२०६६ पूगाञ्ज्योऽप्रा० (५-३-११२)	९२३
७२५ पात्वेसमितादयश्च (२-१-४८)	५०७	४९३ पूतक्रतोरै च (४-१-३६)	३६९
४१४ पादः पत् (६-४-१३०)	२७९	७०५ पूरणगुणसुहितार्थ० (२-२-११)	४९६
२०७३ पादशतस्य सङ्ख्या० (५-४-१)	९२६	१९९४ पूरणाद्भागे तीयादन् (५-३-४८)	९०१
९९० पादस्य पदाज्याति० (६-३-५२)	६३६	१७१४ पूरणार्धाद्वन् (५-१-४८)	८२९
८७७ पादस्य लोपोऽह० (५-४-१३८)	५८२	८८७ पूर्णाद्विभाषा (५-४-१४९)	५८४
२०९३ पादार्धाभ्यां च (५-४-२५)	९३३	७२६ पूर्वकालैकसर्व० (२-१-४९)	५०८
४५७ पादोऽन्यतरस्याम् (४-१-८)	३४१	१२ पूर्वत्रासिद्धम् (८-२-१)	१२
१०५३ पानं देशे (८-४-९)	६५५	८५७ पूर्वपदात्संज्ञायामगः (८-४-३)	५७५
७३३ पापाणके कुत्सितैः (२-१-५४)	५१२	२१८ पूर्वपरावरदक्षिणो० (१-१-३४)	१३४
१०७१ पारस्करप्रभृतीनि० (६-१-१५७)	६६२	८१३ पूर्ववदश्वबडवौ (२-४-२७)	५४६
१७३६ पारायणतुरायण० (५-१-७२)	८३६	६९३ पूर्वसदृशसमोनार्थ० (२-१-३१)	४९१
१४९० पाराशर्यशिलालि० (४-३-११०)	७७९	१८८६ पूर्वादिनिः (५-२-८६)	८७४
६७२ पारे मध्ये षष्ठ्या वा (२-१-१८)	४८१	२२१ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो० (७-१-१६)	१३५
१८७५ पार्श्वेनान्विच्छति (५-२-७५)	८७२	१९७५ पूर्वाधरावराणा० (५-३-३९)	८९७
१२५८ पाशादिभ्यो यः (४-२-४९)	७२३	७३७ पूर्वापरप्रथमचरम० (२-१-५८)	५१४
९३६ पिता मात्रा (१-२-७०)	६१०	७१२ पूर्वापराधरोत्तरमेक० (२-२-१)	५०१
१४५८ पितुर्यच्च (४-३-७९)	७७२	१४०१ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामू० (४-३-२८)	७६०
१२४२ पितृव्यमातुलमाता० (४-२-३६)	७१८	६०३ पृथग्विनानानाभि० (२-३-३२)	४४३
११३८ पितृष्वसुश्लण् (४-१-१३२)	६९०	१७८४ पृथ्वादिभ्य इम० (५-१-१२२)	८४८
१५२६ पिष्टाच्च (४-३-१४६)	७८७	१०३४ पृषोदरादीनि० (६-३-१०९)	६४९

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
९९६ पेषंवासवाहनधिषु च (६-३-५८) ६३७		१५८० प्रयच्छति गर्ह्यम् (४-४-३०) ७९८	
१०८४ पैलादिभ्यश्च (२-४-५९) ६६९		१७७२ प्रयोजनम् (५-१-१०९) ८४४	
७४४ पोढायुवतिस्तोक० (२-१ ६५) ५१७		११२९ प्रवाहणस्य ढे (७-३-२८) ६८८	
१४४९ पौरोडाशपुरोडाशा० (४ ३-७०) ७७०		२०२१ प्रशंसायां रूपम् (५-३-६६) ९०९	
२०२४ प्रकारवचने जा० (५-३-६९) ९१०		७४७ प्रशंसावचनैश्च (२-१-६६) ५१९	
१९७१ प्रकारवचने थाल् (५-३-२३) ८९६		२००९ प्रशस्यस्य श्रः (५-३-६०) ९०६	
२१४७ प्रकारे गुणवचनस्य (८-१-१२) ९४९		८६८ प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः (५-४-१२९) ५८०	
८५० प्रकृत्याशिषि (६-३-८३) ५७३		६४१ प्रसितोत्सुकाभ्यां० (२-३-४४) ४६४	
२०१० प्रकृत्यैकाच् (६-४-१६३) ९०६		१०६७ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रा० (६-१-१५३) ६६१	
१७७१ प्रकृष्टे ठच् (५-१-१०८) ८४४		१३४६ प्रस्थपुरवहान्ताच्च (४-२-१२२) ७४८	
२१०६ प्रज्ञादिभ्यश्च (५ ४-३८) ९३६		१३३१ प्रस्थोत्तरपद० (४-२-११०) ७४५	
१९०८ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो० (५ २ १०१) ८८०		१६०७ प्रहरणम् (४-४-५७) ८०३	
५९९ प्रतिः प्रतिनिधि० (१ ४ ९२) ४४२		६४८ प्राक्कारात्समासः (२-१-३) ४६८	
१५९० प्रतिकण्ठार्थल्लामं० (४ ४-४०) ८०१		१६६१ प्राक् क्रीताच्छः (५-१-१) ८१३	
१६५१ प्रतिजनादिभ्यः० (४ ४-९९) ८११		२०२५ प्रागिवात्कः (५-३-७०) ९१०	
६०० प्रतिनिधिप्रतिदाने० (२-३-११) ४४२		१९९५ प्रागेकादशभ्यो० (५-३-४९) ९०१	
१५९२ प्रतिपथमेति ठञ्च (४-४ ४२) ८०१		१६२६ प्राग्विताद्यत् (४-४-७५) ८०७	
२१११ प्रतियोगे पञ्चम्या० (५-४-४४) ९३७		१९४७ प्रागिदशो विभक्तिः (५-३-१) ८९१	
१०६६ प्रतिष्कशश्च कशेः (६-१-१५२) ६६१		१०७३ प्राग्विव्यतोऽण् (४-१-८३) ६६३	
९५० प्रतेरुरसः सप्तमी० (५-४ ८२) ६२२		१९ प्राग्रीश्वरान्निपाताः (१-४-५६) २१	
९४ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे (८ २-८३) ६७		१६८० प्राग्वतेष्ठच् (५-१-१८) ८१९	
१८० प्रत्ययः (३-१-१) ११२		१५४८ प्राग्वहतेष्ठक् (४-४-१) ७९२	
२६२ प्रत्ययलोपे प्रत्यय० (१-१-६२) १६०		४७३ प्राचां ष्फ तद्धितः (४-१-१७) ३५८	
४६३ प्रत्ययस्थात्कात्० (७-३-४४) ३४४		१३६३ प्राचां कटादेः (४-२-१३९) ७५१	
२६० प्रत्ययस्य लुक्लुलुपः (१ १ ६१) १५९		१४०० प्राचां ग्रामनगराणाम् (७-३-१४) ७६०	
१३७३ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च (७-२ ९८) ७५३		१४३१ प्राचां नगरान्ते (७-३-२४) ७६६	
५७८ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः (१ ४-४०) ४२९		११८४ प्राचामवृद्धात्कि० (४-१-१६०) ७०१	
२२६ प्रथमचरमतया० (१-१ ३३) १४०		२०३६ प्राचामुपादेरड्जु० (५-३-८०) ९१४	
१६४ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६ १-१०२) १००		१७९४ प्राणभृज्जातिवयो० (५-१-१२९) ८५२	
६५३ प्रथमानिर्दिष्टं स० (१ २-४३) ४७०		१५३२ प्राणिरजतादि० (४ ३ १५४) ७८८	
३८७ प्रथमायाश्च द्विवचने० (७-२ ८८) २६४		१९०३ प्राणिस्थादातो० (५-२-९६) ८७८	
१२९८ प्रधानप्रत्ययार्थ० (१-२ ५६) ७३६		१०५५ प्रातिपदिकान्तनु० (८-४-११) ६५६	
१०५० प्रनिरन्तःशरेष्ठु० (८-४-५) ६५४		५३२ प्रातिपदिकार्थलिङ्ग० (२-३-४६) ३९७	
१४६३ प्रभवति (४ ३-८३) ७७३		२१ प्रादयः (१ ४-५८) २१	
१८३८ प्रमाणे द्वयसज्दघ्न० (५-२-३७) ८६३		७७९ प्राध्वं बन्धने (१-४-७८) ५२९	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
७१५ प्राप्तापन्ने च० (२-२-४)	५०४	२०३३ बह्वचो मनुष्यनाम्न० (५-३-७८)	९१३
१४१४ प्रायभवः (४-३-३९)	७६३	१६१५ बह्वचपूर्वपदाद्ग्र० (४-४-६४)	८०५
९७३ प्रावृट्शरत्काल० (६-३-१५)	६२९	२१०९ बह्वलपार्थाच्छस्कार० (५-४-४२)	९३६
१३८८ प्रावृष एण्यः (४-३-१७)	७५६	५०३ बाह्वादिभ्यश्च (४-१-४५)	३७६
१३९४ प्रावृषष्ठप् (४-३-२६)	७५८	५२२ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् (४-१-६७)	३९२
२०१६ प्रियस्थिरस्फिर० (६-४-१५७)	९०७	१०९६ बाह्वादिभ्यश्च (४-१-९६)	६७९
६२१ प्रेण्यनुवोर्हविषो० (२-३-६१)	४५१	१३४१ बाहीकप्रामेभ्यश्च (४-२-११७)	७४७
१२७४ प्रोक्तल्लुक् (४-२-६४)	७२९	१३११ बिल्वकादिभ्यश्च (६-४-१५३)	७३९
१५४२ लक्षादिभ्योऽण् (४-३-१६४)	७९०	१५१६ बिल्वादिभ्योऽण् (४-३-१३६)	७८५
९० प्लुतप्रगृह्या अचि० (६-१-१२५)	६४	१६९६ बिस्ताच्च (५-१-३१)	८२४
फ		७४१ बृन्दारकनागकुञ्ज० (२-१-६२)	५७६
१०८७ फक्फिजोरन्य० (४-१-९१)	६७०	२०७८ बृहत्या आच्छादने (५-४-६)	९२७
१५४१ फले लुक् (४-३-१६३)	७८९	१८०१ ब्रह्मणस्त्वः (५-१-१३६)	८५३
८१९ फल्गुनीप्रोष्ठपदा० (१-२-६०)	५४७	८०५ ब्रह्मणो जानपदा० (५-४-१०४)	५४०
११७४ फाण्टाहृतिमि० (४-१-१५०)	६९९	९४६ ब्रह्महस्तिभ्यां० (५-४-७८)	६२१
१९०६ फेनादिलच्च (५-२-९९)	८७९	१८७१ ब्राह्मणकोष्णिके सं० (५-२-७१)	८७१
११७३ फेड्छ च (४-१-१४९)	६९८	१२५० ब्राह्मणमाणव० (४-२-४२)	७२१
ब		११५८ ब्राह्मोऽजातौ (६-४-१७१)	६९५
१६४८ बन्धने चषौ (४-४-९६)	८११	भ	
१००५ बन्धुनि बहुव्रीहौ (६-१-१४)	६४०	१६५२ भक्ताणः (४-४-१००)	८१२
९७१ बन्धे च विभाषा (६-३-१३)	६२९	१६१९ भक्तादणन्यतरस्याम् (४-४-६८)	८०५
१९४२ बलादिभ्यो मतु० (५-२-१३६)	८९०	१४७५ भक्तिः (४-३-९५)	७७५
२५८ बहुगणवतुडति० (१-१-२३)	१५९	६९७ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् (२-१-३५)	४९२
१८५२ बहुपूगणसङ्ख्य० (५-२-५२)	८६८	१११४ भर्गात्त्रैगते (४-१-१११)	६८४
४०५ बहुवचनस्य बलसौ (८-१-२१)	२७३	१३३९ भवतष्टकलसौ (४-२-११५)	७४७
२०५ बहुवचने झल्येत् (७-३-१०३)	१२३	१५६६ भस्त्रादिभ्यः छन् (४-४-१६)	७९५
४८४ बहुव्रीहेरुधसो० (४-१-२५)	३६४	४६६ भस्त्रैषाज्ज्ञाद्वास्वा० (७-३-४७)	३४९
५०८ बहुव्रीहेश्चान्तो० (४-१-५२)	३८१	२३३ भस्य (६-४-१२९)	१४५
८५२ बहुव्रीहौ सक्थ्य० (५-४-११३)	५७४	३६८ भस्य टेलोपः (७-१-८८)	२४९
८५१ बहुव्रीहौ संल्येये० (५-४-७३)	५७३	१७१५ भागाद्यच्च (५-१-४९)	८२९
१८७ बहुषु बहुवचनम् (१-४-२१)	११४	१२४४ भिक्षादिभ्योऽण् (४-२-३८)	७१९
२०१७ बहोर्लोपो भू च० (६-४-१५४)	९०८	५८८ भीत्रार्थानां भयहेतुः (१-४-२५)	४३५
११४८ बह्वच इजः प्राच्य० (२-४-६६)	६९३	१०२० भीरोः स्थानम् (८-३-८१)	६४६
१२८५ बह्वचः कूपेषु (४-२-७३)	७३३	५९४ भुवः प्रभवः (१-४-३१)	४३८
१४४६ बह्वचोऽन्तोदात्ता० (४-३-६७)	७६९	१९९९ भूतपूर्वे चरट् (५-३-५३)	९०२

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१८ भूवादयो धातवः (१-३-१)	२०	७५४ मयूरव्यंसकादयश्च (२-१-७२)	५२१
७६५ भूषणेऽलम् (१-४-६४)	५२६	१०६८ मस्करमस्करिणौ (६-१-१५४)	६६१
१६७ भोभगोअघोअपूर्वो (८-३-१७)	१०२	११६४ महाकुलादञ्चजौ (४-१-१४१)	६९६
१२६३ भौरिक्याद्यैषुका० (४-२-५४)	७२५	१२३८ महाराजप्रोष्ठपदा० (४-२-३५)	७१७
३९५ भ्यसो भ्यम् (७-१-३०)	२६८	१४७७ महाराजाङ्गल् (४-३-९७)	७७५
१०९१ भ्रातरि च ज्यायसि (४-१-१६४)	६७५	१२३१ महेन्द्राद्वाणौ च (४-२-२९)	७१६
११६७ भ्रातुर्व्यञ्च (४-१-१४४)	६९७	१६७३ माणवचरकाभ्यां० (५-१-१११)	८१७
९३४ भ्रातृपुत्रौ स्वसदु० (१-२-६८)	६०९	९२९ मातरपितरावुदीचां (६-३-३२)	६०६
११२८ भ्रुवो वुक्च (४-१-१२५)	६८८	९८३ मातुःपितृभ्यामन्य० (८-३-८५)	६३२
म		१११८ मातृस्त्वङ्गयासं० (४-१-११५)	६८६
३६० मघवा बहुलम् (६-४-१२८)	२४४	९८४ मातृपितृभ्यां स्वसा (८-३-८४)	६३३
१६०६ मङ्गुकक्षस्रादण० (४-४-५६)	८०३	११४० मातृष्वसुश्च (४-१-१३४)	६९१
१६४९ मतजनहृत्कारण० (४-४-९७)	८११	१५८७ माथोत्तरपदपदव्य० (४-४-३७)	८००
१२८४ मतोश्च बहुजङ्गात् (४-२-७२)	७३२	१८९७ मादुपधायाश्च मतो० (८-२-९)	८७७
१८५९ मतौ छः सूक्तसाम्नोः (५-२-५९)	८६९	१९९७ मानपश्चङ्गयोः क० (५-३-५१)	९०२
१०४१ मतौ बहुचोऽन० (६-३-११९)	६५३	१५४० माने वयः (४-३-१६२)	७८९
१३५५ मद्रवृज्योः कन् (४-२-१३१)	७५०	१७४५ मासाद्वयसि यत्ख० (५-१-८१)	८३७
२१३८ मद्रात्परिवापणे (५-४-६७)	९४५	१०४९ मित्रे चषौ (६-३-१३०)	६५४
१३२९ मद्रेभ्योऽञ् (४-२-१०८)	७४५	३७ मिदचोऽन्यत्परः (१-१-४७)	२७
११०९ मधुबभ्रौर्वाह्मण० (४-१-१०६)	६८३	९ सुखनासिकावचनो० (१-१-८)	९
९६९ मध्याद्भ्रौ (६-३-१११)	६२९	१५७५ मुद्रादण् (४-४-२५)	७९७
१३७८ मध्यान्मः (४-३-८)	७५४	१६४० मूलमस्यावर्हि (४-४-८८)	८०९
७७७ मध्येपदेनिवचने च (१-४-७६)	५२८	२१०७ मृदस्तिक्न् (५-४-३९)	९३६
१३०५ मध्वादिभ्यश्च (४-२-८६)	७३८	१२२ मोऽनुस्वारः (८-३-२३)	८१
४५९ मनः (४-१-१११)	३४२	३४१ मो नो धातोः (८-२-६४)	२३१
९६१ मनसः संज्ञायाम् (६-३-४)	६२६	१२६ मो राजि समः कौ (८-३-२५)	८२
१३५८ मनुष्यतत्स्थयो० (४-२-१३४)	७५०	य	
४९५ मनोरौ वा (४-१-३८)	३६९	४४१ यः सौ (७-२-११०)	३०६
११८५ मनोर्जातावज्यतौ० (४-१-१६१)	७०१	५२८ यङश्चाप (४-१-७४)	३९५
९९८ मन्यौदनसक्तुबि० (६-३-६०)	६३८	२३१ यचि भम् (१-४-१८)	१४४
५८४ मन्यकर्मण्यनादरे० (२-३-१७)	४३३	१७३५ यज्ञत्विग्भ्यां घञ्जौ (५-१-७१)	८३५
३८३ मपर्यन्तस्य (७-२-९१)	२६२	११०८ यञ्जोश्च (२-४-६४)	६८२
१०८ मय उञो वो वा (८-३-३३)	७४	४७१ यञश्च (४-१-१६)	३५७
१४६२ मयट् च (४-३-८२)	७७३	११०३ यजिजोश्च (४-१-१०१)	६८१
१५२३ मयड्वैतयोर्भाषा० (४-३-१४३)	७८६	६३८ यतश्च निर्धारणम् (२-३-४१)	४६३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१८४० यत्तदेतेभ्यः परिमाणं (५-२-३९) ८६४		५६५ येनाज्ञविकारः (२-३-२०)	४२३
१७८९ यथातथायथापुरं (७-३-३१) ८५०		९१३ येषां च विरोधः शां (२-४-९)	५९७
१८०७ यथामुखसंमुखस्यं (५-२-६) ८५५		१२९७ योगप्रमाणे च तदं (१-२-५५)	७३५
१२८ यथासङ्ख्यमनुदे (१-३-१०) ८३		१७६६ योगायच्च (५-१-१०२)	८४३
६६१ यथाऽसादृश्ये (२-१-७)	४७७	३९२ योऽचि (७-२-८९)	२६७
२१४९ यथास्वे यथायथम् (८-१-१४) ९५४		१७३८ योजनं गच्छति (५-१) ७४	८३६
११६ यरोऽनुनासिकेऽनु (८-४-४५) ७७		१७९७ योपधाद्गुणोत्तं (५-१-१३२)	८५२
१८०४ यवयवकषष्टिकाद्यत् (५-२-३) ८५४		र	
११४६ यस्कादिभ्यो गोत्रे (२-४-६३) ६९२		१७८५ रक्ततो हलादेर्लघोः (६-३-१६१) ८४८	
१९९ यस्मात्प्रत्ययविधिं (१-४-१३) १२०		२१०० रक्ते (५-४-३२)	९३५
६४५ यस्मादधिकं यस्य (२-३-९) ४६५		१५८३ रक्षति (४-४-३३)	७९९
६३४ यस्य च भावेन भां (२-३-३७) ४६१		१३२० रङ्गोरमनुष्येऽण्व (४-२-१००) ७४२	
६७० यस्य चायामः (२-१-१६) ४८०		१९१९ रजःकृष्यासुतिपं (५-२-११२) ८८३	
३११ यस्येति च (६-४-१४८) २०८		१०२८ रथवदयोश्च (६-३-१०२)	६४८
७०३ याजकादिभिश्च (२-२-९) ४९५		१५०१ रथाद्यत् (४-३-१२१)	७८१
२९० याडापः (७-३-११३) १८६		२३५ रषाभ्यां नो णः सः (८-४-१) १४५	
१९९३ याप्ये पाशप् (५-३-४७) ९०१		१८९५ रसादिभ्यश्च (५-२-९५)	८७६
६६२ यावदवधारणे (२-१-८) ४७७		९०२ राजदन्तादिषु परम् (२-२-३१) ५९२	
२०९७ यावादिभ्यः कन् (५-४-२९) ९३४		१२६२ राजन्यादिभ्यो वुञ् (८-२-५३) ७२४	
३७६ युजेरसमासे (७-१-७१) २५६		१९०२ राजन्वान्सौराज्ये (८-२-१४) ८७८	
७४८ युवा खलतिपलितं (२-१-६७) ५१९		११५३ राजश्चशुराद्यत् (४-१-१३७) ६९४	
२०१९ युवाल्पयोः कनन्यं (५-३-६४) ९०८		७८८ राजाहःसखिभ्यष्टच् (५-४-९१) ५३५	
३८६ युवावौ द्विवचने (७-२-९२) २६३		१३६४ राज्ञः क च (४-२-१४०) ७५२	
१२४७ युवोरनाकौ (७-१-१) ७२०		८१४ रात्राहाहाः पुंसि (२-४-२९) ५४६	
४०४ युष्मदस्मदोः षष्ठीं (८-१-२०) २७३		१००८ रात्रेः कृति विभाषा (६-३-७२) ६४२	
३९३ युष्मदस्मदोरनादेशे (७-२-८६) २६७		१७५१ रात्र्यहःसंवत्सराच्च (५-१-८७) ८३८	
१३७० युष्मदस्मदोरन्यतरं (४-३-१) ७५३		२८० रात्सस्य (८-२-२४) १७५	
३९९ युष्मदस्मद्व्यां डसो (७-१-२७) २६९		५७७ राधीक्ष्योर्यस्य विं (१-४-३९) ४२९	
५३१ यूनस्तिः (४-१-७७) ३९६		२८६ राथो हलि (७-२-८५) १८४	
१०८३ यूनि लुक् (४-१-९०) ६६८		१३१३ राष्ट्रवारपाराद्वखौ (४-२-९३) ७४१	
३८८ यूयवयौ जसि (७-२-९३) २६५		१२३४ रीदृतः (७-४-२७) ७१६	
२६६ यू रूय्याख्यौ नदी (१-४-३) १६४		५७१ रूच्यर्थानां प्रीयमाणः (१-४-३३) ४२६	
१६६७ ये च तद्धिते (६-१-६१) ८१५		६१५ रुजार्थानां भावव (२-३-५४) ४४८	
११५४ ये चाभावकर्मणोः (६-४-१६४) ६९४		१९२७ रूपादाहतप्रशसं (५-२-१२०) ८८६	
२६ येन विधिस्तदन्तस्य (१-१-७२) २४		११६९ रेवत्यादिभ्यष्टक् (४-१-१४६) ६९७	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१५११ रैवतिकादिभ्यश्छः (४-३-१३१) ७८३		१०३९ वनं पुरगामिश्रका० (८-४-४) ६५१	
३३९ रोः सुपि (८-३-१६) २३०		४५६ वनो र च (४-१-७) ३४०	
२११६ रोगाच्चापनयने (५-४-४९) ९३८		८९५ वन्दिस्ते भ्रातुः (५-४-१५७) ५८७	
१२९० रोणी (४-२-७८) ७७३		८८० वयसि दन्तस्य० (५-४-१४१) ५८३	
१३४७ रोपधेतोः प्राचाम् (४-२-१२३) ७४८		१९३६ वयसि पूरणात् (५-२-१३०) ८८९	
१७३ रो रि (८-३-१४) १०५		४७८ वयसि प्रथमे (४-१-२०) ३६०	
१७२ रोऽसुपि (८-२-६९) १०५		१३०१ वरणादिभ्यश्च (४-२-८२) ७३७	
४३३ वोरुपधाया दीर्घ इकः (८-२-७६) २९३		१४४२ वर्गान्ताच्च (४-३-६३) ७६८	
ल		१०६३ वर्चस्केऽवस्करः (६-१-१४८) ६६०	
५५२ लक्षणेत्थंभूताख्याना० (१-४-९०) ४१६		१७८७ वर्णदृढादिभ्यः व्यञ्च (५-१-१२३) ८४९	
६६८ लक्षणेनाभिप्रती आ० (२-१-१४) ४८०		४९६ वर्णादनुदात्तात्तोप० (४-१-३९) ३७०	
१६०२ लवणाद्भृ (४-४-५२) ८०२		१९४० वर्णाद्ब्रह्मचारिणि (५-२-१३४) ८८९	
१५७४ लवणाल्लुक् (४-४-२४) ७९७		२०९९ वर्णे चानिले (५-४-३१) ९३४	
१९५ लशकतद्धिते (१-३-८) ११८		७५० वर्णो वर्णेन (२-१-६९) ५२०	
१२०३ लाक्षारोचनाद्भृ (४-२-२) ७०८		१३२३ वर्णो लुक् (४-२-१०३) ७४३	
१४०८ लुक्तद्धितलुकि (१-२-४९) ७६१		१७५४ वर्षस्याभविध्यति (७-३-१६) ८३९	
१११२ लुक्लिख्याम् (४-१-१०९) ६८४		१३८९ वर्षाभ्वष्टक् (४-३-१८) ७५६	
१२९४ लुपि युक्तवद्वक्तिव० (१-२-५१) ७३५		२८२ वर्षाभ्वश्च (६-४-८४) १७६	
१५४५ लुप्च (४-३-१६६) ७९०		१७५३ वर्षाल्लुक् च (५-१-८८) ८३९	
१२०५ लुबविशेषे (४-२-४) ७०९		१०४० वले (६-३-११८) ६५२	
१२९६ लुब्धोग्राप्रत्यानात् (१-२-५४) ७३५		१६३८ वशं गतः (४-४-८६) ८०९	
२०५३ लुम्भनुष्ये (५-३-९८) ९१९		१२७३ वसन्तादिभ्यष्टक् (४-२-६३) ७२८	
१७१० लोकसर्वलोकाद्भृ (५-१-४४) ८२८		३३४ वसुसंमुखंस्वनडु० (८-२-७२) २२७	
६७ लोपः शाकल्यस्य (८-३-१९) ४८		४३५ वसोः सम्प्रसारणम् (६-४-१३१) २९७	
८७३ लोपो व्योर्वलि (६-१-६६) ५८१		२०५६ वस्तेर्देज् (५-३-१०१) ९२०	
१९०७ लोमादिपामादि० (५-२-१००) ८८०		१५६३ वल्लकयविक्रयाद्भृ (४-४-१३) ७९५	
२०९८ लोहितान्मणौ (५-४-३०) ९३४		१७१७ वल्लद्रव्याभ्यां ठन्कनौ (५-१-५१) ८३०	
व		११८२ वाकिनादीनां कुक्च (४-१-१५८) ७०१	
११११ वतन्डाच्च (४-१-१०८) ६८४		९३ वाक्यस्य टेः प्लुत० (८-२-८२) ६६	
१६८८ वतोरिड्वा (५-१-२३) ८२२		२१४३ वाक्यादेरामन्त्रित० (८-१-८) ९४७	
१८५३ वतोरिथुक् (५-२-५३) ८६८		९९४ वा घोषमिश्रशब्देषु (६-३-५६) ६३७	
१४११ वत्सशालाभिजि० (४-३-३६) ७६३		१९३० वाचो गिमिनिः (५-२-१२४) ८८७	
१९०५ वत्सांसाभ्यां काम० (५-२-९८) ८७९		२१०३ वाचो व्याहृतार्थायाम् (५-४-३५) ९३५	
२०४६ वत्सोक्षाश्चर्षभेभ्य० (५-३-९१) ९१७		१९३५ वातातीसाराभ्यां० (५-२-१२९) ८८८	
१०३८ वनगिर्योः संज्ञायां० (६-३-११७) ६५१		३२७ वा द्रुहसुहृण्यहृणि० (८-२-३३) २२३	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
४४४ वा नपुंसकस्य (७-१-७९)	३२४	१८४ विभक्तिश्च (१-४-१०४)	११४
६३ वान्तो यि प्रत्यये (६-१-७९)	४५	६६५ विभाषा (२-१-१११)	४७८
१०९२ वान्यस्मिन्पिण्डे० (४-१-१६५) ६७५		१६९४ विभाषा कार्षापणस० (५-१-२९) ८२४	
१२५ वा पदान्तस्य (८-४-५९)	८२	१३५४ विभाषा कुरुयुगं० (४-२-१३०) ७५०	
२०४८ वा बहूनां जाति० (५-३-९३) ९१८		७७३ विभाषा कृत्वि (१-४-७२) ५२७	
१०५४ वा भावकरणयोः (८-४-१०) ६५६		६४६ विभाषा कृत्वि (१-४-९८) ४६६	
१२१० वामदेवाङ्गुयुयौ (४-२-९) ७१०		६०२ विभाषा गुणेऽस्त्रि० (२-३-२५) ४४३	
३०४ वामि (१-४-५)	२०१	२३७ विभाषा डिदयोः (६-४-१३६) १४७	
३०२ वाम्शसोः (६-४-८०) १९८		८१० विभाषा चत्वारिंश० (६-३-४९) ५४४	
१२३३ वाय्वुपिनुषसो० (४-२-३१) ७१६		२२५ विभाषा जसि (१-१-३२) १३९	
५९० वारणार्थानामी० (१-४-२७) ४३६		२०८० विभाषाञ्चेरदिविस्त्र० (५-४-८) ९२८	
२०६ वावसाने (८-४-५६) १२४		१८०५ विभाषा तिलमाणोमा० (५-२-४) ८५५	
१५१ वा शरि (८-३-३६) ९३		२७८ विभाषा तृतीया० (७-१-९७) १७४	
९८९ वा शोकष्यउरोगेषु (६-३-५१) ६३६		२९२ विभाषा दिक्समासे० (१-१-२८) १८७	
८७१ वा संज्ञायाम् (५-४-१३३) ५८१		२९३ विभाषा द्वितीया० (७-३-११५) १८८	
१४७८ वासुदेवार्जुनाभ्यां० (४-३-९८) ७७५		१९७९ विभाषा परावराभ्यां (५-३-२९) ८९९	
७७ वा सुप्यापिशलेः (६-१-९२) ५७		१०३२ विभाषा पुरुषे (६-३-१०६) ६४९	
३२९ वाह ऊठ् (६-४-१३२) २२४		१३९२ विभाषा पूर्वाह्णापरा० (४-३-२४) ७५८	
५१६ वाहः (४-१-६१) ३८७		१२२५ विभाषा फाल्गुनी० (४-२-२३) ७१४	
१९६१ वा ह च छन्दसि (५-३-१३) ८९४		२०८८ विभाषा बहोर्धावि० (५-४-२०) ९३१	
१०५२ वाहनमाहितात् (८-४-८) ६५५		१३६८ विभाषा मनुष्ये (४-२-१४४) ७५२	
९०० वाहिताग्न्यादिषु (२-२-३७) ५९०		१३८३ विभाषा रोगातप० (४-३-१३) ७५५	
१६९७ विंशतिकात्खः (५-१-३२) ८२४		१९७७ विभाषाऽवरस्य (५-३-४१) ८९८	
१६८९ विंशतित्रिंशत्यां० (५-१-२४) ८२२		९७४ विभाषा वर्षक्षरशर० (६-३-१६) ६३०	
१८५६ विंशत्यादिभ्यस्तम० (५-२-५६) ८६८		१५६७ विभाषा विवधात् (४-४-१७) ७९६	
११२७ विकर्णकुषीतका० (४-१-१२४) ६८८		९१६ विभाषा वृक्षमृगतृ० (२-४-१२) ५९८	
११२० विकर्णशुक्लच्छग० (४-१-११७) ६८७		८८२ विभाषा श्यावारो० (५-४-१४४) ५८४	
१४६४ विद्व्राज्यः (४-३-८४) ७७३		४९१ विभाषा सपूर्वस्य (४-१-३४) ३६७	
१४५६ विद्यायोनिसम्बन्धे० (४-३-७७) ७७२		९२० विभाषा समीपे (२-४-१६) ६०२	
१६३५ विध्यत्यधनुषा (४-४-८३) ८०८		२१२२ विभाषा साति का० (५-४-५२) ९४१	
१८२८ विनञ्भ्यां नानाजौ० (५-२-२७) ८६१		२०२३ विभाषा सुपो बहु० (५-३-६८) ९०९	
२१०२ विनयादिभ्यष्टक् (५-४-३४) ९३५		८२८ विभाषा सेनासुरा० (२-४-२५) ५५१	
२०२० विन्मतोर्लुक् (५-३-६५) ९०८		९८२ विभाषा स्वसृपत्योः (६-३-२४) ६३२	
९१७ विप्रतिषिद्धं चान० (२-४-१३) ६००		१६६४ विभाषा हविरपूपा० (५-१-४) ८१४	
१७५ विप्रतिषेधे परं० (१-४-२) १०७		१०१६ विभाषोदरे (६-३-८८) ६४५	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
६२० विभाषोपसर्गे (२-३-५९)	४५१	१५७६ व्यञ्जनैरुपसिक्ते (४-४-२६)	७९७
१३४२ विभाषोशीनरेषु (४-२-११८)	७४७	११६८ व्यन्सपले (४-१-१४५)	६९७
१०५१ विभाषौषधिवनस्प० (८-४-६)	६५४	६१८ व्यवहृपणोः समर्थयोः (२३-५७)	४५०
१८६१ विमुक्तादिभ्योऽण् (५-२-६१)	८७०	१४२६ व्याहरति मृगः (४-३-५१)	७६५
२७ विरामोऽवसानम् (१-४-११०)	२४	१७६१ व्युष्टादिभ्योऽण् (५-१-९७)	८४२
१७७३ विशाखाषाढाद० (५-१-११०)	८४४	१६८ व्योर्लघुप्रयत्नतरः (८-३-१८)	१०३
९११ विशिष्टलिङ्गो नदीदे० (२-४-७)	५९७	२९४ ब्रश्चभ्रस्जसृजमृज० (८-२-३६)	१९२
७३६ विशेषणं विशेष्ये० (२-१-५७)	५१३	११०० व्रातचफजोरस्त्रियां (५-३-११३)	६८०
१३०० विशेषणानां चाजातेः (१-२-५२)	७३६	१८२२ व्रातेन जीवति (५-२-२१)	८६०
३७९ विश्वस्य वसुराटोः (६-३-१२८)	२५९	१८०३ ग्रीहिशाल्योर्ढक् (५-२-२)	८५४
१२६१ विषयो देशे (४-२-५२)	७२४	१५२८ ग्रीहेः पुरोडाशे (४-३-१४८)	७८७
१०६५ विष्किरः शकुनौ० (६-१-१५०)	६६०	१९२३ ग्रीहादिभ्यश्च (५-२-११६)	८८५
४१८ विष्वग्देवयोश्च टेर० (६-३-९२)	२८१	श	
१३८ विसर्जनीयस्य सः (८-३-३४)	८६	१६३२ शकटादण् (४-४-८०)	८०८
२०८४ विसारिणो मत्स्ये (५-४-१६)	९३०	१६०९ शक्तियष्ट्योरीकक् (४-४-५९)	८०३
१२९२ वुञ्छणकठजिलसे० (४-२-८०)	७३४	१४७२ शण्डिकादिभ्यो ज्यः (४-३-९२)	७७४
२०६८ वृकाट्टेण्यण् (५-३-११५)	९२४	१६९२ शतमानविंशतिक० (५-१-२७)	८२३
२०१३ वृद्धस्य च (५-३-६२)	९०६	१९२६ शतसहस्रान्ताच्च० (५-२-११९)	८८५
१३३७ वृद्धाच्छः (४-२-११४)	७४६	१६८६ शताच्च ठन्यतावशते (५-१-२१)	८२१
११७२ वृद्धाद्वक्सौवीरेषु० (४-१-१४८)	६९८	१८४७ शदन्तविंशतेश्च (५-२-४६)	८६६
१३४४ वृद्धात्प्राचाम् (४-२-१२०)	७४८	४४६ शप्प्यनोर्नित्यम् (७-१-८१)	३२४
१३६५ वृद्धादकेकान्तखो० (४-२-१४१)	७५२	१५८४ शब्ददर्दुरं करोति (४-४-३४)	७९९
८४० वृद्धिनिमित्तस्य च० (६-३-३९)	५६६	१५२२ शम्भ्याः घ्लब् (४-३-१४२)	७८६
१६ वृद्धिरादैच् (१-१-१)	२०	९७६ शयवासवासि० (६-३-१८)	६३०
७२ वृद्धिरेचि (६-१-८८)	५१	११०४ शरद्वच्छुनक० (४-१-१०२)	६८१
१३३५ वृद्धिर्यस्याचामादि० (१-१-७३)	७४६	१०४२ शरादीनां च (६-३-१२०)	६५३
११८९ वृद्धेत्कोसलाजा० (४-१-१७१)	७०३	१४३० शरीरावयवाच्च (४-३-५५)	७६६
९३१ वृद्धो यूना तल्लक्षण० (१-२-६५)	६०७	१६६६ शरीरावयवाद्यत् (५-१-६)	८१४
४९४ वृषाकप्यमिकुसि० (४-१-३७)	३६९	३४० शरोऽचि (८-४-४९)	२३०
१८२९ वेः शालच्छङ्कटचौ (५-२-२८)	८६१	२०६२ शर्करादिभ्योऽण् (५-३-१०७)	९२२
१५६२ वेतनादिभ्यो जीवति (४-४-१२)	७९५	१३०२ शर्कराया वा (४-२-८३)	७३७
३७५ वेरपृक्तस्य (६-१-६७)	२५६	१५० शर्परे विसर्जनीयः (८-३-३५)	९३
९६४ वैयाकरणाख्यायां च० (६-३-७)	६२७	१६०४ शलालुनोऽन्य० (४-४-५४)	८०३
५०२ वोतो गुणवचनात् (४-१-४४)	३७५	१२ शश्छोऽदि (८-४-६३)	८०
८४९ वोपसर्जनस्य (६-३-८२)	५७२	३९१ शसो न (७-१-२९)	२६६

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१५०८ शाकलाद्वा (४-३-१२८)	७८२	१६१८ श्राणामांसौदना० (४-४-६७)	८०५
२०५८ शाखादिभ्यो यः (५-३-१०३)	९२१	१८८५ श्राद्धमनेन भुक्त० (५-२-८५)	८७४
१७०० शाणाद्वा (५-१-३५)	८२५	१३८२ श्राद्धे शरदः (४-३-१२)	७५५
११२ शात् (८-४-४४)	७६	७३८ श्रेण्यादयः कृता० (२-१-५९)	५१४
५२७ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् (४-१-७३)	३९४	१८८४ श्रोत्रियंश्छन्दोऽ० (५-२-८४)	८७४
१८२१ शालीनकौपीने अ० (५-२-२०)	८५९	५७२ श्लाघहुड्स्थाशपा० (१-४-३४)	४२७
१३०८ शिखाया वलच् (४-२-८९)	७३९	१५५९ श्वगणाद्वच्च (४-४-११)	७९४
१३३ शि तुक् (८-३-३१)	८४	३६२ श्वयुवमघोनाम० (६-४-१३३)	२४६
२०५७ शिलाया ढः (५-३-१०२)	९२१	९३७ श्वशुरः श्वश्र्वा (१-२-७१)	६१०
१६०५ शिल्पम् (४-४-५५)	८०३	१३८५ श्वसस्तुट् च (४-३-१५)	७५६
१११५ शिवादिभ्योऽण् (४-१-११२)	६८५	९४८ श्वसोवसीयः श्रेयसः (५-४-८०)	६२१
१४६८ शिशुकन्दयमसभ० (४-३-८८)	७७३	१५६० श्रादेरिजि (७-३-८)	७९४
३१३ शि सर्वनामस्थानम् (१-१-४२)	२०८	ष	
१८७२ शीतोष्णाभ्यां का० (५-२-७२)	८७२	४७४ षः प्रत्ययस्य (१-३-६)	३५८
१७३० शीर्षच्छेदाद्यच्च (५-१-६५)	८३४	१८५१ षट्कृतिकतिपय० (५-२-५१)	८६७
१६११ शीलम् (४-४-६१)	८०४	३३८ षट्चतुर्भ्यश्च (७-१-५५)	२२९
१२२८ शुकाद्धन् (४-२-२६)	७१५	२६१ षड्भ्यो लुक् (७-१-२२)	१६०
१४५५ शुण्डिकादिभ्योऽण् (४-३-७६)	७७१	२९५ षढोः कः सि (८-२-४१)	१९२
११२६ शुभ्रादिभ्यश्च (४-१-१२३)	६८८	१७४७ षण्मासाण्यच्च (५-१-८३)	८३८
९१४ शुद्राणामनिरवसि० (२-४-१०)	५९८	११६० षपूर्वेहन्वृत० (६-४-१३५)	६९६
१६९१ शूर्पादजः यतरस्याम् (५-१-२६)	८२३	१७५६ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण० (५-१-९०)	८४०
२१३६ शूलात्पाके (५-४-६५)	९४५	१८५८ षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः (५-२-५८)	८६९
१२१८ शूलोखाद्यत् (४-२-१७)	७१२	१९९६ षष्ठाष्टमाभ्यां च (५-३-५०)	९०२
१८७९ शृङ्खलमस्य बन्ध० (५-२-७९)	८७३	७०२ षष्ठी (२-२-८)	४९५
१०२ शो (१-१-१३)	७२	६३५ षष्ठी चानादरे (२-३-३८)	४६२
२०३८ शेवलसुपरिविशाल० (५-३-८४)	९१६	६०६ षष्ठी शेषे (२-३-५०)	४४५
८९१ शेषाद्विभाषा (५-४-१५४)	५८६	३८ षष्ठी स्थानयोगा (१-१-४९)	२८
१३१२ शेषे (४-२-९२)	७४०	६०७ षष्ठी हेतुप्रयोगे (२-३-२६)	४४६
३८५ शेषे लोपः (७-२-९०)	२६२	६०९ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन (२-३-३०)	४४६
२४३ शेषो घ्यसखि (१-४-७)	१५१	९७९ षष्ठ्या आक्रोशे (६-३-२१)	६३१
८२९ शेषो बहुव्रीहिः (२-२-२३)	५५२	२००० षष्ठ्या रूप्य च (५-३-५४)	९०२
५०१ शोणात्प्राचाम् (४-१-४३)	३७५	२११५ षष्ठ्या व्याश्रये (५-४-४८)	९३८
१४८६ शौनकादिभ्यश्छ० (४-३-१०६)	७७८	४९८ षिद्गौरादिभ्यश्च (४-१-४१)	३७२
१२६८ श्येनतिलस्य पाते० (६-३-७१)	७२६	११३ श्रुना श्रुः (८-४-४१)	७६
१४०७ श्रविष्ठाफल्युन्यनू० (४-३-३४)	७६१	३६९ ष्णान्ता षट् (१-१-२४)	२५०

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१००३ ष्यङः सम्प्रसारणम् (६-१-१३) ६३९		८३९ संज्ञापूरण्योश्च (६-३-३८) ५६६	
स		७२१ संज्ञायाम् (२-१-४४) ५०७	
१८७८ स एषां ग्रामणीः (५-२-७८) ८७३		५२६ संज्ञायाम् (४-१-७२) ३९४	
११५६ संयोगादिश्च (६-४-१६६) ६९४		१४९७ संज्ञायाम् (४-३-११७) ७८०	
५४ संयोगान्तस्य लोपः (८-२-२३) ४०		१८९९ संज्ञायाम् (८-२-११) ८७७	
३२ संयोगे गुरु (१-४-११) २५		१५९६ संज्ञायां ललाटकु० (४-४-४६) ८०१	
१४२५ संवत्सराग्रहायणी० (४-३-५०) ७६५		१३९५ संज्ञायां शरदो बुज् (४-३-२७) ७५८	
१७३७ संशयमापन्नः (५-१-७३) ८३६		१२०६ संज्ञायां श्रवणाश्वत्था० (४-२-५) ७०९	
१५७२ संसृष्टे (४-४-२२) ७९७		१५२७ संज्ञायां कन् (४-३-१४७) ७८७	
१५५१ संस्कृतम् (५-४-३) ७९३		२०३० संज्ञायां कन् (५-३-७५) ९१२	
१२१७ संस्कृतं भक्षा (४-२-१६) ७१२		२०४२ संज्ञायां कन् (५-३-८७) ९१६	
५२५ संहितशफलक्षणवा० (४-१-७०) ३९३		८२३ संज्ञायां कन्थोशीनरेषु (२-४-२०) ५५०	
१४५ संहितायाम् (६-१-७२) ९१		२०५२ संज्ञायां च (५-३-९७) ९१९	
१०३५ संहितायाम् (६-३-११४) ६५०		१६३४ संज्ञायां जन्या (४-४-८२) ८०८	
५१७ सख्यशिश्वीति भा० (४-१-६२) ३८७		१६४१ संज्ञायां धेनुष्या (४-४-८९) ८१०	
२५३ सख्युरसंबुद्धौ (७-१-९२) १५६		१९४३ संज्ञायां मन्माभ्याम् (५-२-१३७) ८९०	
१७९१ सख्युर्यः (५-१-१२६) ८५१		५६७ संज्ञोऽन्यतरस्यां क० (२-३-२२) ४२४	
१२८७ सङ्कलादिभ्यश्च (४-२-७५) ७३३		२१३७ सत्यादशपथे (५-४-६६) ९४५	
८४३ सङ्ख्ययाव्ययासन्ना० (२-२-२५) ५६९		१९७० सद्यः परस्परार्थैषम० (५-३-२२) ८९६	
७३० सङ्ख्ययापूर्वो द्विगुः (२-१-५२) ५११		८२१ स नपुंसकम् (२-४-१७) ५४८	
१६८७ सङ्ख्ययाया अतिश० (५-१-२२) ८२२		१३८७ संधिवेलाद्यृतुनक्ष० (४-३-१६) ७५६	
१८४३ सङ्ख्ययाया अवयवे० (५-२-४२) ८६५		७४० सन्महत्परमोत्तमो० (२-१-६१) ५१५	
२०८५ सङ्ख्ययायाः क्रिया० (५-४-१७) ९३०		२१३२ सपत्रनिष्पत्रादति० (५-४-६१) ९४४	
१७५२ सङ्ख्ययायाः संवत्सर० (७-३-१५) ८३९		१८८७ सपूर्वाच्च (५-२-८७) ८७५	
१७२४ सङ्ख्ययायाः संज्ञासं० (५-१-५८) ८३२		४१० सपूर्वायाः प्रथमाया० (८-१-२६) २७६	
१८४८ सङ्ख्ययाया गुणस्य० (५-२-४७) ८६७		६४३ सप्तमीपञ्चम्यौ कार० (२-३-७) ४६४	
१९८८ सङ्ख्ययाया विधार्थे० (५-३-४२) ९००		८९८ सप्तमीविशेषणे बहु० (२-२-३५) ५८८	
२१३० सङ्ख्ययायाश्च गुणा० (५-४-५९) ९४४		७१७ सप्तमी शौण्डैः (२-१-४०) ५०६	
६७३ सङ्ख्यया वंश्येन (२-१-१९) ४८२		६३३ सप्तम्याधिकरणे च (२-३-३६) ४५९	
२३८ सङ्ख्ययाविसायपूर्व० (६-३-११०) १४८		१९५७ सप्तम्यान्त्रल् (५-३-१०) ८९३	
४८५ सङ्ख्ययाव्ययादेर्डीप् (४-१-२६) ३६४		१६५७ सभाया यः (४-४-१०५) ८१२	
८७९ सङ्ख्ययासुपूर्वस्य (५-४-१४०) ५८३		८२६ सभा राजाऽमनुष्य० (२-४-२३) ५५१	
२११० सङ्ख्यैकवचनाच्च० (५-४-४३) ९३६		४२१ समः समि (६-३-९३) २८४	
१२६५ सङ्ग्रामे प्रयोजन० (४-२-५६) ७२५		१३५ समः सुटि (८-३-५) ८६	
१५०७ सङ्गाङ्गलक्षणेष्वा० (४-३-१२७) ७८२		१७६८ समयस्तदस्य प्रा० (५-१-१०४) ८४३	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२१३१ समयाच्च यापना० (५४-६०) ९४४		१७०७ सर्वभूमिपृथिवीभ्या० (५-१-४१) ८२७	
६४७ समर्थः पदविधिः (२-११) ४६७		२१३९ सर्वस्य द्वे (८-१-११) ९४६	
१०७२ समर्थानां प्रथमाद्वा (४-१-८२) ६६३		१९५२ सर्वस्य सोऽन्यतर० (५-३-६) ८९२	
१५९३ समवायान्समवैति (४-४-४३) ८०१		२१३ सर्वादीनि सर्व० (१-१-२७) १२७	
१८१३ समांसमां विजायते (५-२-१२) ८५७		१९६४ सर्वैकान्यकिंयत्तदः० (५-३-१५) ८९५	
१६५८ समानतीर्थे वासी (४-४-१०७) ८१२		१६२ ससजुषो रुः (८-२-६६) ९९	
१०१२ समानस्य च्छन्द० (६-३-८४) ६४३		२१०८ सन्नौ प्रशंसायाम् (५४-४०) ९३६	
१६५९ समानोदरे शायि० (४-४-१०८) ८१३		१८६८ सत्येन परिजातः (५२-६८) ८७१	
१७७५ समापनात्सपूर्वप० (५-१-११२) ८४५		५१३ सहनञ्विद्यमान० (४-१-५७) ३८६	
१७४९ समाया. खः (५-१-८५) ८३८		५६४ सहयुक्तोऽप्रधाने (२-३-१९) ४२३	
२०६१ समासाच्च तद्वि० (५३-१०६) ९२१		६४९ सह सुपा (२-१-४) ४६८	
६७६ समासान्ताः (५-४-६८) ४८३		१००९ सहस्य सः सं० (६-३-७८) ६४३	
१०१९ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः (८-३-८०) ६४६		४२२ सहस्य सप्तिः (६-३-९५) २८४	
७ समाहारः स्वरितः (१-२-३१) ८		३३५ सहैः साढः सः (८-३-५६) २२७	
२०९० समूहवच्च बहुषु (५-४-२२) ९३२		७७५ साक्षात्प्रभृतीनि च (१-४-७४) ५२८	
१७६३ सम्पादिनि (५१-९९) ८४३		१८९१ साक्षाद्दृष्टि सं० (५-२-९१) ८७५	
१००४ सम्प्रसारणस्य (६-३-१३९) ६३९		२१२३ सात्पदायोः (८-३-१११) ९४१	
३३० सम्प्रसारणाच्च (६-१-१०८) २२४		५६० साधकतमं करणम् (१-४-४२) ४२१	
१८३० सम्प्रोदश्च कटच् (५-२-२९) ८६१		६४० साधुनिपुणाभ्या० (२-३-४३) ४६३	
२८८ सम्बुद्धौ च (७-३-१०६) १८५		३१७ सान्तमहतः सयो० (६-४-१०) २१०	
१०५ सम्बुद्धौ शाकल्य० (१-१-१६) ७३		१८२३ सात्पदीनं सख्यम् (५२-२२) ८६०	
५३३ सम्बोधने च (२-३-४७) ३९९		४०० साम आकम् (७१-३३) २६९	
१७१८ सम्भवत्यवहरति० (५-१-५२) ८३०		४११ सामन्त्रितम् (२-३-४८) २७७	
१४१६ सम्भूते (४-३-४१) ७६४		६८९ सामि (२-१-२७) ४८९	
१८८ सरूपाणामेकशेष० (१-२-६४) ११५		१३९१ सायश्चिरम्प्राङ्गे० (४-३-२३) ७५७	
१८०६ सर्वचर्मणः कृतः० (५-२-५) ८५५		११९१ साल्वावयव० (४-१-१७३) ७०३	
४७६ सर्वत्र लोहितादि० (४-१-१८) ३५९		११८७ साल्वेयगान्धारि० (४-१-१६९) ७०२	
८७ सर्वत्र विभाषा० (६-१-१२२) ६३		३३२ सावनडुहः (७-१-८२) २२५	
५७ सर्वत्र शाकल्यस्य (८-४-५१) ४३		१२२३ सास्मिन्पौर्णमासीति (४-२-२१) ७१३	
१३९० सर्वत्राण्च तलोपश्च (४-३-२२) ७५७		१२२६ सास्य देवता (४-२-२४) ७१४	
२५० सर्वनामस्थाने चा० (६-४-८) १५४		१९११ सिकताशर्क० (५-२-१०४) ८८१	
२१५ सर्वनाम्नः स्मै (७-१-१४) १२९		१२५२ सिति च (१४-१६) ७२२	
२९१ सर्वनाम्नः स्याद्ङ् (७-३-११४) १८६		७१८ सिद्धशुक्लपक्व० (२-१-४१) ५०६	
६०८ सर्वनाम्नस्तृतीया च (२-३-२७) ४४६		१९०४ सिध्मादिभ्यश्च (५-२-९७) ८७९	
१६७२ सर्वपुरुषाभ्यां णडौ (५-१-१०) ८१६		१४७३ सिन्धुतक्षशिलादि० (४-३-९३) ७७४	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१४०५ सिन्ध्वपकराभ्यां० (४-३-३२) ७६१		८८१ स्त्रियां संज्ञायाम् (५-४-१४३) ५८३	
५५५ सुः पूजायाम् (१-४-९४) ४१८		३०५ स्त्रियाञ्च (७-१-९६) २०३	
२१३४ सुखप्रियादानुलोम्ये (५-४-६३) ९४५		११९५ स्त्रियामवन्तिकु० (४-१-१७६) ७०४	
१९३७ सुखादिभ्यश्च (५-२-१३१) ८८९		९३२ स्त्री पुंवच्च (१-२-६६) ६०८	
२२९ सुडनपुसकस्य (१-१-४३) १४३		१०७९ स्त्रीपुसाभ्यां नञ्सं० (४-१-८७) ६६६	
१०९७ सुधातुरकञ्च (४-१-९७) ६७९		११२३ स्त्रीभ्यो ढक् (४-१-१२०) ६८७	
१८५ सुपः (१-४-१०३) ११४		१२८८ स्त्रीषु सौवीरसाल्व० (४-२-७६) ७३३	
२०२ सुपि च (७-३-१०२) १२२		१२१६ स्थण्डिलाच्छयि० (४-२-१५) ७१२	
६५० सुपो धातुप्राति० (२-४-७१) ४६९		१४१० स्थानान्तगोशाल० (४-३-३५) ७६२	
२९ सुप्तिङन्तं पदम् (१-४-१४) २५		२०८२ स्थानान्ताद्विभाषा० (५-४-१०) ९२९	
६६३ सुप्रतिना मात्रार्थे (२-१-९) ४७७		४९ स्थानिवदादेशोऽन० (१-१-५६) ३५	
८६० सुप्रातसुश्वसुदिव० (५-४-१२०) ५७७		३९ स्थानेऽन्तरतमः (१-१-५०) २८	
१२८९ सुवास्त्वादिभ्योऽ० (४-२-७७) ७३३		१७३४ स्थालीबिलात् (५-१-७०) ८३५	
१०२२ सुषामादिषु च (८-३-९८) ६४७		२०१५ स्थूलदूरयुवहस्व० (६-४-१५६) ९०६	
१३९८ सुसर्वाधाज्जनपदस्य (७-३-१२) ७५९		२०७५ स्थूलादिभ्यः प्रकार० (५-४-३) ९२६	
८८८ सुहृदुर्हृदौ मित्रा० (५-४-१५०) ५८५		९७८ स्थे च भाषायाम् (६-३-२०) ६३१	
१२७७ सूत्राच्च कोपधात् (४-२-६५) ७३१		४३२ स्पृशोऽनुदके क्तिन् (३-२-५८) २९२	
४९९ सूर्यतिष्यागस्त्यम० (६-४-१४९) ३७२		५७४ स्पृहेरीप्सितः (१-४-३६) ४२८	
११७६ सेनान्तलक्षण० (४-१-१५२) ६९९		२५ स्वं रूपं शब्दस्याश० (१-१-६८) २३	
१५९५ सेनाया वा (४-४-४५) ८०१		५५९ स्वतन्त्रः कर्ता (१-४-५४) ४२१	
१७७ सोऽचि लोपे० (६-१-१३४) १०९		२१९ स्वमज्ञातिधनाख्या० (१-१-३५) १३४	
१६६० सोदराद्यः (४-४-१०९) ८१३		३१९ स्वमोर्नपुंसकात् (७-१-२३) २१३	
१५२ सोऽपदादौ (८-३-३८) ९४		६८७ स्वयं केन (२-१-२५) ४८८	
१२३२ सोमादृयण् (४-२-३०) ७१६		४४७ स्वरादिनिपातमव्यय (१-१-३७) ३२७	
१४६९ सोऽस्य निवासः (४-३-८९) ७७४		४६ स्वरितेनाधिकारः (१-३-११) ३२	
१७२२ सोऽस्यांशवत्प्रभृतयः (५-१-५६) ८३१		११६६ स्वसुदृष्टः (४-१-१४३) ६९७	
१२६४ सोऽस्यादिरिति च्छ० (४-२-५५) ७२५		१५४९ स्वागतादीनाञ्च (७-३-७) ७९२	
३५७ सौ च (६-४-१३) २४२		८४१ स्वाङ्गाच्चैतः (६-३-४०) ५६८	
३८० स्कोः संयोगाद्योरन्ते (८-२-२९) २५९		५१० स्वाङ्गाच्चोपसर्जना० (४-१-५४) ३८२	
१७९० स्तेनाद्यत्रलोपश्च (५-१-१२५) ८५०		१८६६ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते (५-२-६६) ८७०	
१११ स्तो ऽनुना ऽनुः (८-४-४०) ७५		२३० स्वादिष्वसर्वनाम० (१-४-१७) १४३	
७०१ स्तोकांतिकदूरार्थ० (२-१-३९) ४९४		१९३२ स्वामिन्नैश्वर्ये (५-२-१२६) ८८७	
३०१ स्त्रियाः (६-४-७९) १९८		६३६ स्वामीश्वराधिपति० (२-३-३९) ४६२	
८३१ स्त्रियाः पुंवद्भाषित० (६-३-३४) ५५४		१८३ स्वौजसमौट्छष्टाभ्या० (४-१-२) ११३	
४५३ स्त्रियाम् (४-१-३) ३३५			

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
ह		५५० हीने (१-४-८६)	४१५
३५९ हन्तेरत्पूर्वस्य (८-४-२२)	२४२	२११४ हीयमानपापयोगाच्च (५-४-४७)	९३८
१५६५ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः (४-४-१५)	७९५	५४१ हक्कोरन्यतरस्याम् (१-४-५३)	४११
११०२ हरितादिभ्योऽञः (४-१-१००)	६८१	१६४७ हृदयस्य प्रियः (४-४-९५)	८११
१५४६ हरीतक्यादिभ्यश्च (४-३-१६७)	७९१	९८८ हृदयस्य हृल्लेखयद० (६-३-५०)	६३५
९६६ हलदन्तात्सप्तम्याः सं० (६-३-९)	६२८	११३३ हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्व० (७-३-१९)	६८९
१ हलन्त्यम् (१-३-३)	४	१४६१ हेतुमनुष्येभ्योऽन्य० (४-३-८१)	७७३
१५०४ हलसीराट्ठक् (४-३-१२४)	७८१	५६८ हेतौ (२-३-२३)	४२४
१६३३ हलसीराट्ठक् (४-४-८१)	८०८	१२७ हे मपरे वा (८-३-२६)	८२
४७२ हलस्तद्धितस्य (६-४-१५०)	३५८	१८२४ हैयङ्गवीनं सज्ञायाम् (५-२-२३)	८६०
३५४ हलि च (८-२-७७)	२४०	९६ हैहेप्रयोगे हैहयोः (८-२-८५)	६९
३४७ हलि लोपः (७-२-११३)	२३३	३२४ हो ङः (८-२-३१)	२२१
१७१ हलि सर्वेषाम् (८-३-२२)	१०४	१८०० होत्राभ्यश्छः (५-१-१३५)	८५३
३० हलोऽनन्तराः संयोग (१-१-७)	२५	३५८ हो हन्तेर्ङिण्नेषु (७-३-५४)	२४२
६० हलोयमांयमि लो० (८-४-६४)	४३	३१ ह्रस्व लघु (१-४-१०)	२५
२५२ हल्ङ्यान्भ्यो दीर्घा० (६-१-६८)	१५४	२०८ ह्रस्वनद्यापो नुट् (७-१-५४)	१२५
१६६ हाशि च (६-१-११४)	१०१	२४२ ह्रस्वस्य गुणः (७-३-१०८)	१५१
१९३९ हस्ताज्जातौ (५-२-१३३)	८८९	१३२५ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते (८-३-१०१)	७४३
१७९५ हायनान्तयुवा० (५-१-१३०)	८५२	२०४१ ह्रस्वे (५-३-८६)	९१६
१६१६ हितं भक्षाः (४-४-६५)	८०५	३१८ ह्रस्वो नपुंसके प्रा० (१-२-४७)	२१२
९९२ हिमकाषिहतिषु च (६-३-५४)	६३६		

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीपूर्वार्धगतवार्तिकसूचिकाः ॥

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
अ		५०१६ अनाम्रवतिनग०	११४
११०३ } अकर्मकधातुभि०	५३९	१४१० अनेकप्राप्तावेकत्र०	९०३
११०४ }		८०५ अनेकशफेष्वि०	९३९
३२८५ अकच्छप्रकरणे तूष्णी०	२०२८	२८४५ अन्ताच्च	१३९१
३६०४ अक्षादूहिन्त्यामुप०	७३	३८९४ अन्ताच्च	९६९
३९९० अगोवत्सहले०	८५०	१५५८ अनो नलोपश्च वा०	८२१
२९११ अग्नीधः शरणे०	१५००	४३३२ अन्यात्पूर्वो वा नुम्	४४२
३०७२ अग्निपदादिभ्य उप०	१७६१	३२१० अन्येभ्योऽपि दृश्यते { १९१६, १९१९	१९२७
२७४५ अङ्गक्षत्रधर्मत्रि०	१२७०	१५६९ अन्वादेशे नपु०	४४२
३४९४ अचि शीर्ष इति वा०	१६६७	३२५६ अपरस्यार्धे पश्चभावो०	७३७
१५०७ अज्वरिसन्ताप्यो०	६१५	४००५ अपीत्वादीनामिति०	१०४३
३८८० अङ्गस उपसङ्ख्या०	९६०	२४० अपुरि इति०	२१७
३०७० अण् संज्ञायाम्	१७५८	३८७६ अपो योनियन्म०	९७६
५०१५ अतद्धित इति वा०	१०५७	१४९३ अप्रत्ययादिभि०	६४०
११६७ अद्भुतायामसंहि०	७५८	१४६४ अप्राणिष्वित्यपनीय०	५८४
८०० अद्वन्द्वतत्पुरुष	९३८	१४४२ } अभितः परितः०	५४४
२९६६ अधर्माच्चेति वक्त०	१५९१	१४४३ }	
२८६९ अध्यात्मादेष्टृभि०	१४३७	१४४२ अभितः परितः०	६५९
३५४४ अध्वपरिमाणे च	६३	१११४ अभिवादिदृशोरात्मनेपदे०	५४१
४९०१ अनव्ययस्येति०	१५२	१०८७ अभुक्त्यर्थस्य न	५४४
२४२६ अनपत्याधिकार०	४७२	३३४० अभूततद्भाव इ०	२११७
१५५६ अकारान्तोत्तरपदो०	८२१	१४१२ अभ्यर्हितश्च	९०५
२६८९ अग्निकलिभ्यां ढग्०	१०७८	३९६४ अभ्रकुंसादीना०	९९९
२८४४ अप्रादिपश्चाद्धिमच्	१३९१	३९३२ अमानिनीति व०	८४१
१३३६ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे०	७८०	२७७९ अमेहकत०	१३२४
३२९७ अनजादौ च०	२०३५	२७८२ अरण्याणः	१३५३, १३२५
४३७८ अनङुहः स्त्रियामां वा	४९८		

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
५०५३ अर्णसो लोपश्च	१९१६	३३३४ आग्नीध्रसाधा०	२०९३
३३२७ अर्थाच्चासन्नि०	१९४१	२४७७ आचार्यादणत्वञ्च	५०५
१२७३ } अर्थेन नित्यसमासो०	६९८	११०९ आदिखाद्योर्न	५४०
१२७४ }		३३३९ आद्य दिभ्य उ०	२१११
३०१८ अर्धाच्चिति०	१६९०	१६३३ आब्रह्मणं व्यर्थम्०	४५२
२४७८ अर्यक्षत्तियाभ्यां वा	५०५	१५५७ आबन्तो वा	८२१
३०९२ अर्हतो लुम्ब०	१७८८	३२१३ आमयस्योप०	१९२८
१४८७ } अर्हाणां कर्तृत्वे०	६३४	३८९८ } आमुध्यायणामुध्य०	९७९
१४८८ }		३८९९ }	
३१०७ अलावृत्तिलोमा०	१८३०	४५२८ आशिषि वुन०	४६४
१२५६ अवरस्योपसङ्ख्यानम्	६९३	२४३३ आसुरेरुपसं०	४७७
५०४५ अवर्णान्ताद्वा	९४१	३०५७ आहतप्रकरणे०	१७४१
१३३७ अवादयः कृष्टाद्यर्थे०	७८०	५९५२ आहौ प्रभूतादिभ्यः	१५४९
२७७१ } अवारपाराद्विग्रहीता०	१३१३	इ	
२७७२ }		२७४९ } इकन्पदोत्तरपदा०	१२७०
२७१२ अवेर्दुग्धे०	१२४२	२७५० }	
५०५२ अव्ययस्य च्वा०	२११८	४५१२ इकारादाविति०	१५६०
४१८७ अव्ययानाम्०	१३२४	३९५८ इके चरतावुप०	९९१
५०४० अशिष्टव्यवहारे०	५६८	३९७७ इत्येऽनभ्याशस्य	१००७
४१८५ अश्मनो विकारे०	१५१४	३२४७ इदम इश् सम०	१९७०
४५३४ अष्टका पितृदै०	४६४	३२४९ इदमोऽशभावो०	१९७०
३९५१ अष्टनः कपाले०	८०७	२४४९ इयं त्रिसूची पु०	४९३
४५९२ असंयुक्ता ये डल०	२९३	३९६३ इयडुबड्भाविना०	९९९
४७०० असमासवद्भावे०	२१४७	४९८५ इरिकादिभ्यः प्र०	१०५१
२४५३ असितपलितयो०	४९६	१२३६ } इवेन सामासो०	६५०
३९७३ अस्तोश्चेति व०	१००७	१३४१ }	
२६९० अस्मिन्नर्थेऽण् ङिद्वा०	१२०८	ई	
५०३७ अस्य सम्बुद्धौ वा०	४३६	२५५७ ईकवच	१०७७
४८५१ अहरादीनां प०	१७२	६९६ ईयसो बहुव्रीहे०	८९४
३३५३ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्	७८७	१३१६ ईषद्गुणवचनेनेति०	७५५
२७२२ } अहः खः क्रतौ	१२५१	उ	
२७२३ }		५४६ उगिद्वर्णग्रह०	२६
आ		४९९० उत्तरपदं यत्प्रा०	१०५५
२९५५ आकर्षात्पर्णा०	१६२५	४५२९ उत्तरपदलोपे०	४६४
३०७८ आकालाङ्गश्च	१७७७	३९६१ उत्तरपदस्य चेति०	९९५
२७४६ आख्यानाख्यायिके०	१२७०	१२८८ उत्तरपदेन परिमाणाना०	७१६

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
१४६० उत्पातेन ज्ञापिते च	५८०	क	
३००३ उपधिशब्दात् स्वा०	१६७५	३२०० कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च	१९१४
२४९१ उपमानात्पक्षाच्चपुच्छाच्च	५११	३१२१ कप्रत्ययचिका०	१८३४
२३२ उभयोऽन्यत्र	२१७	२४९० कबरमणिविषशरेभ्यो०	५११
१४४४ उभसर्वतसोः कार्या०	५४४	१५१९ कमेरानिषेधः	६२७
३३०३ उवर्णाञ्छ इलस्य०	२०३५	२६७४ कम्बोजादिभ्य इति०	११९४
३९८१ उष्णभद्रयोः करणे	१००७	१०८६ कर्मणः करणसंज्ञा०	५७०
ऋ		१३३९ कर्मप्रवचनीयानां०	७८०
३६४० ऋति सवर्णे ऋ वा	८५	४७०० कर्मव्यतिहारे०	२१४७
१४२१ ऋतुनक्षत्राणां समाक्ष०	९०५	३९२१ कल्पदेशीयरौ	८३६
३६०७ ऋते च तृतीया०	७३	४९०२ काम्यरोरंब०	१५२
५६० ऋतोर्ध्वद्धिमद्विधा०	१३९७	५०४८ कारके छं च ना०	१०२५
१५० ऋलृवर्णयोर्मिथः०	१२	३०१९ कार्षापणाष्टि०	१६९०
४९६९ ऋवर्णान्नस्य णत्वं०	२८२	१४७८ कालात्सप्तमी०	५९४
५०५४ ऋवर्णादपि	२०३५	३९३४ कुक्कुट्यादीनाम०	८३६
लृ		१३१७ कृद्योगा च षष्ठी०	७०३
३६४१ लृतिसवर्णे लृ वा	८५	३९३८ कृन्नद्या न	९८६
ए		५०४६ कृष्णोदक्पाण्डुसं०	९४३
४२८७ एकतरात्रप्रतिषे०	३१६	३०२५ केवलायाश्चेति०	१६९८
११९९ एकतिङ् वाक्यम्	४०७	३९३१ कोपधप्रतिषेधे त०	८३८
६७३ एकविभक्तावषष्ठ्य०	७१३	२९१८ कौपिञ्जल०	१५१२
३३०६ एकाक्षरपू०	२०३७	१४८५ क्तस्येन्विषयस्य०	६३३
३६३७ एकाच्चा न	८१	१०८५ क्रियया यमभिप्रैति०	५७०
५०५२ एकाच्चा नित्यम्	१५२४	३०५५ क्रोशशतयोजन०	१७३८
४९१५ एकादेशशान्नि०	१५५	३१२२ क्लिन्नस्य चित्पिच्छ०	१८३४
३२३५ एतदो वाच्यः	१९७२	१४५९ क्लृपि सम्पद्यमाने च	५८०
४७१७ एते वान्नावादय०	४०७	४३१ क्लौ लुप्तं न स्थानि०	२७३
३६३१ एवे चानियोगे	७८	२६६९ क्षत्त्रियसमानशब्दा०	११८६
ओ		४५३० क्षिपकादीनां च न	४६४
३२८४ ओकारसकारभकारादौ सुपि० २०२८		ख	
५०३५ ओतो णिदिति वाच्यम्	२८५	३१०० खप्रत्ययानुत्पत्तौ०	१८१३
३६३४ ओत्वाष्टयोः स०	७९	२४६० खरुसंयोगोपधान	५०२
औ		४९०६ खर्परे शरि वा०	१५१
४१८९ औडः श्यां प्रति०	३११	७१६ खलतिकादिषु	१३००
४४८२ औत्वप्रतिषेधः सा०	४३७	२७३५ खलादिभ्य इनि०	१२६०

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
३३६३ खुरखराभ्यां वा०	८५७	३२९६ } चतुर्थीदन०	२०३५
३३६६ ह्यश्च	८५९	३३०० }	
१५९१ ख्याजादेशे न	१३९	५०२३ चयो द्वितीयाः शः	{ १३०, २९४, ४४३
ग			
२७२१ गजसहाय्याभ्यां०	१२५१	२७१३ चरणाद्धर्मान्नाय०	१५०६
२७१९ गणिकाया यजिति०	१२४८	२८५७ चित्रारेवती०	१४०८
५०३४ गतिकारकेतरपू०	२७२	२८४२ चिरपरुत्परारिभ्य०	१३९१
३३६८ गन्धस्येत्त्वे तदेका०	८७४	३१२३ चुल् च	१८३४
५०४१ गम्यमानापि०	५९४	११४२ च्व्यर्थ इति वाच्यम्	७७५
३९५२ गवि च युक्ते	८०७	छ	
४९८९ गिरिनद्यादीनां वा	१०५४	५०२५ छत्वममीति वा०	१२१
३९८० गिलगिले च	१००७	२४५४ छन्दसि क्रमेके	४९६
३९७९ गिलेऽगिलस्य	१००७	२६४३ छागवृषयोरपि	११७९
१४२१ गङ्गादेः परा सप्तमी	८९८	ज	
५०४२ गुणकर्मणि वेध्यते	६२३	११०७ जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानम्	५४०
३१८५ गुणवचनेभ्यो म०	१८९६	२६९० जातार्थे प्रति०	१४११
३८४१ गुणात्तरेण तरलोप०	७०३	२४७९ जातान्तात्र	५०८
२५६१ गोरजादिप्र०	१०७७	१४२२ जातिकालसुखादि०	८९९
३५४३ गोर्यूतौ छ०	६३	२४८४ जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्	५०८
३१०९ गोष्ठजादय०	१८३०	१०७९ जुगुप्साविराम०	५८७
घ		३१९७ ज्योत्स्नादिभ्य उ०	१९१०
२९१५ घोषग्रहणमपि०	१५०७	ठ	
१४२६ ध्यन्तादजाद्यदन्तम्०	९०४	३९२९ ठक्छसोश्च	८३६
ड		ड	
४७८५ डानुत्तरपदे प्रति०	३५२	४६९७ डाचि बहुलं द्वे०	८२
च		४६९७ डाचि विवक्षिते०	२१२८
३३१५ चञ्चद्ग्रहणतोरुप०	२५७५	त	
२६२४ चटकादिति वाच्यम्	११३४	३०५६ ततोऽभिगमन०	१७३८
३०३६ चतुर्थ्यर्थ०	१७१३	३०३८ तत्पचतीति०	१७१८
३०६९ चतुर्मासाण्यो०	१७५८	५०२१ तत्परे च	५५
१३११ चतुष्पाज्जातिरिति०	७५३	३२२८ तदन्ताच्च	१९४१
३९२० चरट्जातीयरौ	८३६	२७०६ तदस्मिन्वर्तते०	१२४१
३०९१ चतुर्वर्णादीनां०	१७८९	२९५१ तदाहेति०	१५४८
३१५८ चतुरश्छयता०	१८५१	३२४३ तदो दावचनमन०	१९६८
३२९६ चतुर्थीदच०	२०३५	३७१३ तद्ग्रहणतोः करप०	१०७१

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
१४७९ तद्युक्तादध्वनः	५९४	२५५५ देवाद्यञौ	१०७७
३२२१ तप्पर्वमरुद्रयाम्	१९२८	३९०० देवानां प्रिय इ०	९७९
३९१९ तरप्तमपौ	८३६	५०५१ दोष उपसङ्ख्यानम्	१२२१
४४० तस्य दोष संयो०	२३५, ४३४	३२५१ युश्चोभयाद्वक्तव्यः	१९७०
२५८१) तस्येदमित्यप०	१०८८	१२८७ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे०	७२८
२५८४)		१५४५ द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगति०	८१२
१४५८ तादर्थ्ये चतुर्थी०	५८०	३१२९ द्विगोर्नित्यम्	१८३८
४५३१ तारका ज्योतिषि	८४६४	३३०३ द्वितीयं सन्ध्यक्ष०	२०३७
३१७२ तावतिथेन गृ०	१८७७	३११६ द्वित्वे गोयुगच्	१४३०
२७१३ तिलान्निष्फला०	१२४२	४४६८ द्विपर्यन्तानामे०	२६५
३९२५ तिल्यनौ	८३६	१५२२ द्विषः शतुर्वा	६२७
४२०० तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि०	४९९	४९८४ द्यज्ज्यज्भ्यामेव	१०५१
२६९१ तीयादीकक् स्वार्थे०	१९९४	ध	
४५२६ त्यकनश्च नि०	४६४	३२६० धमुजन्तात्स्वार्थे०	१९९१
४५२५ त्यक्यपोश्च	४६३	१४१८ धर्मादिष्वनियमः	९०२
७९९ त्यदादितः शेषे पुं०	९३८	४५३६ धात्वन्तयकोस्तु०	४६५
५०५० त्यदादीनां फिञ्वा०	११८०	३९७५ धेनोर्भव्यायाम्	१००७
८०१ त्यदादीनां मिथः०	९३८	न	
२७८० त्यज्जेर्ध्व इति०	१३२४	३१९९ नगपांसुपाण्डु०	१९१४
३९१८ त्रतसौ	८३६	३९८४ नञो नलोपस्तिङि०	७५८
५०३८ त्रिचतुर्भ्यां हायन०	४८६	१३६१ नञोऽस्त्यर्थानां वा०	८३०
३३५१ त्र्युपाभ्यां चतुरो०	९४५	२४२५ नञ्स्त्रीकक्ख्युस्त०	४७०
३९९८ त्रौ च	१०२७	२९६७ नराच्चेति०	१५९९
३९२७ त्वतलोर्गुणव०	८३६	३३२७ नवस्य नू आदेश०	२०९३
थ		२६९२ न विद्यायाः	१९९४
३७२३ थल्	८३६	३३२८ नश्च पुराणे प्रात्	२०९३
द		३६८४ न समासे	९१
३९९९ दिक्छन्देभ्यस्तीरस्य०	१०३४	३४९३ नञ्सासिकायाः	१६६६
३९०२ दिवश्च दासे	९७९	४९० नानर्थक्येऽलोऽन्त्य०	३४७
४००१ दुरो दाशनाशदभ०	१०३४	४१८३ नान्तस्य टिलोपे०	१४८८
२७८३ दूरादेत्यः	१३२५	३६३८ नित्यमाप्नेडिते ङाच्चि०	२१२८
३९९२ दक्षे चेति वक्तव्यम् १०१७, १०१८		१४७४ निमित्तपर्यायप्रयोगे०	६०८
४११८ दन्करपुनः पू०	२८२, ३०६	१४९० निमित्तात्कर्मयोगे	६३३
३२४४ दक्षिर्ग्रहणाद्भव०	१९६३	१११० नियन्तृकर्तृकस्य०	५४०
११०८ दशेश्च	५४०	१३३९ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे०	७८०

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
३९५९ निष्के चेति वा०	९९४	३३५९ } पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्र०	८३२
२७८१ निसो गते	१३२४	३९१० }	
२४५६ नीलादोषधौ	५००	२९५० पुष्पमूलेषु०	१५४५
२६८० नीत्या अन्वक्तव्यः	५००, १२०३	३८८१ पुंसानुजो जनुषा०	९६०
११०९ नीवह्वोर्न	५४०	३८८२ पूरण इति वक्तव्यम्	९६३
४३७४ लुमचिर० { २८०, २९९, ३२०		२६७० पूरोरण्वक्तव्यः	११८६
	३२२, ३२३	२७०७ पूर्णमासादण्वक्तव्यः	१२४१
३३६० नेतुर्नक्षत्रे अब्व०	८५४	४३३ पूर्वत्रासिद्धे न०	२३५, ४३४
प		३२४६ पूर्वपूर्वतरयोः०	१९७०
२८६८ पञ्चजनादुपसं०	१४३५	३२५० पूर्वान्यान्यतर०	१९७०
२९९६ पञ्चजनादुप०	१६७१	२९५३ पृच्छतौ सुस्नाता०	१५४९
२९०८ पत्ताद्वाह्ये	१५०३	२५५४ पृथिव्याजानौ	१०७७
१५५४ पथः सङ्ख्याव्ययादेः	८२१	४२११ पृथुमृदुभृश०	१७८७
२८१९ पथ्यध्यायन्याय०	१३५३	२७२० पृष्ठादुपसङ्ख्यानम्	१२५०
३२४८ परस्मादेयव्य०	१९७०	४२१४ प्रकृत्या अके०	१२४७
२८६६ परिमुखादिभ्य०	१४३६	१४६६ प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्	५६१
४६८३ परैर्वर्जने वावच०	२१४१	३१४० प्रकृतिप्रत्ययार्थ०	१८४६
५१९ पर्यायस्यैवेष्ट्यते	८२६	१३२० प्रतिपदविधाना०	७०४
१३३८ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे०	७८०	५०१७ प्रत्यये भाषायां०	११६
२७२४ पर्श्वा णस् वक्तव्यः	१२५१	१०३६ प्रथमलिङ्गप्र०	२६६
३३५२ पत्यराजभ्यां च०	९४६	३१३३ प्रमाणपरिमाणा०	१८३८
२४८० पाणिगृहीती भार्यायाम्	५०८	३१२८ प्रमाणे लः	१८३८
२६७१ पाण्डोर्ज्यण्	११८६	४६८९ प्रयोजनं सुब्लोप०	२१४६
१५५९ पात्राद्यन्तस्य न	८२१	३६०८ } प्रवत्सतरकम्बल०	७३
३३१४ पादशतग्रहण०	२०७३	३६०९ }	
२४६१ पालकान्तात्र	५०४	१४२५ प्रहरणार्थेभ्यः प०	९००
५०३३ पाशकल्पकका०	१५२	३९५३ प्राक्शताद्वक्तव्यम्	८०८
२७१४ पिञ्जश्छन्दसि ङिञ्च	१२४२	२४५७ प्राणिनि च	५००
२७०८ पितुर्प्रातरि व्यत्	१२४२	३१८९ प्राण्यङ्गादेव	१९०३
२४५५ पिशाङ्गादुपसं०	४९६	१३३५ प्रादयो गताद्यर्थे०	७८०
३२२४ पिशाचाच्च	१९३५	१३६० प्रादिभ्यो धातुजस्य०	८३०
२६८१ पीतात्कन्	१२०३	३६०५ प्रादूहोदोद्वेषै०	७३
१५५३ पुण्यसुदिनाभ्यामहः०	८२१	३७१४ प्रायस्य चित्तिचि०	१०७१
२४८९ पुच्छाच्च	५११	फ	
३००० पुरुषाद्वधविकार०	१६७२	२९४९ फलपाकशुषा०	१५४५

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
३२१५ फलबर्हीभ्या०	१९२८	२७०८ मातुर्ङ्लच्	१२४२
१५४० फलसेनावनस्प०	९१६	२७०९ मातृपितृभ्यां पितरि०	१२४२
२८५८ फल्गुन्याढाढ्यां०	१४०८	४५२४ मामकनरकयोः	४६३
ब		३४९६ मांसपृतनासानू०	२९५
३२१९ बलादूलः	१९२८	४६३४ मासश्छन्दसि	३१७
२५५६ बाहिषष्टिलोपो यञ्च	१०७७	५०४४ मिथोऽनयोः समासे०	८९८
३०२४ बहुपूर्वाच्चेति०	१६९५	४९११ मुहुसः प्रतिषेधः	१५५
२४०७ बहुव्रीहौ वा	४५६	२५०० मूलान्नजः	४५४
४३३१ बह्वृजिं नुम्प्रतिषेधः	४४३	य	
३३३८ बह्वृत्पार्थान्म०	२१०९	३०५२ यज्ञाविग्भ्यां०	१७३५
३२२५ बाह्वृत्पूर्वप०	१९४१	५०१८ यणो मयो द्वे वा०	५४
३०३५ ब्रह्मवर्चसाहुप०	१७०५	४८०६ यणः प्रतिषेधो०	५४
३८७८ ब्राह्मणाच्छंसिन०	९५९	१४७७ यतश्चाध्वकाल०	५९४
भ		४९०२ यवलपरे यव०	१२७
११११ भक्षेरहिंसार्थस्य न	५४०	२४७३ यवाद्दोषे	५०५
३३४४ भद्राच्चेति व०	२१३८	२४७४ यवनाल्लियाम्	५०५
१२७५ भयभीतभीतिभी०	६९९	४९९१ युवादेर्न	१०५५
३११९ भवने क्षेत्रेशा०	१८३०	२६५१ यून्श्च कुत्सायां०	१०९२
२८८२ भवार्थे तु लुगवाच्यः	१०७७	र	
३९२८ भस्याढे तद्धिते	८३६, ८४२	२५०२ रज्ज्वादिपर्युदासादु०	५२१
३३३० भागरूपनाम०	२०९३	५०३६ रत्वात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्	३००
२९५९ भावप्रत्ययान्ता०	१५७०	३१९८ रप्रकरणे खसु०	१९१४
३१८३ भूमनिन्दाप्र०	१८९४	२६२७ राज्ञो जातावेवेति०	११५३
४८६५ भो राजन्यवि०	९४	३९२२ रूपप्पाशपौ	८३६
१४१६ भ्रातुर्ज्यायसः	९०५	४८४७ रूपरात्रिरथन्त०	१७२
३९७८ भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे	१००७	ल	
म		१४१३ लध्वक्षरं पूर्वम्	९०५
४१९८ मत्स्यस्य डचाम्	४९९, ५१८	३३२२ लिङ्गबाधनं वा	२१००
७१७ मनुष्यलुपि०	१३००	३९७६ लोकस्य पृणे	१००७
३९५० महतः आत्वे घासकर०	८०७	३२९८ लोपः पूर्वपदस्य०	२०३५
२९९८ महाजनाद्बच्	१६७१	२५६० लोमोऽपत्येषु बहु०	२६५, १०७७
३०६४ महानाम्न्यादिभ्यः०	१७५८	१४७४ } ल्यल्लोपे कर्मण्य०	५९४
२७६१ महिषाच्चेति०	१३०६	१४७५ }	
२७१० मातरि षिच्च	४९९, १२४२	व	
३४४९ मातृमातृकमा०	१००५	३१७५ वटकेभ्य इ०	१८८२

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
३१३४ वत्वन्तात्सार्थे०	१८३८	२६११ व्यासवरुडनिषाद०	१०९७
२४०५ वनो न हश इति०	४५६	श	
२४३५ वयस्य चरम इ०	४७८	२६७९ शकलकर्ममाभ्या०	१२०३
२४४१ वयोवाचकस्यैव हा०	४८६	३६३२ शकन्धादिषु प०	७९
३३६५ वेप्रो वक्तव्यः	८५९	२७०२ शतरुद्राद्वश्च०	१२३०
४५३२ वर्णका तान्तवे	४६४	५०४९ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्ण०	१०४९
१४१५ वर्णानामानुपूर्व्ये०	९०५	११०५ शब्दायतेर्न०	५४०
१५३३ वर्तका शकुनौ०	४६४	५०१९ शरः खयः	१३८
२९१० वहेस्तुरणिट् च	१५००	३९२६ शसि बहुलपार्थस्य०	८३६
२८२० वा गोमयेषु	१३५३	१३१० शाकपार्थिवादीनां०	७३९
३८९७ वाग्दिव्यपदयन्त्रो०	९७९	३२०९ शिखामालादि०	१९२३
३०३३ वातपित्तश्लेष्मभ्यः०	१७०४	३२८६ शीले को मलोपश्च	२०२८
३२२० वातात्समूहे०	१९२८	३२१७ शीतोष्णतृप्रेभ्य०	१९२८
५७६ वा नामधेयस्य०	१३३८	२४०० } शुद्धा चामहत्पू०	४५४
१४२० वा प्रियस्य	८९८	२४०१ }	
३९०७ वायुशब्दप्रयोगे०	९२२	३२१४ शृङ्गवृन्दाभ्या०	१९२८
५०२२ वाहतजग्धयोः	५५	३९०१ शेफपुच्छलाङ्गूले०	९७९
४२१५ वा हितनाम्न इति०	११५७	१५१३ शोपे विभाषा	६२४
३९०३ विद्यायोनिसम्बन्धे०	९८१	२८५९ श्रद्धिष्ठाषाढाभ्यां०	१४०८
२७४४ विद्यालक्षण०	१२७०	१२९६ श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनं०	७३८
३२९९ विनापि प्रत्ययं०	२०३५	३०९३ श्रोत्रियस्य य०	१७९५
४२३८ विभक्तौ लिङ्गवि०	३००	५०३९ श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च	५२३
२९५ विभाजयितु०	१५९९	ष	
२४२ विभाषाप्रकरणे	२२६	३११७ षड्त्वे षड्वच्	१८३०
२९६८ विशसितु०	१५९९	४००१ } षष उत्त्वं दतृदशधा०	८११
३९०९ विष्णौ न	९२५	४००२ }	
३१९४ विष्णवित्युत्तर०	१९०७	३३०७ षषष्टाजादिव०	२०३७
३११५ विस्तारे पटच्	१८३०	२५०५ षायजश्चाब्वाच्यः	५२८
५१८ वृक्षादौ विशेषाणा०	९१६	स्	
३१९५ वृत्तेश्च	१९०८	३०१८ सङ्ख्यापूर्वपदानां०	१६८३
२६५४ वृद्धस्य च पूजायां०	१०९२	१४१७ सङ्ख्याया अल्पीयस्याः	८९८
२७१६ वृद्धाच्चैति वक्तव्यम्	१२४७	५०४७ सङ्ख्याया नदीगो०	९४३
४३७३ वृद्धौत्वतृज्वद्भाव०	३२०	३३४८ सङ्ख्यायास्तत्पुरु०	८५१
२९६५ वृद्धेर्धुषुभिर्भावो०	१५८०	३११० सङ्घाते कटच्	१८३०
२९१४ वैरे देवासुरादिभ्यः	१५०५	२४५८ संज्ञायां च	५००

वार्तिकम्	श्रुत्रम्	वार्तिकम्	श्रुत्रम्
३०३९ संज्ञायां स्वार्थे०	१७२४	४५३५ सूतकापुत्रिका०	४६४
२२५ संज्ञोपसर्जनीभूता०	२२२	२७४४ सूत्रान्तात्त्वक०	१२७०
८८९२ सम्पुङ्गानां सो०	१३८, १३९	४१९९ सूर्यागस्त्ययोश्छे०	८९९
४७८६ सम्बुद्धौ नपुंसका०	३६८	२४७१ सूर्यादिवतायां चाब्वाच्यः	५०४
२४९७ सम्भन्नाजिनशण०	४५४	३०४५ स्तोमे ङविधिः	१५०
५०५६ सम्भ्रमेण प्रवृत्तौ०	२१४७	४७०१ स्त्रीनपुंसकयो०	२१४७
२४९६ सदच्कान्दप्रान्तश०	४५४	१५१३ स्त्रीप्रत्ययोरकारा०	६०४
४७१४ समानवाक्ये निघा०	४०७	४८६४ स्त्रियां न	९४
३२४५ समानस्य०	१९७०	३३६७ स्त्रियाम्	४८४
५४५ समासप्रत्यय०	२६	२६२५ स्त्रियामपत्ये०	११३४
१२४६ समाहारे चायमिष्यते	६७४	२५५९ स्थानोऽकार०	१०७७
२९१२ समिधामाधाने०	१५००	१५३५ स्वेणोर्लुङीति व०	९०७
२९९७ सर्वजनादृज्०	१६७१	१५३६ स्नेहे तैलच्	१८३०
२६८९ सर्वत्रामि	१२२६	३३४६ स्वतिभ्यामेव	९५४
१४१९ सर्वनामसङ्ख्ययो०	८९८	५२३ स्वरूपस्य०	१५८५
१३७६ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे०	७२८, २१४७	३६०६ स्वादीरेरेणिः	७३
२९९९ सर्वाणो वेति०	१६७२	२७४४ स्वार्थ उपसङ्ख्यानम्	१२६४
३२२६ सर्वादेश्व	१९४१		
२७४८ सर्वादेश्वः सादेश्व०	१२७०, १७८९		
३२४० सर्वोभियार्था०	१९५६		
७२१ सविशेषणस्य प्रतिषेधः	८१८		
३०९४ सहायाद्वा०	१७९७		
२५०३ सहितसहाभ्यां चेति०	५२५		
१४८६ साध्वसाधुप्रयोगे च	६३३		
५०४३ सामान्ये नपुंसकम्	८२१		
३६८४ सिति च	९१		
३६३३ सीमन्तः केश०	७९		
५५९ सुसर्वाधैविकृच्छदेभ्यो	१३९८		
		ह	
		२४९५ हयगवयमुकयमनुष्य०	५१८
		२६८२ हरिद्रामहार०	१२०३
		७१५ हरीतक्यादिषु०	१३००
		१४६१ हितयोगे च	५८०
		३२१८ हिमाच्छ्लुः	१९२८
		२४७२ हिमारण्ययोर्महत्त्वे	५०५
		३८८५ हृदयुभ्याञ्च	९६७
		३२१६ हृदयाच्चालुरन्य०	१९२८

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कौमुदीपूर्वार्धगतपरिभाषासूचिकाः ॥

५७ अकृतव्यूहाः पा०	४६, ४१७, ४३५	३० पदाङ्गाधिकारे०	२२७
९३ अङ्गकार्ये कृते०	३८८	३९ परनित्यान्तर०	४६
६२ अनन्तरस्य वि०	३५९	६० पुरस्तादपवादा०	१९१
१७ अनितस्मन्ग्रह०	३५९, ८९०	३७ प्रकृतिवदनु०	२८३
१०४ अन्यबाधेऽन्य०	४१९	२४ प्रत्ययग्रहणे०	२१७, ४५६
१५ अर्थवद्ग्रहणे०	७३	७२ प्रातिपदिकप्र०	१८२
५१ असिद्धं बहि०	४६	१४ यत्रानेकविध०	३९
२६ उत्तरपदाधिका०	९८८	११४ लक्षणप्रतिपदो०	८०७
१०३ उपपदविभक्तेः०	५८३	७० लाश्रयमनुबन्ध०	४७०
२९ कृद्ग्रहणे गतिकार०	६९४	२८ संज्ञाविधौ प्र०	२१७
७६ गतिकारकोपप०	७८२	९४ संज्ञापूर्वको वि०	८४७
६८ ताच्छीलिके णेऽपि	४७०	८६ सन्निपातलक्षणो०	२०४
१०५ नानर्थकेऽलोन्त्य०	३४७	८७ सन्नियोगशिष्टानाम्	१३११
६ नानुबन्धकृत०	२१४	२७ स्त्रीप्रत्यये चानु०	१००४
१३ निर्दिश्यमानस्या०	२२७		

